

ՄԻՈՆ

ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ-ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ

ԹԻԻ 9 - 10

ԽԴ.

ՏԱՐԻ-ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

ԿՐՕՆԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ, ԲՈՆԱՄԱՐԱԿԱՆ
ՊԼԵՏՈՆԱԹԵՐԹ ԵՐՈՒՍԱԼՅԱՆ ՀԱՅ ՊԱՏՐԻԱՐԿՈՒԹԵԱՆ

SION

OFFICIAL PUBLICATION OF THE ARMENIAN PATRIARCHATE, JERUSALEM
A BIMONTHLY OF RELIGION, LITERATURE AND PHILOLOGY

VOL. 44

NO. 9 - 10

1970 Սեպտեմբեր - Հոկտեմբեր Թիւ 9 - 10

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

Ն Օ Թ Ք Ե Ւ Ն Ի Շ Ք

Տակաւին նոր ստացանք Կարապետ Եպս. Ամատունիի «Հայ Կաթողիկոսական Աթոռին Ինքնավարութիւնը» խորագրով պրակը, որ հայերէն արտագրութիւնն է բանախօսութեան մը, կարդացուած Հռովմի Արեւելեան Ուսմանց Քահանայապետական Հաստատութեան նախաձեռնութեամբ կազմակերպուած համա-գումարի մը ընթացքին:

Գերաշնորհ բանախօսը հետեւելով Հ. Վ. Հացունիի եւ Հ. Ս. Կոզեանի, իր գոյգ կաթնեղբայրներուն, կը փորձէ անգամ մը եւս ուրանալ աւ.- Հայ Եկեղեցւոյ առաքելականութիւնը, Բ. Թէ Հայ Եկեղեցւոյ նուիրապետութիւնը կ'սկսի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչով, Գ. Թէ Հայոց նորակազմ Եկեղեցին ենթակայ եւ հը-պատակ կը դառնար Կեսարիոյ Եկեղեցիին, Ղեւոնդիոս Արքեպիս-կոպոսէն ընդունած իր ձեռնադրութեամբը: Ճիշդ է թէ նախորդ-ներու եւ իր շնչով միջեւ զգալի է տարբերութիւնը: Առաջին երկուքը, անձնապատան եւ բանգէտ, մոնիշիւնի մը տպաւորու-թիւնը կ'ուզեն բողոք, Ամատունի եպիսկոպոսինը անկիւնը պահ-

ւրտած մլաւիւն մըն է լոկ, յաճախ անվստահ եւ խուսափողական, սակայն նոյն եղանակը երգող:

Հոովմէադաւան մեր եղբայրներու այս եղանակը նոր չէ: «Սիւն»ի այս էջերուն մէջ, լուսահոգի Բարգէն Սրբազանի օրերէն սկսած, անհրաժեշտը ըսուած է այս մասին, սակայն համոզուիլ չուզող մեր եկեղեցւոյ հակառակորդները, չեն յոգնիր անօգուտ յարձակումներով վերակրկնելու եւ նորոգելու իրենց համար զբքազան թէզի մը բնոյթ առած այս հարցը: Հերքուած առարկութիւնները եւ անհիշող վկայութիւնները բան մը չեն պակսեցներ իրենց եռանդէն, որովհետեւ իրենց միակ նպատակն է անաւագել Հայ եկեղեցին, հոգեբանօրէն արդարացնելով գուցէ իրենց յարումը Կաթողիկ եկեղեցիին:

Հայ եկեղեցւոյ ծագման պատմութիւնը սրբազան աւանդութեան մը թերաստուերին մէջ կը ծածանի: Արգարի գրոյցը եղեսական վիպում մը ըլլալով հանդերձ, իր հանգիստութիւններով հայեցի երեւոյթ մը առած է, մաս կազմելով աւանդութեան մը: Պատմական փնտրատութիւնը՝ օտար եւ եկամուտ տարբեր բնիկ կոորդինէ քօթափելով, նոր հիմեր գտած է հաստատելու առաքելական ֆարոգութեան մը վաւերականութիւնը Հայոց մէջ, ինչ որ մեր հաւատքն ու համոզումն է: Ամէն գրոյց իրական հիմ մը ունի իր մէջ, յետոյ միայն ժողովուրդին երեւակայութիւնը նորանոր դրուագներով կը զարդարէ եւ կը ճոխացնէ նախնական կորիզը: Եթէ արդարեւ որոշ ստուգութիւն մը չունենար Ս. Թադէոսի կամ Ս. Բարթողիմէոսի Հայաստան այցը, մեր նախնեաց համար շատ դժուար պիտի ըլլար գրոյցներ յերիւրել առաքելականութեան բաղձանքով:

Կ'ընդունինք թէ սրբազան այս աւանդութիւնը շատ յետոյ միայն գրի առնուած է, միւս կողմէ թակայն պատմական իրողութիւններ են թէ առաջին դարուն Աւետարանը ֆարոգուած է ի Հայս, թէ քրիստոնէութեան արշալոյսին Հայաստանը Սանատրուկ անուն թագաւոր մը ունէր որ նահատակել տուաւ իր Սանդուխտ աղջիկը, անոր՝ քրիստոնէայ եղած ըլլալուն համար, թէ օտար աղբիւրներով հաստատուած ծանօթ *արարատեան վկաներ*, ապացոյց են Հայաստանի քրիստոնէութեան, թէ *Ոսկեանց եւ Սուքիասանց* նահատակութիւնները պատմական իրողութիւններ են, նախքան Լուսաւորիչ: Հետեւաբար ո՞վ կամ որո՞նք եղած են Լուսաւորիչէն առաջ Աւետարան ֆարոգողները Հայաստանի մէջ: Հայոց սրբազան *աւանդութիւնը* եւ կարգ մը յիշատակարաններ կ'ըսեն թէ Թադէոս եւ Բարթողիմէոս առաքելները:

Աւանդութիւնը որ իրեն իբրեւ պատեան ունի սերունդներու մահուր, անկաշառ յիշողութիւնը, աւելի անաղարտ է շատ յանախ, քան մագաղաթներու մատուցածը: Նոյնիսկ Աւետարաններ գրի կապուելէ առաջ, սրբազան աւանդութիւն մը մնացին տարիներով, բայց մե՞նք կը հաւատանք անոնց հաւաստումներուն երկիւղածութեամբ եւ յարգանքով:

Անշուշտ Ամատունի Եպիսկոպոսի պատմական փնտրատութեան ուշացած փորձերը պատմական շինիչ աշխատանք մը ըլլալէ աւելի, նպատակ ունին միայն հաստատելու մեր եկեղե-

ցին: Իր մէջբերած պատմական կիսկատար վկայութիւնները իրենց կարգին չեն դիմանար բարձրագոյն ֆենադատութեան մանրակրկիտ խստութիւններուն: Վասնզի կարելի է Ամատունի նպիսկոպոսին կողմէ իրրել պատմական աղբիւր գործածուած հեղինակները, կտոր կտոր ընել, ֆենադատական միեւնոյն մեթոտով եւ ոգիով: Նոյնիսկ նշմարտութեան ու գիտութեան եւ բարձրագոյն ֆենադատութեան սիրոյն պէտք է պարկեշտօրէն եւ լայնամտութեամբ խոնարհիլ կրօնական եւ եկեղեցական աւանդութեանց առջեւ, եւ չկոխել լայրժուն գետիներու վրայ:

Քրիստոնէական եկեղեցւոյ անդրանիկ եւ գլխաւոր յիշատակարաններու մէջ, *Դործք Առաքելոց, Պօղոսի և միւս առաքելներու Թուղթիւր* եւ *Յայտնութեան Դիրք*, ուր առաքելոց գործունէութիւնը կը պատմուի, ճիշդ է թէ չէ յիշուած յանունէ Հայաստանի մէջ քարոզող առաքելայի մը անունը: Սակայն վերոյիշեալ գլխաւոր աղբիւրներուն մէջ որեւէ յիշատակութիւն չկայ նաեւ Պետրոսի Հռոմ գացած ըլլալուն:

Պատմական տուեալները անբաւական են փաստելու Պետրոսի Հռոմ երթալը: Առաջին Դարուն պատկանող ոչ մէկ յիշատակարան ունի նման արձանագրութիւն մը: Այդ մասին եղած բոլոր վկայութիւնները կուգան Բ Դարէն վերջ միայն եւ հետեւաբար արձագանգներ են աւանդութեան:

Կիրևիկ Երուսաղէմացին, օրինակի համար, Պօղոսի կ'ընծայէ Հռոմի քրիստոնէացւոյն: Նոր ժամանակներէն Հայր Տիւղէն, հետեւեալ կերպով կ'արտայայտուի իր մայրենի եկեղեցւոյ ծագման մասին. «Թէ աստուածային սերմը որո՞նց ձեռնով ցանուեցաւ այս հողին մէջ ... ասիկա ամենեւին պիտի չգիտնամք»: Նոյնիսկ Պետրոսի Հռոմ երթալուն ի նպաստ պատմագիրները չեն կրցած նշգրիտ թուական մը նշանակել այդ երթին համար: Պետրոսի Երուսաղէմէն մեկնելէն վերջ (Դործք, ԺԲ. 17) իր գործունէութիւնը որեւէ վայրի և եկեղեցիի կապուած չենք գտներ: Խորհրդաւոր լուսութիւն մը իր մէջ կ'ամփոփէ առաքելոց դասու այս ուշագրաւ եւ ազմկայարոյց հսկան, զարմանալի ստուգութեամբ: Ինչպէս կ'երեւի Նոր Կտակարանի գիրքերէն, Պետրոսի գործունէութիւնը քափառական առաքելութիւն մը եղած է, առանց տեղական որեւէ եկեղեցիի հետ կապ ունենալու:

Պատմական ամէն գործ, իրրել դիպուած, ենթակայ է ժամանակի եւ միջոցի օրէնքներուն: Չենք կրնար բնութեան վատմական իրողութիւն մը, եթէ տուեալ ժամանակի մէջ գետեղուած չէ: Դէպքի մը նկարագիրը ա՛յն ատեն միայն ամբողջական է, եթէ գայն կարենանք ցոյց տալ ոչ միայն ըստ ինքեան, այլ նաեւ գայն ընդգրկող ժամանակին մէջ: Եթէ անձ մը եւ դէպք մը, տրուեալ ժամանակէն դուրս կը մնայ եւ հոն կարեւալ գետեղուելու համար իր ժամանակին չպատկանող վկայութիւններու նպաստին կը կռթնի, կասկածելի կ'ընէ իր պատմականութիւնը: Եթէ ուզենք բռնանիգեքով կարկտան մը նետել այդ բացը գոցելու, որիչ բան ըրած չենք ըլլար, բայց ապացուցելու նետուած կարկուտանը միայն: Նոյնիսկ Տերտուլիանոսի եւ Եսեքիրոսի վկայու-

թիւները Պետրոսի Հոռմ երթալուն եւ քարոզելուն, մին Բ Դար եւ միւսը Դ Դար, կեդակարծ կը մնան եւ սրճագանգներ են Պետրոսի շուրջ հիւսուած *աւանդութեան* :

Միւս կողմէ աւելայն անմտութիւն պիտի ըլլար կարծի որ աւանդութիւնները գուրկ են նշմարտութենէ: Անոնք միութեան անկրածեշտ կանոններն են անցեալի եւ ապագայի միջեւ: *Աւանդութիւնը* ժողովուրդի յիշողութիւնն է, որուն մէջ ժողովուրդը մը ինքզինք կը տեսնէ ու կը պատմէ ամբողջութեամբ: Ոչ միայն եկեղեցւոյ, այլ նաեւ ազգերու ծագման պատմութիւնները մեծաւ մասամբ աւանդութիւններ ու վերջէն գրի առնուած արձանագրութիւններ են: Պետրոսի Հոռմ երթալուն եւ քարոզելուն աւանդութիւնը կ'սկսի Բ Դարէն. ժողովուրդներու հաւատքը նուիրագործած է գայն, եւ այսօր միայն:

Բիւզանդ Հայոց դարձի սկիզբը Լուսաւորչէն 300 տարի առաջ կը տանի, յայտարարելով թէ այս իրողութեան պատմութիւն ալ գրուած է: «Ի քարոզութենէն Թագէտսի առաքելոյ եւ ի նորուն եկից եւ ի մարտիրոսութենէն մինչեւ ի կատարումն հանգստեան ի ձեռս այլով գրեցան» (Բիւզանդ, Գ. ա.):

Հրա՞շք, թէ ոչ պատմական հասկնալի իրողութիւններ կը կազմէին Տրդատի եւ Լուսաւորչի յաջողութեան գրաւականները: Պատմական իրողութեանց ընթացքը ցոյց կուտայ թէ քրիստոնէութիւնը պետականացած չէ ինչպէս Մեծն Կոստանդիանոսի՝ այնպէս ալ Հայաստանի եւ ուրիշ երկիրներու մէջ, երկինքէն իջած պատգամներու եւ կամ տեսիլներու պատճառաւ, այլ ա՛յն աւանք միայն, երբ կարելի չէ եղած գայն ննչել պետական ուժով կամ հալածանքներով: Այլապէս Լուսաւորչի միջոցաւ կատարուած դարձն քանի մը տարիներ վերջ. Հայաստան ի վիճակի պիտի չըլլար պաշտպանելու իր քրիստոնէութիւնը Մաքսիմիանոսի դէմ:

Մ. Գարաբաշ, խօսելով Լուսաւորչի շրջանին եղած դարձին վրայ, կը յայտարարէ թէ այդ դարձը իր նախորդը ունի եւ եղածը երկար պատրաստութեան մը արդիւնքն էր: Գեղեցիկ կը հաստատէ թէ Յուսէրոսի ակնարկած առ Հայաք, որուն Մեհրուժան Յայեկոպոսին Աղեքսանդրիոյ Դիոնիսիոս Յայեկոպոսին (248-262) Թուղթ գրեց, Մեծ Հայքի Յայեկոպոս էր, զոն զացած հաւանաբար այն հայածանքին՝ զոր Մեծն Խոսրով յարուցած էր վերջին տարիներուն մէջ: Եթէ Մեհրուժան Փոքր Հայքի պարզ Յայեկոպոս մը եղած ըլլար, Դիոնիսիոս անոր կարգին Փոքր Հայքի ուրիշ Յայեկոպոսներու ալ գրած պիտի ըլլար: Աղեքսանդրիոյ Յայեկոպոսը սակայն իր Թուղթը ուղղած է Հայ եկեղեցւոյ պետին եւ Յուսէրոս ալ նիշդ ատոր համար է որ կարեւորութիւն տուած է յիշատակած է այս նամակը, իբրեւ ծանօթ Աթոռէ մը ուրիշ ծանօթ Աթոռ գրուած Թուղթ: Ամատունի Յայեկոպոսը կոյր հետեւող մէկ իր նախորդներուն, կը յայտարարէ թէ «Հայոց քառորդ կամ կաթողիկոսութիւնը պաշտօնապէս իր ծագումը կ'առնէ ինքնին Ս. Գրիգոր Լուսաւորչէն, Դ Դարու ճիշդ սկիզբը»:

Կատիպաւի՞նք նորէն կրկնելու, ինչ որ քաղմաթիւ 'անկախ' գամներ ըսուած է, թէ Հայ եկեղեցւոյ անկախութեան խնդիրը, որուն դէմ նոր չէ Հոռմի արքանեակներու անհանդուրժողութիւնը:

նր, ո՛չ Հոռմի, ո՛չ ալ Կեսարիոյ արքեպիսկոպոսի սահմանումով՝ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը կը-լծէր ինքզինքը աչք առաքելութեան: Երբ քաղմաշարչար Հայրապետի քարոզութեամբ Հայ Եկեղեցին անգամ մը եւս կը նոխմանար ու կը պայծառանար, Հայ առաքանին եւ ժողովուրդը լույ փափաք ունեցաւ «հովիւ կացուցանել» զինքը, որովհետեւ Հայոց աշխարհի եպիսկոպոս Մեհրուծան գոհ գացած էր Մեծն Խոսրովի յարուցած հալածանքին:

Գալով այն ձեռնադրութեան, գոր Ս. Գրիգոր ընդունեց Կեսարիոյ Դեռնդիոս Արքեպիսկոպոսէն որեւէ հապտակութիւն յանձն առած չէր կրնար ըլլալ, վասնզի այն աշխարհը որուն մետապոլիս կամ կաթողիկոս կը կարգուէր Լուսաւորիչ, արդէն նախապէս ունեցած էր իր քահանայական ձեռնադրութեան շնորհը՝ Թաղէոս առաքելալին միջոցաւ. սակայն դժբախտ պատահարներ, գուցէ ժամանակուան մը համար, խզած էին նուիրապետական ժող շղթան: Եղածը պարզ քահանայապետական նորոգում մըն էր, ստիպողաբար առաջ եկած:

Եթէ Ազաթանգեղոսի մեզ ասանկած Թղթով, որուն վերայ կը խարսխէ իր պատմական ժամօթութիւնը Ամատունի Եպիսկոպոսը, գոր Դեռնդիոսը կը գրէ Հայերուն՝ պետք է հասկընալ թէ ամէն Հայ մետապոլիս պարտաւոր է ձեռնադրուիլ Կեսարիոյ արքեպիսկոպոսէն, կամ՝ եթէ դաշինք մըն էր այդ, ապա ուրեմն առաջին անգամ Ս. Գրիգոր լուծեց գայն. Արիստակէտը իրեն յաջորդ կարգելով առանց Կեսարիա զրկելու գայն, յետոյ նաեւ նոյն կերպով վերանկէտը յաջորդեց իր եղբորը:

Ս. Սահակի կաթողիկոսութենէն առաջ արդէն դադրած էր Հայ կաթողիկոսներու Կեսարիա ձեռնադրութիւն ընդունելու սովորութիւնը: Յետոյ կարելի չէր որ Հայերը հանդուրժել կարենային երեք մասերու բաժնուած Կապադովկիոյ նահանգի մէկ մասին եկեղեցական իրաւասութեան ներքեւ մտնել: Ճիշդ է թէ Ներսէսի մահէն յետոյ, առանց Կեսարիա երթալու՝ միայն ազգային եպիսկոպոսներու ձեռնով Շահակի կաթողիկոս ընտրուելու պարագան Ս. Բարսեղի ուշադրութիւնը գրաւեց՝ որ այն ատեն եպիսկոպոս էր Կեսարիոյ, սակայն շուտով համոզուեցաւ թէ Հայերը ազգային եկեղեցական սեփական իրաւունքի վրայ յենելով կը շարժէին աշպէս:

Իրրեւ եզրակացութիւն, անգամ մը եւս կը կրկնենք թէ Հայ Եկեղեցւոյ հիմնադիրներն ու առաջին Լուսաւորիչները եղած են Թաղէոս եւ Կարթողիմէոս առաքելները, Հայ Եկեղեցին մաս կը իրաւէ Յիսուս Քրիստոսի մի, ընդհանրական, առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ, ըլլալով ամենէն վաւերական անդամը Քրիստոսի Տրեզնիական Եկեղեցիին, քանի եւ գործով, իրաւամբ եւ արդեամբ: Վասնզի այն բոլոր եկեղեցիները, որոնք կ'ընդունին Տրեզնիական առաջին երեք ժողովները եւ կը դաւանին անոնցմէ խմբագրուած ու հաստատուած Հաւատամքը, նոյն այդ հաւատամքին մէջ նորոգարուած մի, ընդհանրական եւ առաքելական Մ. Եկեղեցւոյ մէջ են:

1 Ե.

ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՑ ԺՈՂՈՎԻ ՅԱՆՁՆԱԽՈՒՄԻՆ

ՀԱՆԴԻՊՈՒՄԸ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ՄԷՋ

Հայաստանայց եկեղեցիի Եպիսկոպոսական ժողովը, գումարաւած Սուրբ Էջմիածնի մէջ 1969-ի Հոկտեմբերին՝ քննարկելու քարեկարգութեան անհրաժեշտութիւնը թագմադարեան մեր եկեղեցիին. ի շարս այլ հարցերու գրադած էր նաեւ Մաշտոցի, Սուրբ Պատարագի եւ Ժամերգութեան քարեկարգութեան ու կրճատման խնդրով: Այդ ուղղութեամբ կատարուելիք ուսումնական աշխատանքները համակարգելու նպատակով ընտրուած էր Եպիսկոպոսական ժողովի Յանձնախումբ մը, որ համաձայն 1969-ի ժողովի տրամադրութեան, հաւաքուեցաւ Երուսաղէմի մէջ ներկայ տարւոյ Սեպտեմբերին՝ ընդարձակ օրակարգով:

Երուսաղէմի մէջ ներկայ էին Յանձնախումբի անդամները՝ Գերշ. Տ. Հայկազուն Արքեպս. Արքահամեան՝ Լուսարարապետ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի, Գերշ. Տ. Սերոբէ Արքեպս. Մանուկեան՝ Կաթողիկոսական Պատուիրակ Արեւմտեան Երազայի, Գերշ. Տ. Թորգոմ Արքեպս. Մանուկեան՝ Առաջնորդ Հիւսիսային Ամերիկայի Արեւելեան Թեմին, Գերշ. Տ. Շահէ Եպս. Անէմեան՝ Դիւանապետ Երուսաղէմի Հայ Պատրիարքութեան, Գերշ. Տ. Գնէլ Եպս. Շէրէնեան՝ Պէշքութեան, եւ Գերշ. Տ. Տիրայր Եպս. Մարտիկեան՝ Առաջնորդ Պուլկարիոյ եւ Ռումանիոյ թեմերուն:

Եպիսկոպոսական Յանձնախումբը իր առաջին նիստը գումարեց Երեւոյաբքի, 21 Սեպտեմբեր 1970, կէսօրէ առաջ ժամը 10.30ին, Պատրիարքարանին մէջ, նախագահութեամբ Ն. Ամեն. Տ. Նդիշէ Ս. Արքեպս. Տէրտէրեանի: Մաշտոցի քննարկման աշխատանքը թափուեցաւ մասնակցող Սրբազան Հայրերուն միջեւ, հետեւեալ կերպով.

- ա) Հայկազուն Արքեպս. Արքահամեան — Ձեռնադրութեան Մաշտոց. Դպիր, Կիսատարեկաւագ, Սարկաւագ եւ Եպիսկոպոսական ձեռնադրութեան կանոններ:
- բ) Սերոբէ Արքեպս. Մանուկեան — Վերտութեան եւ Թաղման կարգեր:
- գ) Թորգոմ Արքեպս. Մանուկեան — Պսակի կանոն եւ Սուրբ Պատարագ:
- դ) Շահէ Եպս. Անէմեան — Վարդապետական եւ Մայրագոյն Վարդապետի ձեռնադրութեան կանոններ:
- ե) Տիրայր Եպս. Մարտիկեան — Քահանայական ձեռնադրութեան կանոն:

Երուսաղէմի Ձեռագրատան Մատենադարանապետ Գերշ. Տ. Նորայր Եպս. Պողոսեանի յանձնուեցաւ Կաթողիկոսական ձեռնադրութեան եւ Սուրբ Միութեան օրհնութեան կանոններու քննարկումը:

Իսկ 23 Սեպտեմբերի երեկոյեան ժամանոգ Գերշ. Տ. Գնէլ Եպս. ձեռնադրեալն յամենայն հարգաւորաց Թաղման կորգի եւ առձեռն Մաշտոցի մանր կանոններու բնաւորումը:

Եպիսկոպոսական ժողովի Յանձնախումբի Դիւանին անդամ ընտրուեցան Գերշ. Տ. Սեբաթէ Արքեպս. Մանուկեան իբրեւ Ատենապետ, եւ Գերշ. Տ. Շահէ Եպս. Անէմեան՝ իբրեւ Ատենադպիր: Գումարելի բոլոր նիստերուն նախագահն էր Ն. Ամենապատուութիւն Պատրիարք Սրբազան Հայրը:

Ըստ Ս. Էջմիածնի Եպիսկոպոսական ժողովի տրամադրութեան, Բանձնախումբը որոշեց իր պատրաստելիք ծրագիրներն ու յանձնարարութիւնները ներկայացնել Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Վազգէն Ա. Վեհափառ Հայրապետին, որպէսզի բնութեան ենթարկուին Մայր Աթոռի մէջ գումարելի Եպիսկոպոսական Երկրորդ ժողովի ընթացքին:

Մինչեւ 2 Հոկտեմբեր 1970, Բանձնախումբը գումարեց տաս ժողովներ, որոնց ընթացքին Սրբազան Եպիսկոպոսները բնաւորման ենթարկեցին

Եպիսկոպոսական Բանձնախումբի անդամները, (ձախէն աջ) Գերշ. Տ. Շահէ Եպս. Անէմեան՝ Դիւանապետ Երուսաղէմի Հայ Պատրիարքութեան, Գերշ. Տ. Հայկազուն Արքեպս. Աբրահամեան՝ Լուսաբարապետ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի, Ն. Անն. Տ. Եղիշէ Ս. Արքեպս. Տէրտէրեան՝ Պատրիարք Հայ Երուսաղէմի, Գերշ. Տ. Սեբաթէ Արքեպս. Մանուկեան՝ Կաթողիկոսական Պատուիրակ Արեւմտեան Եւրոպայի, Գերշ. Տ. Տիբարկ Եպս. Մարտիկեան՝ Առաջնորդ Ռումանիոյ եւ Պուլկարիոյ: Կը քացակային՝ Գերշ. Տ. Տ. Թորգոս եւ Գնէլ Սրբազան Հայրերը:

ներկայացուած ծրագիրները՝ ծէսերու եւ արարողութիւններու բարեփոխութեան ու կրճատման մասին: Ըստ այնմ, ժողովը գրադեցու հետեւեալ հարցերով:

ա) Սուրբ Պատարագի վերաճականութիւն:

Գերշ. Տ. Տ. Թորգոմ եւ Գնէլ Սրբաբաններ մասնաւոր ծրագիրներ ներկայացուցին Ս. Պատարագի կրճատման եւ բարեփոխման առնչութեամբ: Սակայն հակառակ կատարուած շատ մանրամասն քննութեան եւ խորհրդակցութիւններու, անկարելի եղաւ վերջնական եւ մշակուած ծրագիր մը որդեգրել, որով Յանձնախումբը որոշեց այս հարցը յգել գալ տարի գումարելի եւ պիտկոպոսական երկրորդ ժողովին:

բ) Մաշտոցի վերախմբադրում:

Եպիսկոպոսական Յանձնախումբը վերանայեցաւ Մաշտոցը տարբարութեամբ եւ վերածեց գայն գործնական արարողութիւններու շարքի մը, միշտ սակայն նկատել ունենալով մեր Եկեղեցւոյ եւ ժողովուրդի տանգուսքիւններն ու սովորութիւնները:

գ) Ձեռնադրութեան Մաշտոցի վերակազմում:

Աւանդապահ նոյն ռզիով պատրաստուեցաւ նաեւ Ձեռնադրութեան Մաշտոցի վերախմբագրուած ծրագիրը, ուր պահուեցան բոլոր սովորութիւնները, ձեռնադրութեան կերպերը, ազօրքները, եւ որմէ ամփոփումներ կատարուեցան միայն ընթերցուածներէն:

դ) Կաթողիկոսի Օծում:

Մանր կրճատումներու ենթարկուեցան վեհափառ հայրապետի օծման եւ սրբալոյս Միւռնիի օրհնութեան կարգերը:

ե) Ժամագիրքի վերախմբադրում:

Երեւ անգատ մտերու մէջ ամփոփուեցան տէրուական եւ տօնական, պահեց եւ ապաշխարութեան, սրբոց եւ պարզ օրերը. իսկ մաշոց, երկնայեան եւ խաղաղական ժամերը նայնութեամբ պահուեցան:

զ) Արտա-օրակարգային հարցեր:

Յանձնախումբը մանրամասնօրէն քննութեան առաւ նաեւ այն հարցերը, որոնք ներկայացուած էին Ս. Էջմիածնի Եպիսկոպոսական ժողովին. եւ գտնուեց քաճմեց երկու զլխաւոր խումբերու. 1) Կանոնագրային հարցեր, 2) Վարչական եւ Կազմակերպչական հարցեր:

Յանձնախումբը որոշում անցուց այնպիսի հարցերու մասին՝ որոնք երկար ու մանրամասն պրպտումի եւ ուսումնասիրութեան չէին կարօտեր. իսկ մաս մը անոնցմէ յանձնուեցան Յանձնախումբի տարբեր անդամներում՝ արպէսգի պատրաստեմ իրենց ուսումնասիրութիւններն ու ծրագիրները եւ ներկայացնեն Ն. Ս. Օծութիւն վեհափառ Հայրապետին:

Կանոնագրային հարցերում մէջ խորհրդակցութեանմ նիւթ դարձան, ի միջի այլոց, խառն ամուսնութիւնները, ամուսնալուծման եւ վերամուսնութեան կանոններու վերամիացումն ու կարգաւորումը, նոր եւ գործնական կանոնագիրքի կազմութիւնը, եւայլն: Ամուսնալուծման եւ յարակից հարցերու մասին Յանձնախումբը պաշտօն յանձնեց Գերշ. Շահէ Եպ. Անէմեանի՝ պատրաստել մանրամասն եւ լման կանոնագրութիւն մը՝ Եպիսկոպոսական յաջորդ ժողովին ներկայացուելու համար:

Իսկ վարչական և կազմակերպական գլխավոր խնդիրներն էին չափահաս սերունդի կրթական և եկեղեցագիտական կրթությունը, Մկրտուքեան, Պսակի և Թադևան կանոններու քարգմանութիւնը օտար լեզուներու, ինչպէս նաեւ առաջարկը՝ հաստատելու քահանաներու և հայերէնի ուսուցիչներու պատրաստութեան յատուկ դպրանոց մը:

Այս առնչութեամբ, Յանձնախումբը յարմար տեսաւ քեյադրել Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ քեմերուն՝ որ զօրացնեն կիրակնօրեայ վարժարաններու դրութիւնը: Նոյնպէս, որոշուեցաւ գրել քեմակալ առաջնորդներուն՝ որ չափահասներու կրօնական դաստիարակութեան մասին ծրագիրներ և քեյադրութիւններ պատրաստեն և ներկայացնեն գումարելի Եպիսկոպոսական Ժողովին: Իսկ Գերշ. Շահէ Եպիսկոպոսին յանձնուեցաւ երուսաղէմի մէջ հաստատելի քահանաներու դասարանի մը ծրագրին մշակումը:

Յանձնախումբը որոշեց որ Մկրտութեան, Պսակի և Թադևան կանոնները քարգմանուին, և աշխատանքը բաժնեց հետեւեալ կերպով.

Քարգմանութիւն Ֆրանսերէնի – Գերշ. Տ. Սերոբէ Արքեպս. Մանուկեան:

Քարգմանութիւն Անգլերէնի – Գերշ. Տ. Թորգոմ Արքեպս. Մանուկեան

Քարգմանութիւն Ռուսերէնի – Գերշ. Տ. Հայկազուն Արքեպս. Արքահամեան

Քարգմանութիւն Ռումաներէնի – Գերշ. Տ. Տիրայր Եպս. Մարտիկեան:

Եպիսկոպոսական Յանձնախումբը իր աշխատանքները աւարտեց 2 Հոկտեմբեր 1970ին, իր տասերորդ Քւ վերջին գումարումին՝ որ փակուեցաւ Ամենապատիւ Պատրիարք Ս. Հօր գոհունակութեան խօսքով:

Ս. ԳՐԱԿԱՆ

ՅԵԹԱՆՈՍԱՑ ԱՌԱՔԵԱԼԸ

ԳԼՈՒԽ ՏԱՍՆԵՐԵՔԵՐՈՐԴ

Երուսաղէմի առաքելական ժողովէն յետոյ, Պօղոս ուղեց որ Բար-Նաբաս իրեն ընկերանայ, միասին այցելելու իրենց քարոզած վայրերը, Հաստատուն հիմերու վրայ դնելու Համար առաջին ճամբորդութեան նրաւաճումները, ինչպէս նաեւ Հանդիպելու ի Գրիստոս շահուած եղբայրներուն: Բար-Նաբաս սիրով ընդունեց հրուէքը, սակայն փափաքեցաւ որ երկրորդ այս ճամբորդութեան իրենց հետ ըլլայ նաեւ իր քեռորդին Յով-Հաննէս Մարկոսը: Պօղոս մերժեց իր բարեկամին այս խնդրանքը, որուն այնքան բան կը պարտէր: Ձէր ուզեր իր հետ ունենալ տեղիկստ մը այն անձերու կողմէ, որոնք զիրք բռնած էին իր գէժ Երուսաղէմի ժողովին մէջ: Մարդ մը՝ որու հոգին տակաւին պատրաստ չէր առաջ նայելու, որ նոր վարդապետութիւնը հրէական աւանդութիւններով եւ մտայնութեամբ կ'ուզէր Հասկնալ միայն եւ չունէր անհրաժեշտ պատրաստութիւնը առաքելութեան, Հլու պիտուորը ըլլալու գերագոյն Զօրավարին որ կը յաջողցնէր իրենց յաղթանակները:

Այս մերժումը անձնական նկատումներէ չէր բխեր, հակառակ որ ան կը յայտնուէր մարդու մը նկատմամբ, որ յետոյ պիտի ըլլար հեղինակը երկրորդ առաւարդին եւ օգտակար գործակալը Պետրոսին: Տարինը վերջ, Հոռոմի իր բանտարկութեան միջոցին, Պօղոս պիտի գրէր Կողոսացիներուն, թէ Մարկոս, Բար-Նաբասի քեռորդին, իր ողջոյնները կը զրկէր իրենց եւ կը պատուիրէր որ եթէ գրուի ըլլար, լաւ ընդունակութիւն ընէին իրեն: Նոյնիսկ մինչեւ իր վերջին բանտարկութիւնը, Մարկոսի պատկերը տակաւին կը մնար թարմ իր յիշողութեանը մէջ, երբ կը գրէր իր Տիմոթէոս աշակերտին որ իր քովը պահէ դաշն, որովհետեւ ան պիտանի ուժ մըն է առաքելական գործին համար: Հետեւաբար անձին բարդաւաճումը

եւ ուրացումը երկու անհաշտ եւ անջատ իրողութիւններ չէին իրեն Համար, այլ զոյգ երեսակները մարդոց Հանդէպ ցոյց տրուած ընթացքին: Անիկա եռանդուն գործակիցներ կ'ուզէր երկնքի արքայութեան Համար, որ անպամ մը արօրի մաճին ձեռք դնելէ վերջ, ետ չնայէին: Կրնար ներքի ամէն յանցանքի եւ թերութեան, թայց բնաւ չէր ուզեր գործ ունենալ խանդավառութենէն պակաս մարդոց հետ:

Բար-Նաբաս իր կարգին չուղեց ընկերանալ Պօղոսին, առանց Յովհաննէս Մարկոսի: Պօղոս չ'իրաւորուեցաւ սակայն:

— Եղբայր իմ Բար-Նաբաս, արեց քաղցրօրէն, երկուքս ալ ծառաներ ենք Նոյն Տիրոջ, պատրաստ երթալու հոն ուր Ան ուղղէ մեր քայլերը, միասին կամ առանձին: Աստուծոյ կամքը մեզի իրարու բերաւ, այժմ կը բաժնէ մեզ իրարմէ, սակայն օր մը նորէն կրնանք զալ իրարու, որովհետեւ յոյր ճամբաները Տիրոջ կ'առաջնորդեն:

Յետոյ երկու բարեկամները գրկախառնուեցան եւ արցունքոտ աչքերով բաժնուեցան իրարմէ: Բար-Նաբաս իր քեռորդին հետ մեկնեցաւ Կիպրոս, իր ծննդավայրը: Տիմոթէոս մնաց Անտիոք, Համալքի գործերու յանձնաձման համար:

Պօղոս իր հետ տաած Եփեսոս, Անտիօքէն նաւով մեկնեցան Տարսոս, առանց սակայն հոն կանգ առնելու, չարունակեցին իրենց ճամբան Տաւրոսեան լեռներու վրայէն դէպի Կիլիկիան Դուռները, եւ տաժանեյի ճամբորդութենէ մը յետոյ, ձիւնի եւ բուքի ներքեւ, Հաւան Իկոնիոս, ստուած ու ջախջախուած սմբողմովին: Բարեկամները կարօտագին զուրկուբանքով զիմաւորեցին զիրենք եւ անոնց շտաբային ամէն խնամք: Իրիկուան դէժ Հաւատացեալները եկան շրջապատելու Պօղոսը որ հիւանդ պառկած էր իր մահիւնէն մէջ եւ ուրախացուցին զիրքը սրտապն-

դիչ լուրերով: Հաղորդեցին թէ իրենց ցանած սերմերը լաւ արդիւնք էին տուած, թէ օրէ օր դարձողներու թիւը կ'անհր, ստուարացնելով զբխտոնեայ համայնքը եւ թէ հին վէճը հրեաներու եւ հեթանոսներու միջեւ այլեւս ժողովուած էր: Պօղոս լսելով այս բաւորը մանուկի մը պէս կ'արտասուէր արտախուժեմէն, եւ փառք կուտար Աստուծոյ, եւ դաժնեցուն համար: Բոլորն ալ զարմացած էին ու սիրելի Բարձրաբարը իրեն չէր ընկերանար: Բոլորի մտածումին մէջ տակաւին թարմ էր առդ զեղուղէչ եւ գանդրահեր երիտասարդը, դոր հեթանոսները Տիոս կարծեր էին: Պօղոսին աչքերը լեցուեցան արցունքով, սակայն մնաց լուռ: Խղուած բարեկամութեան կսկիծը վէրքի մը պէս կը կուտար իր ներսը: Հիւրընկալներու բացառիկ վերաբերմունքն ու սէրը կարճ ժամանակուան ընթացքին վերագտնել տուին Պօղոսին իր քայքայուած առողջութիւնը:

Իկոնիոնէն մեկնեցան Տերպէ, նոյն ընթացքով զէմքերը եւ ուրախութեամբ ճառագայթող նայուածքներ: Հոս զինքը ուրախացնող պարագաներէն մին՝ տեղացիներու դուքն էր Լիւստրացի երիտասարդ Տիմոթէոսի մասին որ յանձնարարուած էր Պօղոսին իր բացակայութեան հոգ տանելու նորարոյս համայնքներէն: Բոլորը երախտագիտութեամբ կը խօսէին այս համեստ եւ շնորհալի երիտասարդի մասին, որ առաքելաներու բացակայութեան եկած էր իրենց յաճախ, խօսած սինակրիկ մէջ եւ արտադրած զերեք եկող Մեսիայի ստուգութեամբ ու հաւատքով: Պօղոսի սիրտը կը յորդէր իրերկրեանքէն, լսելով այս բոլորը իր սիրած երիտասարդի մասին: Ինչպէ՞ս կրնար մոռնալ զայն, ան որ իր հրեշտակային ներկայութեամբ հասած էր փրկելու զինքը սոսոյժ մահէն, երբ քարկծուած ինկած էր իր արեան ճապաղիքին մէջ: Ինչպէ՞ս նաեւ խնամք ներս անոր մօրը՝ որ շարժմանով դարձանած էր զինքը իր յարկին տակ, զերծ օտարոտի եւ թշնամի աչքերէն:

Երբ Պօղոս եւ Շիլան Լիւստրա եկան, Տիմոթէոսի մայրը որ հիւանդ անկողին էր, ոտքի ելաւ եւ սինակրի գնաց զինքը դիմաւորելու, ուրախութեան արցունքներով: Ան իր երախտագիտութիւնը յայտնեց Պօղոսին

այն շնորհին համար որ ցոյց տուած էր իր տղուն նկատմամբ: Իր միակ փափաքն էր որ այս աշխարհէն լիմեկնած տեսնէր իր զաւակը Արարհամի ուխտին մէջ՝ նման միւս հրեաներուն: Ուրախ էր աթմ եւ երջանիկ, որ ան Մեսիային կը ծառայէր:

Պօղոս կը նայէր իր զէմը կեցող յուզումնահար երիտասարդին որ աչքերը դետին խոնարհած կը մնար անխօս: Ան ոչ միայն հոգիով ու մտքով, այլ նաեւ Փիղիքականով ամբողջ էր, նախանձի հրաւիրելու չափ լաւագոյն մարդիկները: Պօղոս կը դիտէր երիտասարդը եւ իր հոգին կը լեցունէր հրեմունքով: Կ'զարթէր Աստուած կը զրկէր զայն օժանդակ ըլլալու իրեն իր նախախնամական զործին մէջ: Յետոյ Պօղոսը իր մօտ նստեցուց Տիմոթէոսը եւ անոր աչքերուն մէջ նայելով հարցուց.

— Ըսէ ինձի տղաս, ինչպէս կրցիր գալ կենդանի Աստուծոյ հաւատքին:

— Պատասխան ուսուցիչաւ եւ հայրս, տակաւին մանուկ մայրս զիս սինակրի կը խանէր, հոն բացի մեր հայրերու կողմէն կատարուած հրաշքներու մասին, հոն իմացալ թէ ինչպէս Աստուած յաւիտենական ուխտ կնքած էր անոնց հետ, եւ թէ պիտի գար օրերը պիտի իրականանային այդ խոստումները: Ես, հակառակ զիս շրջակա տղայ թոհուրահին եւ ապականութեան, ինձի աբիմակից բոլոր հրեաներու նման կը սպասէի գալիք Մեսիային: Եւ երբ դուն հոս եկար եւ բերիք մեզի բարի լուրը իր զաւտեան, իմ սիրտս լեցուեցաւ երկիւղով եւ ուրախութեամբ: Ինձի աշնպէս կուգար թէ Աստուծոյ փառքը կը յայտնուէր երկրի վերայ: Եւ ճակատագրական այն գիշերուան մէջ երբ քեզի հանդիպեցայ քաղաքէն դուրս, հակառակ մահամերձ վիճակիդ նախանձեցալ քեզի, որովհետեւ քու թափած արեւնդ Մեսիային համար էր, եւ ես կ'ուզէի իմ բաժինն ունենալ քու ցաւիդ մէջ, վասնզի վերջերէդ մայրքող արիւնը վկայութիւնն էր Մեսիային:

Պօղոսի սիրտը հրճուեցաւ երիտասարդի այս խօսքերէն. «Միայն իմ հարապատ դաւադիրն երեսարայապէս խօսիլ», ըսաւ ինքնիրեն, շշտ այսու դուն իմ գաւազն ես, սիրելի Տիմոթէոս: Պօղոս իր կեանքին մէջ տ-

թիւներ կը փնտռեն: Լսեցի ջու քարոզող Անտիոքի մէջ եւ անկէ ի վեր սկսած եմ հաւատալ թէ Մեծախալ զարթոնքներ իրենց լրումը կը դտնեն մարգարէներու ըսածները: Ընդունէ զիս իրրեւ մին ջու հետեւորդներէդ եւ սխտի չզղջաս: Եթէ Զանօթ եմ յաւանդէն լիզուին եւ բփշիկ եմ արհեստով: Պօղոս երկար նայեցաւ Ղուկասին եւ զգաց թէ գիշերուան տեսիլքի մարդուն եւ իր գէժը կեցածին միջեւ մեծ նմանութիւն կար:

Այս խորհրդաւոր հրաւերով նոր եւ ընդարձակ ասպարէզ մը կը բացուէր առաքելային առջեւ, Աւետարանը Եւրոպայի տանելու գործը: Միջերկրականի ալիքներուն ձառքը իր ականջին եւ Եւրոպայի ցամաքամասին ծոպերը կազմող կղզիներուն հասկոնալ տեսարանը իր աչքերուն առջեւ, ան էր մտածէր իրեն յայտնուած տեսիլքի եւ այս նոր առաքելութեանը մասին:

Անշուշտ թէ առաջին անգամ չէր որ առաքելային մտածումը կ'երթար Եւրոպայի քրիստոնէական: Անիկա յաճախ նայած էր արեւմուտքին, մտածելով ջուերէն անդին ապրող հոգիներու փրկութեան: Այժմ ջուին մէջ իրեն կուգար տեսիլքը, ամբողջացնելով իր մտադրութիւնն ու ծրագիրը, իրեն աակախին անծանօթ այդ երկրամասին համար:

Ինչ յուշումով էր արդեօք սր առաքելութիւնը, առաջին անգամ ըլլալով, հեցած Տրոփադայի ծովափին, նայեցաւ Եւրոպային: Դիրքամասը առանձնանորհալ եւ հաթուտ իր բնական գեղեցկութիւններով, յայտնաբերող էր հմայիչ առանդութիւններով: Պահ մը ժողոված Աթալան երկիրներու իր բոլոր զօնարութիւններն ու խառնաշաւիկները, կը մտածէր այս նոր առաքելութեան: Այդ ամիսըսն զիս էր որ անցնալի ամենէն գեղեցիկ քաղաքացիութիւնները՝ զանազան էին իրենց հերոսներն ու դրոշմները: Սակայն այս բոլորէն աւելի իր առաքելութիւնը միտքն ու հոգին կը զեղուր այս հիշատար աշխարհի լուսաւորութեան եւ փրկութեան գործով: Իր աչքին առջեւ աշխարհէն անդին կը պատկերանար Յունաստանը իր արուեստով եւ պատկերներով, Հռոմը իր բանակներով, որուն առջեւ ծունկի էին եկեր աշխարհի յոյսը ժողովուրդները:

(Տաք. 12)

«Անցեալ ի Մակեդոնիա օդնացես մեզ», առիկա յուսահատ աղաղակին էր Հին աշխարհի տաղանային, երբեմնի Ֆոնապազ քաղաքախորթութեան: Աղաղակը աշխարհի մը՝ որ հարուստ էր մտածողներով, վարպետներով եւ խելագարական գիտելիքներով, որոնք կը խոստովանէին սակայն իրենց պարտութիւնը, հոգեկան տաղանալը, բարոյական անկումը, կայիկուլայի ու ներքին նման խենչ բռնակալներու լուծին ու քմահաճութիւններէն:

Ուղին ուրիշ պիտի անցնէր առաքելային, իրմէ առաջ անցած էին զօրավարներ իրենց բանակներով, Թոնէրսէս, Մեծն Աղեքսանդր եւ Կեսար, նուաճելով երկիրներ եւ ժողովուրդներ: Իսկ այժմ փոքրիկ նաւակ մը, եղբիք եղբիք վարնուելով, կը տանէր ասի մը մարդեր միայն, Տարսուսացի Պօղոս եւ իր երկու թիկերտիկները, որոնք կ'երթային Եւրոպայի մէջ հաստատելու նոր թաղաւորութիւն մը որ հիմնուած պիտի ըլլար Իսթը, գոհարութեան եւ մարդկային հաւատարմութեան վրայ, ուր տէքեր եւ ծառաներ պիտի չըլլային, այլ իսթականներ եւ եղբայրներ միայն նոյն երկնաւոր Հօր:

Սակայն իրապանին մէջ ո՞վ էր այս մարդը Մակեդոնացիի աւերելով, կը խորհէր Պօղոս, անիկա խորհրդաւոր արտայայտութիւնը պէտք է եղած ըլլար ան խնդր ժողովուրդի կարծիքին, զոր Աստուծոյ նախախնամութիւնը կը սահմանէր այս կերպ: Խառնարը միշտ պէտք զնի լոյսին վէրքը դարձնին, զօրախոր օգնութեան: Ինչպէս քրնութեան անպէս ալ մարդկային կեանքի մէջ այս իրողութիւնները յաճախ իրարու կը հակադրուին եւ կ'արտայայտուին մարդկային գիտակցութեան վեր տօնիւնութեամբ մը, որ զերպանցօրէն աստուածային է: Վայ մեղի, ի՞նչ Աստուած մեղի օգնէր միայն անի առնէ՝ երբ մենք գիտակցօրէն պէտք ունենայինք իրեն:

Ան-Մակեդոնացին, կը մտածէր առաքելային, որ կուգար խնդրելու օմանդակութիւնը իր երկրի փրկութեանը համար: Խորհրդաւոր պատգամաւորը կը ներկայացնէր հոս ամբողջ Եւրոպան, որուն ամենէն մօտիկ երկիրն էր Մակեդոնիան, Աթալան գիտարած:

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

ԳԱՂԱՓԱՐԱԿԱՆ

ԱՄՈՒՄՆՈՒԹԻՒՆԸ

Անուրանայի իրողութիւն է որ Հին աշխարհին մէջ, կին արարածը այր մարդէն ստորագաս նկատուած էր: Դասական հեղինակներ ցայտուն կերպով նկարագրած են սոյն ճշմարտութիւնը իրենց գործերուն մէջ: Քրիստոնէութեան շնորհիւ սակայն, կինը արժեւորուեցաւ եւ իր պատշաճ տեղը ունեցաւ քնկերութեան մէջ:

Կնոջ եւ այր մարդու սիրոյ յարաբերութեան կամ ընտանեկան կեանքի մասին բազմաթիւ ակնարկութեանց կը հանդիպինք Պօղոսեան պրոֆանութեան մէջ:

Առաջին ակնարկով իսկ տկներեւ է Առաքելային ունեցած հոգեոտնեայ տեսութիւնը ամուսնութեան մասին:

Ա. Կորնթացիներուն դրած թուղթին մէջ, ժխտական կեցուածք մը ունի Առաքելայր ամուսնական հարցին նկատմամբ, ուր կ'ըսէ՝ «Պոռնկութիւնը արդիւրեւ համար ամէն մարդ թող իր կինը ունենայ. ու ամէն կին իր այրը թող ունենայ» (է 2): «Բայց ես կ'ուզեմ որ դուք անհոգ ըլլաք. մասնորէ յամուսնացած մարդը Տէրովր բաները կը հոգայ, թէ ինչպէ՛ս Տէրովր հաճելի ըլլայ: Իսկ ամուսնացածը աշխարհին բաները կը հոգայ, թէ ինչպէ՛ս իր կնոջ հաճելի ըլլայ» (է 32-33): «Կինը օրէնքով կապուած է որչափ ժամանակ որ իր այրը ողջ է. հապա եթէ իր այրը մեռնի, ապա է ամուսնանալու որու որ ուզէ, միայն թէ Տէրովրով: Բայց իմ դատումիս նայելով՝ աւելի երանելի է եթէ այնպէս կենայ» (է 39-40):

Ասկայն Պօղոսի դիրքաւորումը յեղաշրջուած կը տեսնենք, երբ ան եփեսագիներուն կը դրէ շուրջ ինը տարի ետք. «Կիները իրենց այրերուն հետաքննող ըլլան՝ որպէս թէ Տէ-

«Իրաքանչիւր ո՛ք զիւր կիմ այնպէս սիրեցէ՛ք՝ իբրեւ զիւր անձն. եւ կիմ երկնիցի յառնէ իւրմէն»

(Եփես. Ե 33)

րովը. մասնորէ այրը կնոջ գլուխն է, ինչպէ՛ս Քրիստոս ալ Եկեղեցիին գլուխն է, ու ինք մարմնին փրկիչն է: Ուստի ինչպէ՛ս եկեղեցին հնազանդ կ'ըլլայ Քրիստոսի, նոյնպէս ալ կիները ամէն բանի մէջ՝ իրենց այրերուն: Այրեր, սիրեցէ՛ք ձեզ կիները, ինչպէս Քրիստոս ալ սիրեց եկեղեցին, ու իր անձը մատնեց անոր համար, որպէսզի զանիկա սրբէ ու մաքրէ աւաղանին ջրովը՝ խօքով. որպէսզի ինք իր դիմաց փառաւոր կեցնէ եկեղեցին, որ արատ մը կամ խորշոմութիւն կամ ուրիշ անոնց պէս բան մը չունենայ, հապա որ սորբ ու անարատ ըլլայ: Նոյնպէս ալ պէտք է որ այրերը իրենց կինները սիրեն իրենց մարմններուն պէս. ան որ իր կինը կը սիրէ, իր անձը կը սիրէ. մասնորէ մէկը բնաւ իր անձը չատերս, հոպա կը սիրուցանէ ու կը խնամէ զանիկա, ինչպէս Տէրն ալ՝ եկեղեցին. մասնորէ մենք անոր մարմնին անպամուսն ենք, անոր մարմնինն ու ոսկորներէն: Ասոր համար մարդը պիտի ձգէ իր հայրն ու մայրը՝ եւ իր կնոջ պիտի յարի՝ ու երկուքը մէկ մարմն կ'աիտի ըլլան» (Ե 28-31):

Արդարեւ, ամուսնական կեանքի մասին Պօղոս Առաքելայի ուղիղ ըմբռնումը այս սիրելիքի պէտք է նկատենք, քանի որ Կորնթացիներուն դրած միջոցին ան կ'ակնկալէր Քրիստոսի երկրորդ գալուստը. բայց, երբ երկրի միայն Աստուածորդուն գալը ուշացաւ, Պօղոս պահաւանց կնկան արժանիքները, ջատապովից ամուսնական կեանքը, զայն նմանցնելով Քրիստոսի եւ Եկեղեցւոյ յարաբերութեան:

• • •

«Ձեզմէ իւրաքանչիւրը քող իր կիմ իր

անձինքն պէս սիրելի եւ բոլոր կիմն ակնածանքով յարգելի իր աշխարհը ։

Համարտութիւններ կան որոնք կը պահեն իրենց այժմէութիւնը՝ զարկերու ընթացքին ։ Պոպուլ յիշատակաւ իմեն է առնեցմէ ։

Ընկերութեան բազմազանութիւնը տարբեր է բնութանէրբ ։ Բնութանէրբ կազմուած է այր եւ կին մարդու զոյգացութեամբ ։ Ընկերութիւն մը կ'աճի, կը զարգանայ, կ'ուճանայ՝ երբ բնութանէրբ հաստատուած է ամուր հիմերու վրայ, իսկ բնութանէրբ ճշմարիտ խորիմար կենտուած զազափարական ամուսնութիւնն է ։

Տխուր իրականութիւն է նկատել որ շատեր կ'ամուսնանան պարզապէս ամուսնացած ըլլալու համար ։ Ոմանք կը պահուին շահագիտական նպատակներ իրագործելու եւ նիւթապէս ապահովուած կեանք մը վաւերելու, իսկ ուրիշներ՝ իրենց ծնողներուն կամքին ենթարկուելով ։ Այս տեսակի ամուսնութիւնները զատապարտուած են քայքայումի, քանդումի եւ դժբախտութիւններու ։ Կատարեալները մարդիկը ։ Պէտք է ըստ ըստ ուսումը ամէն հակազդեցութիւն ի գործ դնել այն ամուսնութիւններուն ղեկ՝ որոնք կը կենտուած ըլլալու իրենց անյարմար եւ աններդաշնակ պայմաններու մէջ, եւ որոնք հետեւածքով ամուսնական կեանքը ճշմարտապէս դժոխք կը դառնայ, կ'ընէ Դաւեան Սրբազան ու կ'աւելցնէ ։ Վիշախ սէրն է որ պէտք է ամուսնութեանց մէջ իրը նուիրական պայման պահանջուի, զի այդ անկեղծ եւ մաքուր սէրն է որ երկու կողմերը կը պահէ պարտականութեան յուժին տակ անարատունջ ։ Ընդհակառակը՝ երբ չկայ սէր, ամուսնացեալը պարզապէս թէ՛ ինքզինքնին եւ թէ՛ ամուսնութեան աստուածային օրէնքը անկեղծի եւ՝ նուազագուծ ինքնարկած կ'ըլլան ։

Հետեւաբար, զազափարական ամուսնութիւնը, ըստ Պոպուլի բացատրութեան, կը կայանայ իրար հակադրութեան, ան-

շահախնդիր սիրոյ եւ զիտակեց մօտեցումի մէջ ։

Ընկերային վերափոխումներու այս շրջանին, երիտասարդները որքան կարեւորութեամբ սերտելու են Պոպուլի թուղթերը, առաւելագոյնս օգտուելու համար անոր կեանքի փորձառութեանն ու գիտութեանն ։

Ներկայիս դժուարին դարձած է կեանքը, մանաւանդ ամուսնական կեանքը ։ Ընտանիքի թույլացման պատճառաւ ամուսնություն մտնելու թիւը օր կ'աճի, երեւոյթ մը՝ որ պատճառ կը գտնայ ընկերութեան քայքայումին ։

Հայ երիտասարդը անսարկով Առաքելայի իւրատեսերուն, զիտակեցողին եւ ամենայն լրջութեամբ մօտենալու է ամուսնական կեանքին. ան ձեռքապատուելու է ամէն տեսակի կաշկանդումներէ, որպէսզի իր ամուսնութիւնը ըլլայ պատուաբեր ու մշտական ։

Մեր մարմինը ըլլալով Աստուծոյ բնակարանը, զայն սուրբ եւ անարատ պահելու ենք, այլ խօսքով՝ հաւատարմի մնալու ենք իրարու ։ Ըստ Պոպուլի, «մարմինը պոռնկութեան համար չէ, հապա Տէրոջ ու Տէրր» մարմինը համար ։ Պոռնկութեան վախճիք ամէն մեզը զոր մարդ կը դարձնէ, իր մարմինն զորս է, լայն ան որ կը պոռնկի, իր մարմինն ղեկ կը մեղանշէ ։ Չէ՞ք գիտեր որ ձեր մարմինները տաճար են Սուրբ Հոգիին՝ որ ձեր մէջ է, զոր Աստուծոյ ունիք, ու զուրք ձեր անձին տէրը չէք ։ Բանդի դնով ծախու առնուցաք ։ Ուստի փառաւորեցէ՛ք զկոտորած ձեր մարմիններուն ու հոգիներուն մէջ՝ (Ա. Կորնթ. 13-20) ։

Վարելով բարոյական կեանք մը, Քրիստոս եւս տնդամբ կը դառնայ մեր բնութանէրբ, որու իրը հետեւանք կ'ունենանք ապահով ու երջանիկ կեանք մը, փառաւորելով ամենատարբեր երբորդութիւնը ։

Գ. Մ.

ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆԱԿԱՆ

ՏԵՂԻՔ ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ

123.- ԺՈՂՈՎՆԵՐ.- Ըսինք իր տեղը թէ Եկեղեցւոյ արտաքին միութեան կեդրոնը այնպէս մը հաստատուեցաւ, որ ներքին՝ այլ իրական միութեան կեդրոնը հաստատուն մնայ ի նոյն ինքն զուլին Գրիստոս, ուստի եւ առաքելներուն կամ անոնց յաջորդներուն գումարն է իսկական կեդրոնը, որ կը վայելէ համօրէն Եկեղեցւոյ վրայ զեւրագոյն իշխանութեան եւ հաւատոյ վերահսկողութեան գործերու մէջ՝ անսխալ ուսուցչական իշխանութիւն:

Եկեղեցւոյ այդ լիազոյն գումարումը կը կոչուի Տիեզերական Ժողով: Տիեզերական Ժողովները կը կազմուին այն բոլոր պաշտօնականներէն, որոնք յաջորդներն են առաքելոց, եւ վերեւ քաջատրուածին համեմատ այդպէս են եպիսկոպոսները, իրենց զանազան աստիճաններուն համեմատ, մինչեւ հայրապետները: Բայց որովհետեւ քրիստոնէութեան համախոհական ընդարձակումին շափով, զրեթէ անհնար կ'ըլլար մէկ տեղ հաւաքել բոլոր եպիսկոպոսները, ուստի եւ անոնց ի Տիեզերական Ժողով գումարումը ալլեւ չէր կրնար հիմնուիլ անոնց թուական բազմութեան վրայ, այլ՝ անոնց բաժանմանց խումբերու թիւին վրայ: Այնպէս որ բաւ համարուեցաւ իւրաքանչիւր խումբէ եպիսկոպոսի մը ներկայութիւնը, որովհետեւ իւրաքանչիւր խումբէ ներկայ եղողները պիտի կարենային համարուիլ իւրենց պատկանած խումբերուն ներկայացուցիչները:

Այդպէս ահա իւրաքանչիւր խումբի զուլութիւնը, որոնք հայրապետներն են, իրենց խմբակիցներուն զործակցութեամբը պիտի համարուէին եւ համարուեցան՝ փոխական կազմողները Տիեզերական Ժողովին: Այն Ժողովները որոնց մէջ նուազագոյն էր եւ

պիսկոպոսներուն թիւը, բայց ներկայացուցիչներ կային զանազան հայրապետութեանց, եղան եւ կոչուեցան Ժողովներ՝ իսկ այն Ժողովները, որոնց մէջ առաւելագոյն էր եպիսկոպոսաց թիւը, բայց անոնք կը պատկանէին միակ հայրապետութեան մը, եղան եւ կոչուեցան՝ Հայրապետական՝ ոչ ոչ Տիեզերական Ժողովներ: Սովորութիւնը ընդհանուր՝ իրականաբար եւ այդպիսին անոնք առաւել է երբեմն հայրապետական Ժողովներուն, որոնք յաճախ պիտակարար ասոյ, կը կոչուին Տիեզերական:

Համաձայն քրիստոնէական Եկեղեցւոյ սկզբունքներուն, զորոյ յայտնեցինք փոքր ի շատէ, հաւատքի վերաբերեալ խնդրոց մէջ անսխալ իշխանութիւնը, այսինքն տեսական եւ քարոյշական ճշմարտութեանց մասին ապահովալ գերագոյն ուսուցչական իշխանութիւնը, կը պատկանի Տիեզերական Ժողովներուն:

Իսկ վարչական իշխանութիւնը կը պատկանուի խնդրոյ առարկայ հայրապետութեան իրաւասութեան տնօրէն մէջ, եւ կը պատկանի հայրապետական Ժողովներուն, որոնք իշխանութիւն ունին մատակարարական, վարչական եւ ծխական իրաց վրայ, ինչպէս նաեւ տեսական եւ քարոյշական ճշմարտութեանց վրայ՝ երբ հարկ կ'ըլլայ ընդհանուր եւ հաստատուած սկզբունքներու, համաձայն մասնաւոր զօրեղանքութեան եւ մեկնութեան վերաբերեալ տրուելու թալ անոնց մասին:

Այսպէս բաւ թող համարուի Եկեղեցւոյ մասին ընդհանրապէս:

Այժմ հարկաւոր է խօսիլ մասնաւորապէս մեր Եկեղեցիին մասին, յենկով ալ ընդհանուր սկզբունքներուն վրայ զորոյ ապացուցինք կամ քաջատրուցինք մինչեւ հոս:

ԶԱՆԱԶԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐՈՒ ԲԱԺԱՆՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

124. ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐՈՒ ԱՆՈՒԱՆԱԿՈՒ-
ԶՈՒՄԸ. — Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ մասին
խօսելէ առաջ պատշաճ է նախ ակնարկով
մը պէթ ցոյց տալ բաժանումները առհասարակ
քրիստոնեայ կոչուած եկեղեցիներուն,
ինչպէս որ անոնք այժմ կան:

Անոնց կարգին առաջին պէտք է դնենք
մեր ազգին Եկեղեցին, որ Հայաստանեայց
կր կոչուի տեղական կամ ազգային անու-
նով, իսկ պաշտօնական անուանակոչու-
թեամբ՝ Ուղղափառ Եկեղեցի, ու մենք չենք
կրնար անկէ տարբեր ուրիշ անուանակոչու-
թիւն ընդունիլ:

Դուրաքանչիւր եկեղեցի, ցայի իր տեղա-
կան կամ ազգային դիրքէն հանուած անու-
նէն, ունի նաեւ ռուրէ անուն մը զոր ինքը ի-
րեն սեփականած է իրրեւ պաշտօնական կո-
չում, թէեւ անիկա ցոյց կու տայ այնպիսի
յատկութիւն մը, զոր ուրիշ եկեղեցիներն ալ
իրենց կը սեփականեն: Այդպիսի անուննե-
րը պէտք է պահել առանց վիճելու ե թարգ-
մանելու: Առանց վիճելու՝ որովհետեւ ա-
նունը յորժոյժում մըն է որ իրեն հետ կը
բերէ հարկաւ անունին իրականութիւնն ալ,
իբրեւ՝ հասարակ բառ առնուած անկայն:
Այսպէս, անձներուն յատուկ անունները ու-
նին նշանակութիւն՝ այն լեզուներուն հա-
մեմատ՝ իրոնցմէ կը ծաղին. այլ այդ ա-
նունը կրողները Կրքեք չեն համարիր թէ
իրենք միայն ունին այդ անուններուն ցոյց
տուած նշանակութիւնը: Ըսինք նաեւ առանց
քաղցումնելու, որովհետեւ այսպէս է հաս-
տատուած ետդորութիւնը յատուկ անունե-
ներուն համար, ու եկեղեցիներու պաշտօ-
նական անունները պէտք է պահուին իրր
յատուկ անուններ միայն:

Հետ այսմ, որովհետեւ հայերէն Ուղղա-
փառ եւ յունարէն օրթոքսանտ բառերը նոյն
նշանակութիւնը ունին, առոր համար հարկ
չկայ ո՛չ զմեզ Օրթոքսանտական կոչելու, եւ
ոչ ալ Յայնքեր՝ Ուղղափառ: Յայնքերն ալ
ինքզինքներն չեն կոչեր կաթոլիկ, եւ ոչ ալ
յատկաները ինքզինքներն՝ ընդհանրական,
թէեւ, շատ նախանձալուզութեամբ, առա-
ջինները ինքզինքներն կը կարծեն ընդհանրա-
կան, եւ վերջինները նոյնպէս ինքզինքներն

կը համարեն Ուղղափառ: Նոյն կերպով է որ
մենք ալ զմեզ չենք կոչեր կաթոլիկ, թէեւ
մեր եկեղեցին կը ճանչանաք իբրեւ ընդ-
հանրական յատկութիւն ունեցող:

Հստ այսմ, մենք տարապաւտ կը կար-
ծենք Լուսաւորչական, Գրիգորեան եւ այլ
անունները, զորս ուրիշներ ստեղծած են եւ
կիրարկած իբր պաշտօնական անուն, կամ
քաջ շղիտնախուն համար մեր Եկեղեցին
անունը, եւ կամ՝ նախանձի զգացումով մեր
Եկեղեցւոյ անունն նկատամք:

125. ՄԵՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆ. — Արդ, Ուղղա-
փառ Եկեղեցին կամ Հայաստանեայց Եկե-
ղեցին այն է որ Հայաստանի մէջ հիմնուե-
ցաւ թաղէոս եւ Բարթողիմէոս առաքելա-
ներէն, քրիստոնէութեան քարոզութեան
նախագոյն թուականներուն, որուն հայրա-
պետն է Սուրբ Էջմիածնի Կաթողիկոսը, եւ
որուն ենթարկուած են Սոյո եւ Աղթամարի՝
Հայոց կաթողիկոսները եւ Ս. Երուսաղէմի
եւ Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքները: Այս
Եկեղեցիին անդամ են բոլոր Ուղղափառ հա-
յերը, ուր որ ալ գտնուին անոնք ամբողջ
աշխարհի վրայ:

126. ԻՐԱՒԱՍՈՒԹԵԱՆ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ
— Պէտք է իսեւ չոս, թէ հին դարերուն մէջ,
մասնաւոր եկեղեցիներուն կազմութիւնը եւ
Հայրապետական իշխանութեան տարածու-
թիւնը տեղական էին, այնպէս որ իւրաքան-
չիւր Հայրապետութեան համար նահանգներ
եւ պառնոնքի էին որոշուած: Եւ որեւէ մէ-
կը, անպիղծ ալ եկած այդ նահամաններուն մէջ,
պէտք էր այդ աշխարհին Հայրապետութեան
ենթարկուէր եւ նոյն երկրի բոլոր եկեղե-
ցական օրէնքներուն համաձայնէր՝ առանց
բացառութեան, թէ՛ հաւատարմ եւ թէ՛ պաշ-
տամունքի կշիռով, որովհետեւ այդ համա-
նակներուն բոլոր քրիստոնեայ եկեղեցիներ-
ուն հաղորդութիւնը մի եւ նոյնն էր, մէկ
Առտուած, մէկ հաստք, մէկ մկրտու-
թիւն, եւ մէկ տէր եւ գլուխ, որ է Յիսուս
Քրիստոս:

Այն էր պատճառը որ Հռոմի Հայրապե-
տութեան սահմաններուն մէջ եղած Յայնե-

րը ինքնիշխան չէին գտնուել լատիններէն, եւ մինչեւ իսկ ոչ սակաւ յունացիներ, զոր օրինակ Անակրիտոս, Եւատիտոս, Ռեւիափաբոս, Հեպիտոս, Անիկտոս, Ելեթերիաս, Հոմիթ Հայրապետական Աթոռը նստան:

Այս էր նաեւ պատճառը որ Հայերն աբ, Կ. Պոլսոյ մէջ, եւ Յունաց Հայրապետութեան սահմաններէն ներս, ինքնիշխան չէին տարբերել Յոյներէն, եւ մինչեւ անգամ Հայապետներու առջեւ բաց էին Հայրապետական աթոռը եւ կայսերական զաւր, ինչպէս ցոյց կու տան ծանօթ պատմութիւններ:

Բայց ժամանակ մը ետք կարգ մը Հայրապետութեանց միջեւ յառաջ եկած ձրգառումներ վէճեր յարուցին մասնաւոր եկեղեցիներուն միջեւ, եւ առիթ եղան անոնց տալու անձնական սահմանափակութեան ձեւեր, մասնաւոր երբ ժամաւոր եկեղեցիներուն վէճերը գաւառական կերպարանք ստացան:

Այդ էր պատճառը որ մէկ Հայրապետութեան ուրիշ Հայրապետութեան սահման անցնողները կը պահէին իրենց ծագման վայրին հետեւեւ ու պաշտամունքը, եւ պարտաւոր կ'ըլլային հարստներ նոր պաշտօնէութիւններ եւ պաշտամունքի վայրեր տարբեր Հայրապետութեանց սահմաններուն մէջ:

Այդ ձեւը վերջնականապէս աստիճանցիկ հաշտութիւններ, որոնք Հոմիթ իրենց հայրապետութեան սահմաններէն Արեւելք դալով, ամէն տեղ եկեղեցիներ եւ եպիսկոպոսական աթոռներ կանգնեցին լատիններուն համար՝ զատ Յոյներէն եւ Հայերէն:

Այս ձեւը յարմար էր նաեւ Հայոց համար, որոնց զաղթականութիւնները սիրուած էին ամենայնիւ Այդ առեւելէն բոլոր կողմերու հաւանութեամբ եւ համաձայնութեամբ եկեղեցական իշխանութեան սահմանի տեղական ձեւը հաստատապէս իրականացաւ անձնական ձեւի, քահանայութիւնէն սկսեալ մինչեւ հայրապետութիւն:

Ասորը համար է որ մինչդեռ նախնական ձեւին համեմատ մեր Ուղղափառ Եկեղեցիին հայրապետութեան սահմանները հաստատուած էին միայն բովանդակ Հայ աշխարհին մէջ, այսինքն անոնք կը հաստատուին Հայաստանեայց բոլոր անձերուն մէջ:

127.— ՈՐԹՈՏՈՒՑՍ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ.— Հայաստանեայց Եկեղեցիէն վերջ պէտք է յիշենք Յունաց Օրթոտոքս Եկեղեցիները, որոնք առ հասարակ գաւառական միութիւն ունին եւ վարչութեան բաժանումներ:

Այս եկեղեցիները ի հնումն զոտոյան հայրապետութեանց կը բաժնուէին:

Առաջին՝ Անտիոքի Հայրապետութիւն, որ Ասորոց Եկեղեցին էր, եւ Յունաց Սեւելեկեան Հարստութեան կողմէր տիրապետելուն եւ յունարէն լեզուին տարածումին պատճառաւ միայն եղաւ իբր յունական Եկեղեցի, մինչդեռ էր եւ է տիրապէս Ասորոց Եկեղեցի եւ Հայրապետութիւն: Անտիոքի Աթոռը կը կոչուի Պետրոսի Աթոռ, ապալան էր քրիստոնէութիւնը Անտիոք հաստատուեցաւ, ո՛չ թէ Պետրոս՝ այլ Պողոս եւ Բարսաբա կը քարոզէին զայն, ըստ պատմութեան Ս. Գրոց: Անտիոքի Աթոռին առաջնական հաստատութիւնը այսպէս ինքզնական է լոկ Հիմնադիր առաքեալին անձին տեւակէտով: Բայց աներկբայեի է թէ առաջնականութիւն միւս կամ միւսն է որ դրած են անոր հայրապետութեան Հիմը:

Երկրորդ, Աղեքսանդրիոյ Հայրապետութիւն, որ Եգիպտոսի Եկեղեցիին է: Այս ալ՝ միշտ յունական տիրապետութեան պատճառաւ, Պողոմեանց Հարստութեան առեւելեան եւ յունարէն լեզուին տարածման հետեւեւ զով յունականութեան ձեւ առաւ, ապա թէ ոչ՝ էր եւ է հայրապետութիւն եւ եկեղեցի Եգիպտոսիներու: Աղեքսանդրիոյ Հայրապետութիւնը հաստատուած կ'ըսուի Մարկոս Աւետարանիչէն, որ երկոտասուններէն չէր. միայն կը պատմուի թէ երկոտասուններէն մէկին կամ միւսին յամենաօրարութեամբը պնաց հոն եւ հայրապետութիւն հաստատեց: Աւելորդ չէ նկատի դնենայ այս պարագան եւս, քան ըմբռնելու համար հայրապետութեանց հաստատման պատճառները, ինչպէս մենք ցոյց տուինք վերեւ:

Երրորդ Հայրապետութիւնն է Երուսաղէմիւն, այս եւս սկիզբնական չէ, եւ ալ մէկ արեւմտեան կամ քաղաքական պարագայ կը պահանջէր զայն: Երուսաղէմի եպիսկոպոսութիւնը ի հնումն ենթարկուած էր Պաղեստինեան Կեսարիոյ արքեպիսկոպոսութեան,

որ ենթարկւած էր Անտիոքի պատրիարքին՝ Բայց Նիկիոյ Տիեզերական Ժողովը, ի պատիւ աստուածակոխ քաղաքին տնօրինական տեղերուն, Երուսաղէմի եպիսկոպոսին տուաւ Հայրապետութեան պատիւ եւ իշխանութիւն՝ Պաղեստինի կրկին նահանգներուն վրայ: Իսկ Երուսաղէմի Աթոռին առաքելականութիւնը յառաջ կու գայ Յակոբոս Տեսնեղբայրէն, որ ըստ ոմանց է Յակոբոս Ալփեայ, երկուստասներէն մին, եւ ըստ ալլոց՝ ուրիշ մը եօթնասուններէն: Երուսաղէմի Աթոռը իսկապէս յունական չէ՝ ալ է Հայրապետութիւն Պաղեստինի, եւ յունական համարուեցաւ միայն այն պատճառներուն համար, զորս յիշեցինք Անտիոքի եւ Աղեքսանդրիոյ Աթոռներուն առիթով:

Զորրորդ՝ Կ. Պոլսոյ կամ Նոր Հռոմի Հայրապետութիւնը: Սա հաստատուեցաւ աւելի ուշ, Կ. Պոլսոյ Տիեզերական Ժողովին մէջ, միացումով Պոնտոսի, Ասիոյ եւ Թրակիոյ երեք եղբարեութեանց սահմաններուն, որոնց աթոռանիստներն էին Կեսարիա Կապադովկիոյ, Եփեսոս Յոնիոյ եւ Հերակլիա Եւրոպիոյ: Այս է Յունաց բուն եւ իսկական Հայրապետութիւնը, որ հաստատուած էր Կ. Պոլսոյ Աթոռի Արեւելեան Եւրոպիոյ Յունաց եւ Արեւմտեան Ասիոյ Յունաց վրայ: Կ. Պոլսոյ Աթոռին առաքելականութիւնը իսկական եւ սեփական չէ, որովհետեւ առաքելակներէն ոչ ոք կը ճանչցուի իրրեւ իր աթոռը Հին Բիւզանդիա հաստատած, բայց առաքելական է ժառանգականութեան իրաւոր միայն: Անդրէի համար կ'աւանդուի թէ Կորնթոս նահատակուած էր, եւ ատոր համար անոր կը վերադարձի Թրակիոյ քրիստոնէութիւնը եւ Հերակլիոյ Աթոռը: Կ. Պոլսոյ Հայրապետները, իրրեւ ժառանգորդներ Հերակլիոյ Աթոռին, կը պատուեն Աղեքէնաւը իրրեւ Հիմնադիր իրենց Աթոռին: Յովհաննէս առաքելը այս Եփեսոսի մէջ հանգեաւ, այս պատճառաւ իր անունով կոչուեցաւ Եփեսոսի Աթոռը, որուն ժառանգութիւնն ալ անցաւ յետոյ Կոստանդնուպոլսոյ:

Կ. Պոլսոյ Հայրապետութիւնը, հաստատուելու պատմական կարգով չորրորդ, ի սկզբան պատուոյ կարգով ալ չորրորդ նշանակուեցաւ: Սակայն կայսերանիստ քաղա-

քի Հայրապետութիւն լինելուն պատճառաւ, սկսաւ նախաթոռութիւն ունենալ Աղեքսանդրիոյ, Անտիոքի եւ Երուսաղէմի Աթոռներուն վրայ՝ երբ նախաթոռութեան նոյն ինդիքը յուղուեցաւ Հռոմայ եւ Կ. Պոլսոյ Աթոռներուն միջեւ, եւ որ եղաւ Հիմ քաժանման Լատինաց եւ Յունաց Եկեղեցիներուն՝ փոխադարձ յարաբերութեան տեսակէտով:

128. — ԴԱՐՁԵԱԼ ՕՐԹՈՏՈՒՄՆԵՐ.

Յոյն Եկեղեցւոյ այժմեան կաղապարակութիւնը կը պահէ չորս նախաացեալ Հայրապետութիւնները, Կ. Պոլսոյ, Աղեքսանդրիոյ, Անտիոքայ եւ Երուսաղէմի, որոնք կը վարէին եւ կը վարեն Հայրապետական իշխանութիւնը իրենց սահմաններուն վրայ: Կ. Պոլսոյ Աթոռին գերազահութիւնը կը մընայ ոչ միայն այն վիճակին մէջ զոր յիշեցինք, այլ եւ աւելի հաստատուած է Օսմանեանց տիրապետութեան ներքեւ: Մահմետական կրօնքին դրուծիւնը, որ բոլոր արտաքին գործերը կը վարէ իր կրօնական ըսկզբունքներուն համեմատ, անհնար կ'ընէ մահմետական պետութիւններուն՝ իրենց հըպատակած ջրիստոնեաներուն արտաքին գործերուն կառավարութիւնը, որովհետեւ ջրիստոնէական եւ մահմետական կրօններուն ներհակընդէմ դրուծիւնները ամուսնութեան մասին՝ կը տարբերէին ընտանեաց, դաւանաց ժառանգութեանց եւ այլ բոլոր արտաքին գրուծիւններու մէջ: Հետեւաբար, մահմետական տիրապետողները կամ կը թռնադառնէին ջրիստոնեաները մահմետականութեան դառնալ, եւ կամ կը փանային հարկատու պետութիւններ դարձնել դանդաղ: Կ. Պոլսոյ յաղթականը՝ Մահմէտ, երկու պայմաններէն ոչ մէկին ուղեց Հասնայի. այս պատճառաւ աղգապետական դրուծիւնը հնարեց, ջրիստոնէից հոգեւոր պետներուն յանձնելով հոգը իրենց բոլոր այն արտաքին գործերուն, որոնք սերտ միաւորութիւն ունին իրենց կրօնական սկզբունքներուն հետ: Կ. Պոլսոյ Հայրապետը եղաւ աղգապետ Օսմանեան Կայսրութեան բոլոր Յոյներուն վրայ, ու այս պարագան եղաւ առիթ պարսոման Կ. Պոլ-

կատանակից Ռուսաց Որթոտոքը Եկեղեցիին, եւ չ'իմա Պետրապոլսոյ Միւնտրին իշխանութեան ներքեւ, կը համարուի մասնաւոր եւ կեղեցի կամ մասնաւոր Աթոռ:

Անկողի կը համարենք խօսիլ Ռուսաց եւ կեղեցիի պանդուխտ Հերմէայ մասերուն վրայ, որոնք թէեւ իրարու մէջ տարբերութիւն, հասարակ անունով Մարականներ կը կոչուին, որովհետեւ ոչ կազմակերպութիւն ունին անոնք եւ ոչ յայտնի դաւանութիւն եւ եկեղեցի:

ԴՆԱՒԱՐ ԱՐԵՆԵԼԵԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԱՆ Ուրիշ խումբի մը կը վերածենք դանդաղան Արեւելեան Եկեղեցիները, որոնք կը գտնուին արեւմտեան Ասիոյ եւ արեւելեան Արիփիէի հին աշխարհներուն մէջ:

Ասոնց մէջ առաջինն է Բաղդէսացոյ եւ կեղեցիին, որ կը փոխուի նաստուրի, իբրեւ նաստուրեանք Ասոնց կաթողիկոսն է Մար Սիմոն կոչուած հոգեւորական մը, զոր իրենք կ'ը համարեն ազդիւր տեղուոր Եմուտն առաքեալի, եւ յաջորդ Պարթեւաց կամ Տիրոտնի հայրապետական աթոռին: Իր բնակարանէն հեռուէր Քաջաւանքի դաւանութիւն մէջ, սակաւաթիւ ժողովուրդի հետ:

Երկրորդն է Ասորոց Եկեղեցիին, որ կը հարաւոր ծագուելի, իր Գաղիփիէան, եւ կը կարծուի թէ կը հետեւի Եւտիքիսի եւ Յակոբ Մաննադոսի դաւանութեան: Իրենց կաթողիկոսը, որ Անտիոքի Աթոռին անունն առ յաջորդութեամբ Եւտիքիսի, կը բնակի եղբւր Զաքարիան փանքը, Մաւառի մօտ: Համարենք նախահայրն մէջ:

Երրորդն է Հայոց կամ քրիկ Եկեղեցացւոց Եկեղեցիին, զաւանակից Ասորոց: Ասոնց կաթողիկոսը՝ կը կրէ Աղեքսանդրիոյ Աթոռի անունը եւ յաջորդութեամբ վրայ Զաքարիան փանքը:

Պարթեւացին է Իմեղեցիին Եթովպացոց կամ Նոփուկաց, իսկ եթովպիոյ թապաւոսութեան մէջ, ասոնք եւս դաւանակից կը համարուին Ասորիներուն եւ Հայոցներուն: Ասոնց կաթողիկոսն է յաջորդ Մատթէոս առաքեալին՝ որ քաղաքն Եթովպիա:

Այս եկեղեցիները, բոլոր վերջինն, Օսմանեան Վարդապետին՝ սահմանին մէջ ընդունիլ, եւ ճաննանալով ժողովուրդը Կ. Պոլսոյ եւ դաւանաց մէջ՝ բաց յիշատակուած տեղերէն, չեն համարուած յատուկ ազգութիւններ: Բայց երբ Կ. Պոլսոյ Յայրապետական Եկեղեցիին, ինչպէս բացատրեցինք վերեւ, եւ Մահմէտ յաղթանք իր կայսրութեան Հայերուն համար եւս ազգապետական եւ պատրիարքական աթոռ հաստատեց Կ. Պոլսոյ մէջ, Բաղդէսացոյ եւ Ասորոց մանր Եկեղեցիներն ալ Հայոց հակողութեան եւ թարգմանի իբրեւ համադաւան հայոց, առ յետոյ անկեցունեցաւ Հայոցներուն Եկեղեցիին ալ, ու մինչեւ ցայսօր՝ Հայոց պատրիարքն առ առաջնորդները Կը Հազար անոնց զորոնք մայրաքաղաքին եւ դաւանակիցներուն մէջ, թէպէտ երբեք չ'միլամտեցին իմ խորհրդանշան միլամտել անոնց եկեղեցական փարսութեան մէջ:

Եւս ԿԱԹՈՒԼԻԿ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԱՆ Աւարտելէ վերջ Արեւելեան կողմած եկեղեցիներուն բաժանումները, անցինք այժմ Արեւմտեան Եկեղեցիներուն:

Արեւմտեւք քուսելով կ'իմացուէր եւս առ ժամ առ կ'իմացուէր Կաթողիկոսն ու թովանդակ Եւրոպա եւ ոչ Եւրոպա միայն, այլ ան՝ ոչ Յունաց եւ Սլաւներու աշխարհներուն առեւտրական է, եւ որ է աշխարհ Բուսիոյ, Եւրոպայի կամ Իսպանիայ, Գաղիփիայ կամ Փղոսնիկիայ եւ Գերմանիոյ կամ Ալմանիոյ: Արիփիկան աշխարհն ալ, այսինքն Կաթողիկոսն եւ Նոմիաիայ երկրները, կը համարուին մասն Արեւմտեւք Եկեղեցիին: Ասոնց վրայ յետոյ անկեցունեցաւ Եւրոպայի հիստորիան երկրներն եւս եւ Ամերիկայի աշխարհները, երբ Ժողովուրդն չ'են աշխարհ: Չինչ Եւրոպայի աշխարհները ընդհանրապէս կը բաժնուին երկու խումբերու: Լատինական եւ Տեւոտական: Առաջին խումբը կը կազմեն Իտալիա եւ Գաղիփիա, Սլաւիա եւ Արիփիէ: Բնակչոյ յարակիցներով Երկրորդը կը կազմեն Գերմանիա եւ Անգլիա եւ Սլաւապետական իրենց յարակիցներով Իսկ Ամերիկայ կը բաժնուի մասամբ Լատինական եւ մասամբ Տեւոտական խումբերու:

Եւս ԿԱԹՈՒԼԻԿ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԱՆ Աւարտելէ վերջ Արեւելեան կողմած եկեղեցիներուն բաժանումները, անցինք այժմ Արեւմտեան Եկեղեցիներուն:

Արեւմտեւք քուսելով կ'իմացուէր եւս առ ժամ առ կ'իմացուէր Կաթողիկոսն ու թովանդակ Եւրոպա եւ ոչ Եւրոպա միայն, այլ ան՝ ոչ Յունաց եւ Սլաւներու աշխարհներուն առեւտրական է, եւ որ է աշխարհ Բուսիոյ, Եւրոպայի կամ Իսպանիայ, Գաղիփիայ կամ Փղոսնիկիայ եւ Գերմանիոյ կամ Ալմանիոյ: Արիփիկան աշխարհն ալ, այսինքն Կաթողիկոսն եւ Նոմիաիայ երկրները, կը համարուին մասն Արեւմտեւք Եկեղեցիին: Ասոնց վրայ յետոյ անկեցունեցաւ Եւրոպայի հիստորիան երկրներն եւս եւ Ամերիկայի աշխարհները, երբ Ժողովուրդն չ'են աշխարհ: Չինչ Եւրոպայի աշխարհները ընդհանրապէս կը բաժնուին երկու խումբերու: Լատինական եւ Տեւոտական: Առաջին խումբը կը կազմեն Իտալիա եւ Գաղիփիա, Սլաւիա եւ Արիփիէ: Բնակչոյ յարակիցներով Երկրորդը կը կազմեն Գերմանիա եւ Անգլիա եւ Սլաւապետական իրենց յարակիցներով Իսկ Ամերիկայ կը բաժնուի մասամբ Լատինական եւ մասամբ Տեւոտական խումբերու:

Երկրորդն է Հայոց կամ քրիկ Եկեղեցացւոց Եկեղեցիին, զաւանակից Ասորոց: Ասոնց կաթողիկոսը՝ կը կրէ Աղեքսանդրիոյ Աթոռի անունը եւ յաջորդութեամբ վրայ Զաքարիան փանքը, Մաւառի մօտ: Համարենք նախահայրն մէջ:

Երրորդն է Հայոց կամ քրիկ Եկեղեցացւոց Եկեղեցիին, զաւանակից Ասորոց: Ասոնց կաթողիկոսը՝ կը կրէ Աղեքսանդրիոյ Աթոռի անունը եւ յաջորդութեամբ վրայ Զաքարիան փանքը, Մաւառի մօտ: Համարենք նախահայրն մէջ:

Պարթեւացին է Իմեղեցիին Եթովպացոց կամ Նոփուկաց, իսկ եթովպիոյ թապաւոսութեան մէջ, ասոնք եւս դաւանակից կը համարուին Ասորիներուն եւ Հայոցներուն: Ասոնց կաթողիկոսն է յաջորդ Մատթէոս առաքեալին՝ որ քաղաքն Եթովպիա:

Այս եկեղեցիները, բոլոր վերջինն, Օսմանեան Վարդապետին՝ սահմանին մէջ ընդունիլ, եւ ճաննանալով ժողովուրդը Կ. Պոլսոյ եւ դաւանաց մէջ՝ բաց յիշատակուած տեղերէն, չեն համարուած յատուկ ազգութիւններ: Բայց երբ Կ. Պոլսոյ Յայրապետական Եկեղեցիին, ինչպէս բացատրեցինք վերեւ, եւ Մահմէտ յաղթանք իր կայսրութեան Հայերուն համար եւս ազգապետական եւ պատրիարքական աթոռ հաստատեց Կ. Պոլսոյ մէջ, Բաղդէսացոյ եւ Ասորոց մանր Եկեղեցիներն ալ Հայոց հակողութեան եւ թարգմանի իբրեւ համադաւան հայոց, առ յետոյ անկեցունեցաւ Հայոցներուն Եկեղեցիին ալ, ու մինչեւ ցայսօր՝ Հայոց պատրիարքն առ առաջնորդները Կը Հազար անոնց զորոնք մայրաքաղաքին եւ դաւանակիցներուն մէջ, թէպէտ երբեք չ'միլամտեցին իմ խորհրդանշան միլամտել անոնց եկեղեցական փարսութեան մէջ:

նական եկեղեցի: Իսկ Տեսաոնական խումբը ուշ ընդունեց զբիստոնեութիւնը՝ Արեւմտաքի հայրապետութենէն, այսինքն Հռոմէ դրկուած քարոզչներու միջոցաւ:

Հայրապետական Աթոռին անունէն նաեւ եկեղեցիին կոչուեցաւ Հռոմէական, առանց ի սպառ թողելու սակայն Արեւմտեան եւ Լատինական յորջորջումները եւ աւելի եւս հաստատուեցաւ Հռոմէական անունը, երբ Արեւմտեան եկեղեցիին մէկ մասը բաժնուեցաւ Հռոմի Հայրապետական Աթոռէն եւ Կաթոլիկ եկեղեցի, վերստին կարգադրեալ կամ վերակարգեալ եկեղեցի անունով, ինչպէս կը հնչէ Լատինական reformatior բառը, զոր մենք կը թարգմանենք քարեկարգեալ:

Բուն Հռոմէական եկեղեցին ունի նաեւ, իբր պաշտօնական անուն, Կաթոլիկ կամ Կաթոլիկ անունը, եւ ըստ այմ նաեւ կը կոչենք մենք զայն, ինչպէս ըսինք եկեղեցիներու պաշտօնական անուններուն վրայ երբ խօսեցանք:

Այս եկեղեցին չունի զանազան հայրապետութիւններ, այլ ենթարկեալ է միայն Հռոմի հայրապետին, որ կը կոչուի սովորաբար՝ Պապ: Եւ թէպէտ ունի երկու ուրիշ պատրիարքական աթոռներ, մին ի Վենետիկ (Իտալիա) եւ միւր ի Լիւպտա (Փորթուկալ), այլ անոնք անունով միայն այդպէս են կոչուած: Կայ երրորդ պատրիարք մըն ալ, որ առանց աթոռի է եւ կ'անուանուի Պատրիարք Արեւմտեան Հնդկաց: Նաեւ նախադահներ կամ պրիմատներ, որոնք կային Արեւմտաքի սահմաններուն վրայ, ի Մետիոլան, ի Լուկտոն եւ այլուր, եւ ունէին իշխանութիւն եւ աստիճան հեռադատութեան. իսկ հիմա կորուսած են այդ բոլոր իրաւունքները եւ հասարակ արքեպիսկոպոսներէն աւելի ոչինչ ունին:

133.- ԿԱԹՈՒԼԻԿԱՆ ՀԱՏՈՒԱՄՆԵՐ.- Հռոմէական եկեղեցին Պապկալաց տաճանակէն ի վեր հետամուտ եղած է իրեն քաշել Արեւելքի զբիստոնեաները, եւ ասոր համար չէ խնայած զործածել իր հայրապետական իշխանութեան ենթարկուած ազգերուն դանձն ու պետական ազդեցութիւններէ: Նոյն այդ միաբանքով անիկա հաստատած է

ուրոյն եպիսկոպոսութիւններ իրեն յարած Արեւելեան ազգերու հաստատներուն համար, թոյլ տալով անոնց պահել իրենց լեզուն եւ ազգային ծէսերը, այլ հրամայելով փոփոխել անոնց մէջ իբր թէ գտնուած ինչինչ մոլորութիւններ, այդպիսի փոփոխութիւններ շարունակուած են եւ կը շարունակուին, նպատակ ունենալով, եթէ հնար ըլլայ, ոչինչ պահել Արեւելեան ազգերու ազգային ծէսերէն:

Այս իսկ պատճառաւ, դարուկէսէ ի վեր է որ սկսած են երեւի անուանեալ կաթոլիկութիւններ, կամ պատրիարքութիւններ Հռոմէական Հայերու, Հռոմէական Մարտիրներու, Հռոմէական Քաղզէացիներու, Հռոմէական Ասորիներու եւ Հռոմէական Մեկքիդներու, իւրաքանչիւրը ունենալով լատին մը յատուկանալ թեմակալ Գաթիկոպոսներ, յոյժ սակաւ թիւ ժողովուրդով: Քայց այդ անուանեալ պատրիարքները Հռոմի հայրապետին աչքին ոչինչ աւելի՝ քան Արեւմտաքի արքեպիսկոպոսները: Իսկ Լեւհաստանի եւ Հոնգարիոյ Հայերը եւ Սլոպատոսի Ղպտիւները, Պոլզարները եւ Ռումէն կոչուած Սլաւները եւ Հռոմէականութեան յարած Յոյները ունին միայն իրենց արքեպիսկոպոսութիւններ եւ եպիսկոպոսներ, որոնք Լատին եպիսկոպոսներէն կը զանազանուին միայն պաշտամունքի ծէսերով:

Հռոմէական եկեղեցին կը ջանայ նաեւ տարածել զբիստոնեական կրօնքը Հնդկաց, Զիններու, Ժաբոններու եւ Աֆրիկեան հեթանոս ցեղերու մէջ՝ օգտագործելով եւրոպական ազգերու զօրութիւնը եւ ազդեցութիւնը: Սակայն նկատելի է որ զբիստոնեութեան յարածները դեռ շատ սակաւաւոր են անոնց մէջ, ու գիտելի է նոյնպէս որ լատինածէս եւ լատինալեզու պաշտամունքն է որ կ'ուզուի տարածել անոնց մէջ. այդ կողմերը զրկուած եպիսկոպոսները թեմակալ չեն բռնու, այլ պարզ նուիրակներ, եւ ամէնք առ հասարակ կ'ընդունեն եւ ազդով ու ծէսով:

134.- ԲՈՂՈՔԱՎԱՆՆԵՐ.- Բարեկարգեալ կամ վերակարգեալ եկեղեցիներուն խումբերը, որոնք ԺԶ Դարուն բաժնուեցան Հռոմի Հայրապետութենէն, որովհետեւ Հռոմի հայրապետին դէմ բողոքեցին Տիեզե-

բախան Ժողովին, կր հոշուին նաև Նորադաշտի իրենց նորոգ կառավարական համարք Ընդհանրապես տալ ընթացիկ անոնք Արեւմտեան եկեղեցիներու հետադարձ խումբերուն մէջ Եւրոպա եւ Ամերիկա, սակայն Բողոքականներ կը դրոշմուին նաև Արեւմտեան աշխարհներու Լատինական խումբերու մէջ:

Թէև միակ անունով սոցիոլ եւ ամէնքը կոչու Բողոքականներ, սակայն անոնց մասունքները էական եւ Հիմնական տարբերութիւններով կը զանազանուին իրարմէ, եւ այն՝ ոչ միայն ծիսական եւ վարչական, այլ նաև գումանական եւ կրօնական ու բարոյական կողմերով:

Գլխաւորաբար երեք էին Բողոքականաց բաժանումները. Լատինականը՝ ի Գերմանիա եւ Սկանդինավիա, Անգլիականը՝ յԱնգլիա եւ Սկոտլանդ, Կաթոլիկականը՝ ի Գաղղիա եւ Հնդկաստան, Բայց հետզհետէ աւելցան եւ բողոքական եւ հիմա աւելի են քան երեսուններէ յարաճողութիւններ, եւ չունին իրենց հաստատութեան կամ միացման կեդրոններ. անոնք պատկառ կը մնան միայն անհատական կամբքն ու այս պատճառաւ հետզհետէ միտ աւելի աճեցան Բողոքական խումբին տարբերակ գաւառներէն:

Ձանազան Բողոքական բաժանմանց մէջ Անգլիականը ունի Եպիսկոպոսական գրութիւնը, իսկ Սկոտլանդականը՝ իրեցականը. ուրիշներ չունին ոչ մէկ նուիրապետական գրութիւն կազմակերպութեան, եւ միայն ըստ գիւպաց եւ պարագայից կը զործածեն որչափ որ կ'ուզեն: Իսկ երբ Արեւելք կ'երթան՝ նախկին քրիստոնեաները որսալու համար, կը պահեն ինչ ինչ ծէսեր, զորս չեն պահեր քուս իրենց աշխարհին մէջ:

Հռոմէականներուն եւ Բողոքականներուն միջեւ կան Հոյանտայի Յանսենեանները եւ Գերմանիոյ Հին Կաթոլիկները, որոնք իրենց ի պլուս ունին Ուստրիտի եւ Բոննայի եպիսկոպոսները:

135. — ԲՈՂՈՔԱՎԱՆԱՅ ՎԱՐՄԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ. — Որովհետեւ չենք ուզեր եւ պարտաւոր չենք այստեղ ընդարձակել պատմական տեղեկութիւնները, յաւական կը հա-

մարենք եկեղեցիներու մասին մեր ըսածները:

Անոնց վարդապետութեանց ցարդ քանի մը ակնարկութիւններ միայն ըրինք, շատ աւելին պիտի ակնարկենք տակաւին հետական Աստուածաբանութեան մէջ, խօսելով Ուղղափառ Եկեղեցւոյ դաւանութեանց եւ կամ ուղիղ դաւանութեանց բոլոր սկզբունքներուն մասին:

Միայն պէտք է յիշեցնենք թէ համարէն եկեղեցիները համաձայն են ընդունելու վարդապետութիւնները երեք Տիեզերական Ժողովներուն, որոնք գումարուեցան.

ա. — Ի Նիկիա 325ին

բ. — Ի Կ. Պոլիս 381ին

գ. — Յեփեսոս 431ին

Որովհետեւ այս երեքն ալ ունէին իրապէս բոլոր եկեղեցիներուն համաձայնութիւնը, այս պատճառաւ այս երեքն են բոլոր Տիեզերական Ժողովները: Ու ասոնք է միայն որ կ'ընդունին Հայաստանեայց Ուղղափառ Եկեղեցին:

Յոյներն ու Լատինները ունին ուրիշ չորս Ժողովներ եւս, զորս իրենք կը նկատեն իր Տիեզերական, վասնոր տեղի ունեցան, կամ աւելի ճշդ պիտի ըլլար բոլոր՝ կատարուեցան երկու ազգերուն հաճութիւնովը, եւ են.

ա. — Բաղկեդոնիոյ 451ին

բ. — Կ. Պոլսոյ Երկրորդը 553ին

գ. — Կ. Պոլսոյ Երրորդը 680ին

դ. — Նիկիոյ Երկրորդը 787ին

Այս չորս Ժողովները, բացի Օրթոտոքս եւ Լատին Եկեղեցիներէն, կ'ընդունին նաև Անգլիական Եկեղեցին:

Անոնցմէ վերջը միայն Հռոմէական Եկեղեցին ունի տասներեք եւս Ժողովներ, զորս ինքը միայնակ կատարած է իր հայրապետութեան մէջ, եւ ինքն միայնակ կը յամարուի կոչու Տիեզերական Ժողովներ. ասոնք են՝

ա. — Կ. Պոլսոյ Զորրորդը 860ին

բ. — Լատերանոյ Առաջինը 1123ին

գ. — Լատերանոյ Երկրորդը 1139ին

դ. — Լատերանոյ Երրորդը 1179ին

ե. — Լատերանոյ Զորրորդը 1215ին

զ. — Լուպոնի Առաջինը 1241ին

Է. Լուսինյանի Երկրորդը 1274ին
Բ. Վրինյանի 1311ին
Ք. Կոստանյանի 1414ին
Ժ. Փյունյանի 1439ին
Մա. Լաւրենտի Զինեղորդը 1511ին
Պ. Տրեյանյանի 1525ին
Ժգ. Վստիկանի 1770ին

Այս ժողովներէն ոմանց որոշումներէն մի ջանք թրեւս ընդունելի են մեզ եւս, սակայն չենք կրնար ժողովները ընդունիլ իրականութեան, ջանք տրանց կարող

թիւնը մտնաւոր եղանակաւ կատարած է, իրեւ ժողով սպառնալիս եւ հարապետական, բայց ոչ բնական Տիեզերական

Եւ որովհետեւ տիեզերական ժողովներ չեն, այս իսկ պատճառաւ անոնց որոշումներէն ոմանք կրնային ախալ ըլլալ, եւ յայտնադէս սխալ են արգարեւ, ժողովութիւն՝ քրիստոնէական ճշմարիտ դասանութենէն, ինչպէս ցոյց տուինք Հոռոմէական Եկեղեցւոյ կարգ մը կարծիքներուն թունշութեամբ, եւ ինչպէս ցոյց տուինք տանք հետազոտիչ եւս:

ՅԱՆԱԳ ՎԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ

136. ՄԵՐ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ. Մեր Եկեղեցին Հայաստանեայց կոչեցինք եւ Ուղղափառ՝ ըստ՝ քրիստոնէական անունն. մեզի կը մընայ յայտն ցոյց տալ թէ ոչ միայն անունով, այլ եւ իրօք եւ իսկութեամբ ան ուղղափառ է, որ է ըսել թէ Հայաստանեայց Եկեղեցին Գրիգորի ուղղափառն եւ ճշմարիտ Եկեղեցին է:

Գրիգորի Հաստատուած Եկեղեցւոյ վերայ խօսած ատեն, մի առ մի ցոյց տուինք այն յատկութիւնները զորս պարտի ունենալ իրեն Եկեղեցին, եւ ինչպէս էութենէն զգալի յատկութիւնները անշուշտ էր ապացուցութիւնը, հիմա եւս վերլուծական ոճով կ'ուզենք ցոյց տալ թէ ապացուցութիւնը անշուշտ է ինչպէս յատկութիւններէն զգալի էութեան եւ յատկութեանց միջեւ, ինչպէս կայ պատճառի եւ դրոշմի միջեւ. եւ ապացուցութեան զօրութիւնը կատարեալ է՝ երբ բոլոր յատկութիւնները միանդամայն ճշմարտութիւն եւ ոչ թէ անոնցմէ մին կամ միւսը միայն: Այսպէս եւ Հայաստանեայց Եկեղեցին եթէ ուղղափառ է իսկապէս եւ ոչ թէ անուանապէս, պէտք է յոյժը յատկութիւնները միանգամայն ունենայ:

Մենք յատկութիւնները բաժնեցինք երեք կարգերու, իսկ որոնք յատկութիւնները կը վերաբերին Եկեղեցւոյ կամ Հաստատութեան, կամ քառութեան եւ կամ նշանակութեան: Այս պատճառաւ վերջինները կոչեցինք նշանականք՝ վասնոր աւելի արտաքին,

աւելի՛ զգալի եւ՝ յատկութիւններով կը ծառայեն ցոյց տալու բան մը, եւ ոչ թէ անոր համար որ առաջինները եւ միջինները՝ ըսած ժողովներէն իրեւ նշան:

Պատիւ Հայաստանեայց Եկեղեցին օրինական եւ բազալական եւ տեւողական է զօրութեամբ՝ իր՝ Հաստատութեան, եւ զերբնական՝ եւ Հոյակապեան եւ տեսնելի՝ քրիստոնէական իր բնութեան: Բայց աւելորդ կը նկատենք ժամայնաւոր իրաւ այս յատկութիւններուն ապացուցութեամբ, որովհետեւ այն փաստերը զորս յառաջ տեսնելու ենք, քառութեան համար անոր միութեան, արքայութեան եւ ընդհանրականութեան եւ առաքելականութեան նշանական յատկութիւնները, պիտի ծառայեն նաեւ ցոյց տալու որ յատկութիւնները ըստ Հաստատութեան եւ ըստ քառութեան:

Այսպիսով՝ պարզելու համար մեզ խօսքին նպատակն որ ընթացքը:

137. ՀԱՅՈՑ ՈՒՂԱՎԱՓԱՌՈՒԹԻՒՆԵՐԸ. Բայց պէտք է նոյն հաստատուել եւ ճանչնել այն սկզբունքները, որոնցմով հնար է ապառքեցել ուղղափառութեան խնդիրը, եւ զորս պէտք է ի կիր առնենք մենք ալ մեր ապացուցութեան միջոցին:

Գրիգորի Հաստատուած Եկեղեցին ըստուպիւ չէր կրնար առաջին վայրկեանին ունենալ իր բովանդակ աճունք ու զարգացումը, ուստի ան ունեցաւ հիմնադրական ժամանակ. այսպէս պիտի լինէին Գրիգորի

օրերը եւ իր անմիջական առաջելոյց օրերը : Հիմնադրական ժամանակին ետեւէն կու դալ հարաժանոց ժամանակը, եւ եթէ դար մը հաշուուի հիմնադրական ժամանակը, հարկ է հաշածանաց ժամանակը եւս հաշուել երկու դարեր, որոնց մէջ քաղաքական իշխանութիւնը միշտ եւ ամէն թեղ հակառակ եղաւ եկեղեցիին : Այս երկրորդ ժամանակին կը յաջորդէ իրաւունքներու ժամանակը, երբ քաղաքական իշխանութիւնը պաշտպան եւ ջաղդալով եղաւ եկեղեցւոյ, հաւայ աղաքութեան շնորհիւ կկեղեցին կատարելագործեց իր հակաին մասերուն բարդաւաճումը :

Մենք չենք կրնար չընդունիլ այդ ամէնը որ կը իրաւունքներն իրեն յնուրթնէն եւ կը տեսնուի իսկ փրական եղելութեանց մէջ . սակայն չենք կրնար ատկէ անդին անցնիլ եւ ոչ իսկ ընդունիլ թէ հնար է որ եկեղեցին ունենայ հաւատքին անկախուն եւ անկատար վիճակ մը եւ ժամանակի անսպառ ընթացքին մէջ շարունակէ աւելցնել հաւատալիքներ, նորանոր դաւանութիւններ կազմէ, եղածներուն վրայ կարծեցեալ յայտնութիւններ բաւելցնէ : Այդ երկրորդութիւնը ընդդէմ կը կանգնէ այն ճշմարտութիւններուն, զորս բացառեցինք եկեղեցւոյ վերաբերմամբ : Այդ է առաջինը այն սկզբունքներուն զորս մէջենք :

139. — ՅԱՅՏՆՈՒԹԵԱՆ ԲՈՒՆ ԳՈՐԾԸ ԵՒ ԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾԸ. — Եկեղեցւոյ աւանդումն առաւանձայն յայտնութիւնն ու վարդապետութիւնը իր մէջ կը պարունակէ տեսական եւ յարողական ճշմարտութիւններ, որոնք են դաւանութիւններ եւ պատարիաններ՝ որոնք իրենց հետ կը բերեն ճշմարտութիւններ պաշտամունքի եւ յարաբերութեանց վերաբերեալ եւ զորս տեսական եւ վարչական կոչեցինք :

Բոլոր ճշմարտութիւնները շունչութիւն ունին իրարու հետ . թէ՛ բնական ըլլան եւ թէ՛ գերբնական . իսկ այդ առնչութիւններն են ներքին զիտական զննութեանց : Ուրեմն բոլոր ճշմարտութիւններուն մէջ կըրնանք երեքը նկատել ունեալ . ճշմարտութեան զոյութիւնը, ճշմարտութեան համաձայնութիւնը ուղիղ քանին հետ, եւ ճշմարտութեանց համաձայնութիւնը իրարու հետ :

Երբ դերբնական ճշմարտութեանց մասին կը խօսինք, անոնց զոյութիւնը կը նկատենք յայտնութեան իրականութիւնը, ուղիղ քանին հետ անոնց համաձայնութիւնը՝ յայտնութեան անհակառակելիութիւնը, եւ իրարու հետ համաձայնութիւնը՝ յայտնութեան իրարու հակառակ եւ կերպի բացատրութիւնը :

Այս երեքն առաջինն է յայտնութեան բուն գործը, երկրորդն է զիտութեան անհրաժեշտ գործը, իսկ երրորդը՝ զիտականներուն ասպարէքը : Եկեղեցիին կը պատկանի յայտնութեան գործը եւ ոչ ուրիշ գործ : Ուստի եւ անտեղի է բռնապատել եկեղեցին որ զիտութեան գործ կատարէ : Այլ աւելի անտեղի է շփոթել եկեղեցւոյ գործը դուրս նախաներու գործին հետ, հաճախորդութեանց համաձայնութիւններն ու բացատրութիւնները հաւատքի վերածել եւ անոնց վրայ իշխանական վճիռներ արձակել : Ուղղադաւանութեան սկզբունքներէն երկրորդն է ստիկա :

139. — ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ. — Այս սկզբունքներուն երրորդն է սաթ՝ որովհետեւ, եկեղեցին մարդուն տրուեցաւ եւ մարդոց մէջ պիտի պահուի, ուստի այն բոլոր մասնաւոր պարագաները, որոնց մով ընդհանուր կարգադրութիւնները կը պատշաճին մարդկութեան իւրաքանչիւր մասին, այսինքն իւրաքանչիւր տղայի եւ ժողովուրդի, ոչ միայն չեն խանգարեն եկեղեցին, այլ մանաւանդ կը պահպանեն զայն՝ զիրարցնելով անոր տարածումը եւ արդիւնքով անոր ընդհարումը արտաքին կամ քաղաքական կարգի իրաց հետ : Այսպիսի քաղաքական պարագաներ են ոչ միայն անոնք որ պաշտամունքի եւ ծէսի կը պատկանին, այլ նաեւ անոնք որ յարաբերութեանց մատակարարութեանց կը պատկանին : Ուստի եւ հետեւաբար, մասնաւոր եկեղեցիներուն դրութիւնը, ոչ թէ՛ ծիսական գործերուն մէջ կամ փոփոխի, այլ կը տարածուի նաեւ վարչական գործերուն մէջ :

Այդ սկզբունքները անմիջական հետեւութիւններ են այն զաղապարներուն զորս յայտնեցինք՝ երբ եկեղեցւոյ վրայ խօսեցանք : Ուստի եւ հնար չէ առանց այդ ըս-

կրուներներուն վրայ Հիմնուելու դատում
ընել որեւէ եկեղեցւոյ ուղղադաւանութեան
միայն Ու մենք որ զայդ պիտի ապա-
ցուցանենք Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ մա-
սին, սկիսիք քննել Ֆանական յատկութիւն-
ները Համաձայն այն բացատրութիւններուն՝
զորոք իր տեղը աւանդեցինք, եւ Համաձայն
այն սկզբունքներուն՝ զորոք ահա յիշատա-
կեցինք:

140.- ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ ՄԻՈՒԹԻՒՆ ՅԱՍ-
ԿՈՒԹԻՒՆԸ.- Միութիւնը, ինչպէս իր տեղը
ըսինք, պէտք է հաւատարմապէս ճշմարտուի
դատահոլման, բարոյական, ծիսական եւ
մարտական տեսակէտներով:

Գաւառական տեսակէտով միութիւնը այն
է որ հաւատքը նոյն ըլլայ Քրիստոսի յայտ-
նածին Հեռ, եւ այն միայն զոր նա յայտնեց:
Արդ, Հայաստանեայց Եկեղեցին կը պահ-
պանէ նոյն այն հաւատարմութիւնը Եկեղեց-
ւոյ առաջին Հինգ դարերուն, եւ կը պահ-
պանէ այն հաւատքը միայն, որովհետեւ
բացէ ի բաց կը մերժէ հաւատքի վրայ յե-
տին ժամանակներու մէջ կատարուած յա-
ւելումները՝ որոնք յայտնեալ վարդապե-
տութիւններ չեն, այլ բացայայտութիւններ
եւ Համաձայնութիւններ միայն, եւ կամ եւ
ընտրի կամ ոչ ընտրի հաւատալիքներ ողջա-
միտ կամ մոլորածմիտ քննելու յայտնեալ
ճշմարտութեանց մեկնութեան, հասկացո-
ղութեան եւ Համաձայնութեան վրայ: Հո-
յաստանեայց Եկեղեցին կը խորշի երկու
ծայրայեղութիւններէն. թէ՛ հաւատալիք-
ները նուազեցնելէն եւ թէ՛ զանոնք աւելցը-
նելէն, որովհետեւ երկուք ալ կը խախտեն
քրիստոնէական հաւատքի ճշմարիտ միու-
թիւնը, եւ այսպէս հաստատուած կը մնայ
ուղիղ հաւատքի անասան վէճին վրայ:
Ամբողջ Տեսական Անտառածախնութեան
ընթացքին ցոյց պիտի տանք մեր դատաւո-
րեան ուղղութիւնը եւ այժմէն Հնար չէ ա-
տոր վերաբերեալ բոլոր կէտերը բացա-
րել:

141.- ՄԻՈՒԹԻՒՆԸ՝ ԲԱՐՈՑԱԿԱՆ ՏԵ-
ԹԱԿԵՏԷ.- Բարոյական միութիւնը հա-
տատուած է առաջինութեան անշեղ սկը-

րունքներուն եւ Քրիստոսի Հետ Հոգեւոր հո-
գորդակցութեան մէջ: Այդ միութիւնը կը
գտնուի Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ եւ իր
զրուեան մէջ: Հաւատալիքներ յաւելցնե-
լու վարդապետութիւնը կը պահպանէ հոգե-
ւոր հաղորդակցութեան ընդարձակագոյն
ձեւը, եւ չի բռնադատեր Եկեղեցւոյ Հիմ-
նագրին հաստատութիւնը, անոր մէջ տա-
մանելով կամայական պայմաններ, նոյն
վարդապետութիւնը չի յանգանդի Քրիստո-
սի Եկեղեցին մէջ մտցնել այնպիսի պատ-
ուիրաններ, որոնք յայտնապէս մարդկային
են եւ իբր անտուածային կը քարոզեն,
ինչպէս կ'ընէ Հռոմի Եկեղեցին՝ որ պաշ-
տամուծի, բարեպաշտական օրէնքներու եւ
քաղաքական գործերու մէջ իր հրամանները
կը քարոզէ որպէս աստուածային օրէնք, եւ
մինչեւ իսկ կը յանդգնի կարծել թէ կարող
է իր Երամանով բացարձակապէս իշխել հո-
գիններու փրկութեան վրայ: Բարոյական
Անտառածախնութեան մէջ պիտի խօսինք
այս մասին:

142.- ՄԻՈՒԹԻՒՆԸ՝ ԾԻՍԱԿԱՆ ՏԵՍԱ-
ԿԵՏԷՆ.- Ծիսական տեսակէտէ միութիւնը
իր Հիմք ունի Հական եւ Հիմնական կէտե-
րուն մէջ, զորոք Եկեղեցին առաւ առաջնա-
կան ժամանակէն. եւ թէպէտ անխախտ բո-
նելով Հիմնական կէտերը կարելի է պատա-
հակոյն պարագաները պատշաճեցնել տեղե-
րու եւ ժամանակի պահանջումներուն, բայց
Հայաստանեայց Եկեղեցին բոլոր եկեղեցի-
ներուն մէջ ամենէն հաւատարմ Հետեւողն
է հնազանդին եւ մերժողը նորագոյններու:
այդ մասին ոչ իսկ Հնար է քաղաքատիւթիւն-
ներ ընել անոր եւ ուրիշ եկեղեցիներու մի-
ջէն: Այնպէս որ ծէսերը եւ պաշտամունքնե-
րը եւ բարոյական օրէնքները զորոք Հայաս-
տանեայց Եկեղեցին ունի, իրաւամբ համար-
ուած են տէպար նախնական կարգերու:

143.- ՄԻՈՒԹԻՒՆԸ՝ ՎԱՐՁԱԿԱՆ ՏԵՍԱ-
ԿԵՏԷ.- Վարչական տեսակէտով միութիւնը
պէտք է ունենայ կապակցութիւն միակ գը-
լուխին՝ Քրիստոսի Հետ ու անիկա լուսա-
ւոր կերպով կ'արտայայտէ Հայաստանեայց
Եկեղեցին բոլոր դարերու մէջէն եւ անընդ-
հատ տառապանքներու. եւ հալածանքներու

մէջ. այնպէս որ կրնանք Հայաստանեայց Եկեղեցիին համար ըսել թէ ոչ մէկ ատեն եւ ոչ մէկ տեղ զգաց պէտքը դարձածնրո՛ւ աբաղաւադներն դրուծելն երբ ի նպաստ իր գոյութեան պահպանումին՝ բաց իր գլուխին Քրիստոսի զօրութենէն, որուն միայն հաստաց եւ որ պահպանեց իր կենսը:

Վարչական տեսակէտէ միութեան մէջ, Հայաստանեայց Եկեղեցին ուրիշ եկեղեցիներու բաղդատմամբ ափսոսի դրութեան մը կը հետեւի, որ համաձայն է Քրիստոսադիր կարգաց միայն, եւ կը պատկերացնէ իր վերայ առաքելական ձեւը, որով Քրիստոսի մարմնոյն միութիւնը չի դառնար մարմնոյ միութիւն ուրիշի մը հետ որ չէ Քրիստոս, եւ որով Քրիստոսի մարմնոյն միութիւնը կ'ընդունէ իր հնարաւոր ընդարձակութիւնը եւ չի փոփառել լինիլ տեղական կամ ազգային ժառանգութիւն մը:

Վարչական միութեան մէջ կը պարզուի նաեւ մասնաւոր եկեղեցիին մատակարարութեան եւ բարեկարգական իշխանութեան միութեան պայմանը: Հայաստանեայց Եկեղեցին իր միութեան կեդրոնը ունի իր միակ հայրապետին մէջ, որ է Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը: Տարբեր կաթողիկոսներու գոյութիւնը ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ հարց երկրորդական աթոռներու՝ հայրապետականին հովանւոյն տակ, արդիւններ եղան երբեմն Վրաստան եւ Աղթամար: Բոլոր աթոռներուն ծագումն առ կազմութիւնը կ'ենթարկուի մասնաւոր դիպումներու, ինչպէս ցոյց տուինք. մեղի համար բաւական է որ ներքին առնչութիւնը պահպանուի, ինչպէս պահպանուած է եւ կը պահպանուի ցարժ պաշտօնապէս եւ օրինապէս. իսկ մասնաւոր պատահարներ, ինչ որ ալ ըլլան, չեն դադրիր մասնաւոր պատահարներ ըլլալէ եւ չեն ալայլել դրութիւնը:

144.- ԹԻԻԻ ԿԱՐՏԻՔՆԵՐ ՄԻՈՒԹԱՆ ՄԱՍԻՆ.- Անոնք որ տարբեր կը խորհին միութեան յատկութեան վրայ, կը կարծեն զայն հաստատել հետեւողներու թիւին եւ կամ մասերու ներքին անձուկ յօդակապութեան վրայ, որ ի վերջոյ կը խախտէ իրենց բովանդակ դրութիւնը:

Օրթոդոքս, Կաթողիկ եւ Բողոքական եկեղեցիները կրնան ունենալ աւելի հետեւողներ, քան երբեք չեն կրնար լինիլ բովանդակ ջրիստոնէութիւն իրենց թիւով, եւ թիւին փաստը փոփոխակի կ'եղծեն իրենց մէջ: Նմանապէս, Լատինական եկեղեցիները կրնան յառաջ բերել Կաթողիկ Եկեղեցիին մասերուն առաւելագոյն կեդրոնականութիւնը, մինչ Յունական եկեղեցիները ունին ան աբաղաւադներու հետեւողներ: Օրթոդոքս Եկեղեցիին մասերուն մէջ. եւ երբ հակառակ սկզբունքներէ կ'ուզեն հասնիլ ուղղադասանութեան նայն կէտին, փոփոխակի կ'եղծեն իրարու դրութիւնները:

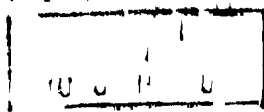
Այսպէս, ծայրայեղ դրութիւնները կ'եղծեն յիշու, եւ իրաւունք կու տան միջակային դրութեան Հայաստանեայց Եկեղեցիին, եւ կարծես ակամայ կը հաստատեն Հայաստանեայց Եկեղեցիին իրական ուղղափառութիւնը:

Մեր Ուղղափառ Եկեղեցին զաւանական խնդրոց նուազութեամբ, նախնականին մերձաւորութեամբ, հետեւողին պահպանութեամբ, հոգեւորական դրութեան անխառնութեամբ, քաղաքական յաւելումներու տարածութեամբ եւ առաքելական սահմաններու հաստատութեամբ նոյն եւ նման է Քրիստոսէ հիմնուած եկեղեցիին: Կաթողիկ Եկեղեցին շատ բան ցերպ մտցուց Եկեղեցիին մէջ՝ քաղաքական ձեւերէն առնելով. Օրթոդոքս Եկեղեցին նոյնպէս շատ բան մուծեց Եկեղեցիէն ներս՝ կայսերական կամ բերու համաձայն ու առով իսկ երկուքն ալ օտարացուցին իրենց մէջ բուն ջրիստոսական եղանակներէն շատ բան:

Հայրապետութեանց սահմաններուն ընդարձակութիւնը եւ հետեւողներու թիւը պատահական բան մըն է՝ որ կախում ունի պատական սահմաններէն եւ իւրաքանչիւր հայրապետութեան ժողովուրդներու քաղմութենէն, որ սակայն նական բան մը չէ ջրիստոսեան հաստատութեան մը իսկական նկարագրին համար. պէտք է ուրեմն զանեղ նշաններու պոյութիւնը պատահականներու գոյութենէն եւ բոս այնմ դատում բնէլ:

ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐՔԵՊՍ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ

(Եպ. Տ)

Կ Ո Մ Ի Տ՝ Ա Ս

Կեցուց նրազն ու սուգուեցաւ խոհերուն մէջ,
Միտին առջեւ կը տարածուէր Արարատեան
Դաշտը հիմա, ու Վարդապետը էջ առ էջ
Կը դարձրնէր անցած կեանքի յուշամատեան:

Կը շրջէր ան, յուշերուն մէջ, դաշտամիջի
Գիւղերն մէկ-մէկ -արդէն որքա՛ն համբայ անցեր-
ինչպէս մեզուն՝ ծաղկէ-ծաղիկ որ կը շրջի,
Կը շրջէր ան՝ հաւաքելու երգի գանձեր:

Ու տակաւին որքա՛ն գանձեր պիտ' հաւաքէր
Հայ գիւղերէն, Հայ գեղջուկի խրրնիքներէն,
Ժանգը մաքրէր, եւ իրաւը կեղծէն ջոկէր,
Ու գրտուածք ժողովուրդին ետ տար նորէն:

Ու գանձերն այդ պիտի Պերլին, Փարիզ տանէր,
-Միայն քէ սա պատերազմը շուտ վերջանար-
Օտար շրջեղ բեմերուն վրայ պիտի հանէր,
Եւ ամենուն աչքին առջեւ պիտի բանար

Գանձերը իր ժողովուրդին նահատակուած,-
Գիւղացիէն՝ ախպօր եզան տըրուած նըւէր,
Ազգիկէն՝ իր սիրած տըղուն ձօն դրօշկըւած,
Ու պանդուխտէն՝ որ ամուսնի սիրտ մը աւեր:

Կը սաւառնէր ան՝ քեւերովն իր երազին...
Կիջնէր պահ մը Սիփան լեռան ձիւնոտ լանջին,
Եղերովէն կուգար ձայնը «Մոկաց Միբգ»ին...
Մերք կը յանձնէր սիրտը Վաֆայ Կապոյտ կանչին:

Բայց խոհերուն քեւը մէկէն փլեքքաւ կարծես,
-Այս ուշ ժամուն ո՞վ է որ դուռը կը բախէ,
Վայրկեան մ'առաջ ովքե՞ր արգիօ՞ք իջան կառքէն,
Սիրտը ինչո՞ւ այսքան արագ կը բաքախէ:

Բացաւ դուռը, ու սարսափէն ընկըրկեցաւ,
 Զոյգ ժանտարմա կեցած էին մըռայլամած,
 Կեանքի բնթացքն՝ անակընկալ կարծես կեցաւ,
 Մէկէն, կարծես, կեցաւ Մահուան Վիհին դիմաց:

* * *

Կ'երթայ հիմա, տըխուր ինչպէս յուղարկաւոր,
 Ուսերուն վրայ ծանրը դիակն իր երագին,
 Կ'երթայ հիմա, դէպ' անդունդ մը խաւար ու խոր.
 Վերեւն որսւ՝ մարդոյ յոյս մը կախուած մազի մ':

Կը սահի մաւը՝ ջուրերուն վըրայ անփոյթ,
 Կը տանի Հայ Գիրի, Միտքի հազար հանճար.
 Ամեն մէկու դէմքին վըրայ մըռայլ խորհուրդ,
 Անոնց մէջտեղ Կոմիտասը կարծես տանար:

Տահար մը քայց ուր չեն հընչեր աղօթք ու երգ,
 Ամայութիւն ներսը. լոյսերն ամեն մարած,
 Ու կը գըրէ հոն՝ սրբապիղծ անտես մի ճեռք
 Մահուան պատգամը հոգեմաշ, հոգեհալած:

Համատարած ամայութիւն Հոգիին մէջ,
 Որ դեռ երէկ սոխակներու՝ ժամադրավայր. .
 Պոյի Ագռսը կը վայէ հիմա անվերջ,
 Մահուան շուքը մըրրիկի պէս կը դառնայ պար:

Մահուան շուքը մըրրիկօրէն կը դառնայ պար,
 Կը մօտեմայ տակաւ — չըկայ փրկութեան յոյս—
 Անոր դիմաց հազար տաղանդ կեցեր՝ անհար,
 Անհար կեցեր է Կոմիտասն ուղեկորոյս:

Բայց կը՝ զարթնի՝ յիշատակն իր՝ վըսեմ փառքին,
 Դիմաւ՝ բողոք եւրոպայէն՝ կը՝ վըրդովեն
 Ոչ թէ խիղհն, 'այլ միա՛քը Թուրքիին,
 Ու կը խոլեն վարդապետը Մահուան դռնէն:

* * *

Ու վերջապէս ճեզ խըլեցին Մահուան ճանկէն
 Ու ետ բերին, բայց ա'լ չեկաւ երազըդ ետ.
 Սիրտըդ պարապ - պըլպուլմ մեկնած էր վանդակէն -
 Դուրս ետ եկար, բայց երազը թըռաւ անհետ:

Դուրս ետ եկար... բայց ի՞նչ կ'արժէ կեանքն աներազ,
 Ի՞նչ կ'արժէ կեանքն՝ երբ գեղջուկի երգն է լըռած,
 Երբ չըկան ալ կատարները փառքի անհետ...
 Ամայութիւն է երբ շուրջըդ համատարած:

Թուրքն ըսպանած էր քոյ հոգին, մարմինդ միայն՝
 Կըրցան փըրկել Մահէն ու ետ բերել կըրկին.
 Դաշնակն Հոգւոյդ չը նըւագեց ա'լ յաւիտեան,
 Եւ անաւարտ մնաց յայտագիրդ համերգին:

Ու ճեզ Լոյսի ու Գիտութեան քաղաք տարին,
 Որ յարութիւն տան Հոգիիդ ու ետ բերեն, |
 Զը մռայալ բայց սիրտըդ Զարիքը աշխարհին... |
 Ու մարմինըդ դատարկ վանդակ մընաց նորէն:

Ու կը խորհիմ հիմա բախտին քու մութ ու սեւ...
 Քու թըռիչքին՝ կատարներուն վըրայ անհետ,
 Երկնասըլաց Արծիւ՝ որո՞ւ կոտորեցին թւիկ,
 Ու թռչուցին գետնատարած եւ աներազ:

Ինչպէ՞ս անցան ամբողջ երկու տասնեակ տարի,
 - Երկու տասնեակ տարի ապրի՛լ առանց երգի...
 Զը շոգա՞ց բնաւ փայլակ մը գէթ քու Հանգարի,
 Զը զգա՞ց սիրտըդ անհուն տենչանք մը թըռիչքի:

Հին Կամիտասը մերթ չեկա՞ւ ճեզի այցի,
 Զէի՞ր տեսներ զայն երբեմըն լուսամանակ
 Իր փառքին մէջ, արեւն ինչպէս լուսաբացին...
 Զէի՞ր լըսեր մերթ հեռաւոր զանգի մ'զօղանջ:

Եւ արեւոյ սիրտը երբեմն չէ՞ր խաղաղեր.
 Հիմ յուշերն երբ գային անոր այցելութեան,
 Շողոպալով, խաւարին մէջ, ինչպէս աստղեր,
 Քու նոր կեանքիդ անփառունակ ամայութեան:

Զէի՞ր լըսեր ձայնը երբեմն Հայաստանէն,
 «Կրօնակ, ուստի կու գաս ծառայ եմ ձայնիդ»ես,
 Զէի՞ն կանչեր ըզբեզ ձայներ երեւանէն,
 Զէ՞ր սաւառներ սիրտը երբեմն արծիւի պէս:

Խաչի ճամբուդ ընկերները չէի՞ն գար մերթ,
 Գիշերային մըթութեան մէջ համատարած,
 Ու սոսկումով չէի՞ր դիտեր դուն անոնց երթն,
 Նայուածքներուն մէջ յոյսն անգամ արդէն սառած:

Քեզի համար անշուշտ կորած էր ամեն բան,
 Տիեզերքն ա՛լ իմաստագուրկ, աշխարհն աւեր,
 Թուրքը գրած՝ ցեղիդ, երգիդ ալ վերջաբան,
 Ու քէն ըրիւր երկինքին դէմ, է՛յ, տընաւեր:

Այդպէս խրոսով՝ դուն ապրեցար իրան տարի,
 Ապրի՞լ էր ատ, թէ անդոհանք Գեհեմական,
 Զը հաշտուեցար երկինքին հետ ու աշխարհին...:
 Ամբողջ քրտան տարի անշուշտ ողբ ու կական

Լըսեցիր դուն... ըսպասեցիր Մահուան բարի,
 Խաղաղութիւն բերող՝ միտքիդ բազմաչարչար.
 Իմաստն ի՞նչ է կուտակումին տարիների,
 Եթէ՛ ընդմիջտ պիտի թեզուրի մընայ Հանճարն:

Եւ օր մըն ալ եկաւ Մահը խաղաղաբար,
 (Ամեն բանի՛ Ան պիտ' դընէ օր մ'իւր կընիք)
 Կը կանչէ քեզ Հայաստանի ձայնը վարար,
 Ու վերջապէս պիտի մեկնիս ա՛լ Հայրենիք:

Տէ՛հ, ուրեմըն՝ դէպ՝ Հայաստան, երթըդ բարի,
Հայրենի Հողն՝ յոգնած մարմնիդ հանգըստարան,
Հանճարիդ լոյսն պիտ՝ յաւիտեան ա՛լ չը մարի.
Ամեն Հայ սիրտ յիշատակիդ համար յորում:

Ուրիշներն երբ՝ կը մոռցըին, դեռ չը մեռած.
Ասուպի պէս կը շողան պահ մ՛ու կը մարին,
Դուն, Վարդապետ, ժամանակի թելին թառած.
Պիտ՝ շողացնես յաւէտ փայլքը քու Հանճարին:

Հանգչէ յաւէտ, թեթեւ ըլլայ Հայրենի Հողն,
Խաղաղութիւն միտքիդ, մարմնիդ բազմաչարչար.
Մասիս լեռը քու Հանճարիդ վըսեմ կոթող,
Յա երթական Հայաստանը՝ փառքիդ տաճար:

Ու մեր երկինքն այդ տաճարին՝ փառքի կամար,
Արեւ, Լուսին՝ գոյգ Ջահերն իր յաւերժական,
Ծաղիկներ խումկ քու Հոգիիդ, Հովը՝ բուրվառ,
Մեր գետերու ճայնը ազօթք ու շարական:

Սիրտէդ պիտի ծըլին կարմիր-կարմիր վարդեր,
Յանձնեն իրենց բոյրն Հայրենի գեփիւններուն,
Արեւուն դէմ պիտի բանան իրենց թերթեր.
Պիտի ըմպեն միւռնիք ցօղը աստղերուն:

Սերունդները պիտի գան ու անցնին յաւէտ,
Ամեն անցնող պիտի ըմպէ Երգիդ Ակէն,
Ամեն անցնող պիտ՝ Հաղորդուի Հանճարիդ հետ,
Փառքըդ պիտի չը տրժգունի ժամանակէն:

Զբ տըժգունի պիտի փայլըդ ժամանակէն,
Գերեզմանըդ պիտի դառնայ Ուխտի Սեղան,
Այցի պիտի գամ աշխարհի ամեն ծագէն,
Շիրմիդ վըրայ շուշան ու վարդ պիտի տեղան:

Մ. ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն

Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏԱՐԱՆԻ

ԵՒ ԳԵՈՐԳԵԱՆ ԺԵՄԱՐԱՆԻ

(Դ ԴԱՐԻՑ ՄԻՆՁԵՒ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ)

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե

ՈՒԲԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱՐԱՆԻՆ ԿԻՑ

ՎԱՐԴԱՊԵՏԱՐԱՆԸ 1441-ԻՑ ՅԵՏՈՑ

ԺԻ Դարի մէջ Կիլիկիոյ հայկական թագաւորութիւնը օրհասական կեանք էր ապրում, երկարատե մի հողեւարքով՝ սեղմուած Եղիպատոսի Մամբուքների եւ արեւմտեան նորածագ իսլամ պետութիւններին (Իկոնիոյ նուլթահուքին, Օսմանեան սուլթանութիւն եւ այլն) թշնամական պնդողակի միջեւ ինքն իր մէջ երկայնարկած յատկանական Եւրոպայի շահտինդիւր զբարեկրմութիւննայ թուլացած, հայրմաւ Էդոմ, նոյնիսկ վերջին ուժերն ու կարելիութիւնները Լատիններին հետ միարարական անպատու ձեռնարկութիւններին մէջ վատնած, որի համար Եղիպատայինը երդուեալ թշնամի էին դարձել Կիլիկեան թագաւորութեան: Ոոստացուած, բայց երբեք չտրուած օգնութեան դիմաց, Եղիպատոսի սուլթանները ժանդի պէս մաշեցնում էին տուլարոդ Հայութիւնը:

Աւերման եւ անտերութեան վրայ աւելացած այս լատինացման անպատու ջանքերը վերջնականապէս յղուեցրին հասարակ Հայ մարդկանց, որոնք քաջ դիմաւորել Մեծ Հայքում տիրող մահմետական դժոխքի մասին, նախորդելին վերադառնալ այնտեղ, ուր զոնէ նախահայրերից ոտարտնալու, Լատին կամ Յոյն կոչուելու վտանգը չէր աւելանում իսլամի պարտադրած ստրկութեան վրայ: Քաղաքական ստրկութեան թօթափուելը շատ անգամ դիտուել է պատմութեան մէջ, ամէն ազգի կեանքում, բայց հողեկան ստրկացման դարմանը միայն ձուլումն է:

Տուն վերադարձը զարթեցրեց Աթուրի ղէպի Ս. Էջմիածին փոխդրելու զազափարն էլ: Արդէն Կիլիկիոյ թագաւորութիւնը չկար: Զիտյին նուեւ Հայութեան նախկին կենտուեակ եւ հոծ զանդուածները: Դրանց մեծ մասը մի կերպ նորից տեղաւորուել էր պապեանական տան աւերակներում եւ փորձում էր իր հողու ջերմութեամբ վերակենդանացնել պատմական Հայաստանը: Կիլիկիոյ փոքրթիւ Հայութիւնը զգալի կերպով ուժացած էր Հայութիւնից:

Կիլիկիոյ նոր աւերքը ամէն կերպ աշխատում էին ազատուել այնտե-

զի Հայութիւնից՝ իրենց մտայնացմամբ քրիստոնեայ Արեւմուտքի մշտապատրաստ գործակալներից, որոնք իրենց տիրապետութեան տեսական մշտանշանն զի սաղմն էին: Մեծ Հայքի մանձնատանի տնայնապետական քրիստոնեայ ղեկավարը, Հայ տարրի մէջ տեսնում էին ապահով, հաստատարակող մի տարր, նոյն հողերում ապրող իսլամ միջոց իյուրող այլացեղ ղեկավարները զէմ: Հայերը կարող էին առեւտրի, արհեստների եւ հողագործութեան միջոցով հասարակական եւ կրթական իրենց տէրերին եւ իրենց ծայրայեղ հաստատարութեամբ յաւերժացնել արեւմտեան ու բարբարոսութեան միջոցով քրիստոնեայ տիրապետութիւնները, նրանց տեսականութիւն եւ ստեղծագործական ոգի պատուաստել:

Հայ իշխանական տները անհետացումից յետոյ զէմը Հայուն համար առեւտրային էր դարձել, իսկ Հայաստանի անկողնոյ տէրերը այդ զգուանքը խորացնում էին յոգուտ իրենց տիրապետութեան, մէկ կողմից սարսափաւորութեամբ ստրկացնում Հայութեան շարքերում, միւս կողմից էլ իբրեւ զաշխարհային առեւտրային ու խաղաղ աշխատանքը զիջում ու քաղաքում:

Տիրողների ձգտումն անհետացնում էին նաեւ Հայ ժողովրդի լուսաւորման մասին իրենց: Աթոռի փոխադրութեան գործի նախաձեռնողները, առաջաւոր, ունէին քաղաքական սրտը հեռանկարներ էլ, որոնք չափազանց խրախուսում էին ժողովրդական աշխատանքի, թմբկահարում համար իւրաքանչիւր, մինչեւ ամառնալու թշնամութեամբ զինուած մանձնատանի տիրողների զգուանութիւնը:

Պատմական Հայաստանի սրտում՝ Արարատեան դաշտայնայնում մեծաշառճաւորութեամբ հայրապետական աթոռը զոյնութիւն բռնեցող պայմաններում անկախութեամբ պիտի նպաստէր համահայկական, կեդրոնական եւ, ինչո՞ւ չէ, քաղաքական Հայ կեանք ստեղծելու գործին, սրտը չափով կարող էր միմեանց շարժապակի Հայ ժողովրդի տարրեր բռնակալութեանց տակ հանձնող հաստատանքներին: Դեռեւս Օսմանեան եւ Սեֆեւի կայսրութեանց ղեկավարութեամբ թուրքական մասն իշխանութիւնների զէմ պայքարելու հետ կր լինէր, եթէ մայրենի հողի վրայ գոյանար Հայութեան հոծ մի զանգուած, որը ունեւորէր զապրիւն Հայ առաջնորդներ, սուրբ եւ իսլամ հայրենանուէր գործիչներ, որոնց յայտ իրենց սիրելի ազգի կազմակերպութեամբ զարթոնէր էր:

Իսկ այդ զարթոնքի միակ հեղինակն ու առաջ մղող ուժը հայրենի հողում գործող կաթողիկոսութիւնը կարող էր լինել:

Սիւնեաց եւ Վասպուրականի զպրոցների երազը այդ էր, երբ ոգի ի բռնի պայքարում էին Աթոռի փոխադրութեան համար, ունիթորներին մայրենի երկրից զուրա շարժելու համար: Սիւնեաց փաշայացած իշխանապետներ շատախոհները այդ էին հետապնդում, երբ իրենց առաւանձնեւ նուէրներով փորձում էին Հայոց եկեղեցական նուիրապետութիւնը անկախութեան, բայց հոգը զէմը զարմնել իրենց անկախութեան դեռեւս թաղանային ծրարութեամբ:

Հոգեւոր եւ մշակութային կեդրոնի շուրջ աշխարհիկ եւ եկեղեցական գործիչների այս փութկոտ համախմբումը, Ստեփանոս Օրբէլեանի բառերով, փորձում էր մերականդնում տեսնել զԱթոռ թաղաւորիցն եւ զպատանաւոր պատրիարքին, այսինքն զյուսի բերել Հայաստանի իսկապատար անկախութիւնը:

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի նստոցը մերսոսին էլմիսին տեղափոխուելուց յետոյ նոր թափով զարկ տրուեց անհրաժեշտ իշխանութեան բարձրացման եւ կազմակերպման: Վերելուց վայր կանոնաւորուեցին թեմական բաժանմունքները: Վանական կեանքը մաքրուեց եւ բուսանդակուեց:

Թիւն ու նպատակ օտարացում վերադառնալ: Սիւնեաց մեծ անապատի օրինակով ծաղկեցին լուսաւորութեան կեդրոնները: Պարսկաստանից, Կիլիկիայից սողնալի Հայաստան թափանցող ունիթորական նենգ շարժումը, որը համարեալ՝ թէ Հայութեան սրտին էր կաթնցնում իր մահաճոտ թոյնը, վերջնական կերպով հաշտեցաւ իր հակառակիչ հետ: Վերացուեց Հայաստանի հողից, որպէս կաշմարային մի յուշ թողնելով մի քանի անդէմ գիւղեր Արարատեան դաշտում, ինչպէս էին Նախիջևանի Հայ-Հռոմէները:

Վերադարձման այս հզօր այլերում, բնական է, մեծ քաժին ունէր էջմիածնի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսարանը՝ Հայութիւնն անխորտակելի կերպով իրար զօղող ամենայնապիւն եւ վստահելի ուժը: Իսկ էջմիածինը, այդ հասկանալի էր բոլոր հայրենասէր գործիչներին համար, կարող էր դործել իր դիրքին վայել մի զպրոցի միջոցով միայն, որի գործիչները կրթուած լինէին իր հետապնդած ազգային սուրբ ձգտումներով: 1441 թուից յետոյ էջմիածնում այդպիսի մի զպրոցի մասին ոչ մի յիշատակարան կամ յիշատակութիւն չկայ անշուք գիւղի վերանուած նախկին մայրաքաղաք Վաղարշապատում, բայց Ամենայն Հայոց Հայրապետի խնամակալ աջը իր միջոցներով ու անմիջական հսկողութեան տակ ու ղեկավարութեամբ օտարակալ վանքերում՝ Գեղարդում, Եղվարդում, Յովհաննավանքում, Ս. Անանիայի անապատում, Սաղմոսավանքում, Ջաղափանքում եւ այլն, յաջողել է ստեղծել զպրոցական մի ցանց:

Պրօֆ. Ա. Մովսիսեանը իր «Ուրաւագծեր Հայ դպրոցի և մամկանավարժութեան պատմութեան» հմտալից աշխատութիւնում այդ մասին այսպէս է անդրադառնում.

Էջմիածնի զպրոցը, որպէս Հայ դպրութեան առաջին օջախներից մէկը, մեծ ազդեցութիւն է ունեցել Հայոց ուրիշ շատ զպրոցներին վրայ:

Էջմիածնի հետ կապուած էին Արարատեան նահանգի Յովհաննու վանքի, Սաղմոսավանքի, Եղվարդի զպրոցները, որոնք գտնուած էին այժմեան Արարազի չորանում: Այս տեղերի զպրոցները յայտնի էին սկսած դեռ ԺԲ եւ ԺԳ Դարերից: ԺԵ Դարում, Գրիգոր Տաթևացու մահից յետոյ, Տաթևի զպրոցի շատ աշակերտներ տեղափոխուած են Սաղմոսավանքի զպրոցը, իսկ ինքն ուսումը շարունակելու համարաւար դիտնական Յակոբ վարդապետի մօտ: Յակոբը նոյնպէս Սիւնեաց զպրոցի աշակերտներից էր(1):

Մենք ժամանակագրութիւնն ու հերթականութիւնը պահպանած լինելու մտադրութեամբ, խօսում ենք նախ էջմիածին-Եղվարդ, ապա, երբ խօսելու լինենք ԺԵ Դարի մասին, նաեւ էջմիածին-Յովհաննավանք զպրոցների մասին:

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱՐԱՆԻ ԵՂՎԱՐԴԻ

Վ Ա Ր Գ Ա Պ Ե Տ Ա Ր Ա Ն Ը

Էջմիածնի շուրջ զպրոցը հիմնադրուեց 1441 թուին, աթոռի փոխադրութեան զուգընթաց: Այս զպրոցում միայն տեղը չէր նորութիւնը. նորութիւն էին մանաւանդ մի շարք մինչ այդ անտեսուած առարկաներ՝ ինչպէս մի շարք աբաղքներ կամ բնական գիտութիւններ՝ տրամաբանութիւն, պատմութիւն, մարդակագիտութիւն. միւս կողմից, բացի հոգեւորականների սե-

(1) Մովսիսեան Ա., «Ուրաւագծեր...», էջ 280:

ընդից, աշակերտներն էին ընդունում աշխարհականների երկխոսելից, այն էլ առանց նրանց հոգեւորական դարձնելու հետեւիարար(2):

Այդպիսով մի քիչ մանրամասն կանգ է առնում այս հարցերի վերաբերյալ. «Եւր Վարդապետարան մը կրնանք համարել նաեւ Ժե Դարուն հիմնադրած էջմիածնի վարժարանը, որ շատ կարճ տոնն մը, հազիւ երկու տարի (1441-43) տևեց եւ քոչքայուեցաւ: Էջմիածին, կըր 1441-ին վերստին դարձաւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսական Աթոս՝ Կիրակոս Վերապետի կաթողիկոս ընտրութեամբ, Թովմա Մեծոփեցի հոն հաստատուեցաւ եւ ուսուցանել սկսաւ հաւաքուած աշակերտութեան:

Այսպէս՝ Մայր Աթոսի մէջ հիմը դրուեցաւ ուսումնարանի մը, ինչպէս եղած էր հին տոնն եւ ինչպէս վայել էր: Սակայն Կիրակոս Վերապետի տապալումով՝ Վասպուրականցիք, որոնց ապրելիքի զիրքը էջմիածնի մէջ պրիտուր պտտաւոր եղած էր այս պահնկեցութեան, ամէնքն ալ հեռացան էջմիածնէն, ինչ որս նաեւ Թովմա Մեծոփեցին, որ իր վանքը դարձաւ: Հազիւ երկու տարուայ կեանք մը ունենալ յետոյ փակուեցաւ հայրապետանցի գաղթը»(3):

Պարզ է, որ այս չիսթ եւ խառնակ ժամանակաշրջանում կրթական դարձը մեծապէս տուեց: Հայաստանի մշակույթը ԺԳ-ԺԷ Դարերին զգալի յետադիմութիւն էր տպւում բարբարոսական արշաւանքների պատճառով: Ինչուամենայն, այդ խառնակ ժամանակներում էլ երեսն են զայիս որոշ գաղթիչներ, հոյ շէ թէ շատ կարճատեւ կեանքով: Հակառակ այդ բոլորին, Հայաստանում առկայձեւ պահում է մտաւորական կեանքի զարգացումը ջանք: Այնտեղ նոյնիսկ հանդիպում ենք իրենց ժամանակին համար ուղղափառ դոգմաբան բարձր տաղանդներ հասած մի քանի նշանաւոր մարդկանց ու կեդրոնների:

Այդ նշանաւոր մարդկանցից մէկն է Ստեփաննոս Սարմատեցի (1543-1552) Կաթողիկոսը, որը, ըստ Ալինեանի, «Նախափայլի յանրին առաջնորդն էր եւ Գրիգոր Կաթողիկոսի մահէն յետոյ բարձրացաւ էջմիածնի աթոռը»(4): Իսկ, ըստ Որմանեան Պատրիարքի, «Պոլիս մեծցած ու կրթուած լրատկան կրթութիւն ստացած եւ յեհական Հայ գաղթականութեանց մէջ պտտած էր, եւ նոյնիսկ յատին յետին ուսած կ'ըսուի»(5):

Երկրորդ մեծ անունը, որ պէտք է յիշուի, Միքայէլ Սերստատեցի Կաթողիկոսն է (1567-1576): Այդ մասին Որմանեան Պատրիարքին յետք. «Ժամանակին մէջ իրենց ուսումնական ջանքով, թէ ոչ երկասիրութեամբ, նշանաւոր անձերուն զուտը պիտի յիշենք դարձեալ Ստեփաննոս Սարմատեցի եւ Միքայէլ Սերստատեցի Կաթողիկոսներուն անունները, անոնց կցելով նաեւ Գրիգորիս Աղաթաթեցին: Յիշենք նաեւ Մաղաքիա Դերջանցի վարդապետը, որուն աշխարհաչէն եւ ռազմատու ձեռնարկներէն պատ, յանրուի եւ հմուտ անձ մը եղած ըլլալը ճիշդագոյն լի: Իրեն գրպի, հապաւորաւ եւ գործակից եղած է Ղուկաս Կեչեցի կամ Պարճենացի վարդապետը, որ յատուկ աշակերտութիւն մըն ալ կ'ապրած է և, իրեն ձեռնադրուիւնէն քրթապետը կաթողիկոսներ ալ եղած են»(6):

ԱՆՈՒՄԱՆ

(2) Մովսիսեան Ա., նոյնը, էջ 260-261:

(3) Այնպիսով Ստեփաննոս Վ. «Պատմութիւն Հայ Դպրոցի», էջ 347:

(4) Հանդէս Ամսօրեայ, էջ 145:

(5) Օրմանեան, «Աղագրատու», էջ 237:

(6) Օրմանեան, նոյնը, էջ 2261:

Այն փաստը, որ կրթական տապալելիքում փայտողները կաթողիկոսներ կամ անմիջապես նրանց դործակից անձնատուրություններ են, վկայում է այն մասին՝ որ որքան էլ քննուող ջրմանում յականել անուանել չի յիշում ինքիս... նի Վարդապետությունը, որպես այդպիսին, բայց կարելի է եղբարացնել, որ այդ հիմնարկը պոյություն ունի, եթե ոչ իբրեւ կանոնադրեալ սիւսեմի վերածում է պարտք, ալ ընտանեկարի, ձեռնադրեալ հասցենիս ձեռն տակ: Արդէն այդ օրերի հոյակապ կեանքը աւելին չէր թոյլատրում:

Եղբարի պարտքը պոյություն ունի նախքան 1441 թուականը, չորհրդիս Սիմէոն Ալքրիմանցա ջանքերին: Նա Տաթևում եւ Ալքրիմանքում հաշտակից մանկավարժական դործունէութիւն ծառայուց յետոյ վերջնականապէս հաստատում է Արարատեան դպարի եղբարից պիտոյում կամ ժամանակակիցների տակում «մեծ աւանդում»: Եղբարից Սիմէոն Ալքրիմանցին ունենում է տառնամեայ մանկավարժական դործունէութիւն: Նրա հովանաւորն ու պաշտպանն էր պիտի կարտածատէր՝ իշխան Ալիզիկ, նրա մահից յետոյ էլ՝ որդիները:

Ստեղծում է իմաստասիրական մի մեծ դպրոց, ուր նա չբացում կրթնաւոր եւ աշակերտեալ մանկուն եկեղեցույ ժողովեալ յուսուցանել զՀին եւ զնոր մատեան աստուածաշունչ դրոց, զտուրք եւ զարտաքին փիլիսոփայութիւն՝ ամս տոնն»⁽⁷⁾: Սիմէոնը Սիւնեաց դպրոցից էր, Գրիգոր Տաթևացու աշակերտներից: Նա վարժանուց Կոստաքի Զաքարիանց վանքում, 1428 թուին, երբ վարում էր տեղի վանահայրութիւնը, անշուշտ զպրոցական գործի հետ»⁽⁸⁾:

Եղբարի վանքում Սիմէոնը ըստնու դործունէութեան մասին կարեւոր տուեալներ է հաղորդում իր իսկ պատուէրով գրուած մի Յայտնաւորքի յիշատակարանը. «Յիշեցնէ զտաքոյ օրինակի սրբին՝ զաստուածաճանց եւ զարգիւնական եւ մեծ վարժապետ հայոց զՍիմէոն, որ յայնմ ժամանակի փայլէր ի մէջ եկեղեցույ իբրեւ զարեպակն, եւ մեծաւ յուսով եւ հոգեփափաղ սրբով սկսաւ նորոգել եւ զարգարել զվանորայս Արարատեան նաճանցիս, որ խախտեալ կային ի սաճմանաց եւ ի կրօնից յառաջին հարցն: Նախ ընտեղացաւ յաստուածաշունչ եւ տիրանաւ զեղն Եղբարի, ի փոքր վանս, որ ի մէջ գիւղին, եւ բացում արգիւնս արարեալ ընդ ի խնդրոյ աստուածաւոր եւ բարեպաշտ, մեծ աղիկ եւ փառասիր, աղքատաւոր, աղատածին առն Ալիզիկին եւ որդւոց նորին՝ Ասպիկ եւ Զաքարիային: Բացում կրօնաւորս եւ աշակերտեալ մանկունս եկեղեցույ ժողովեալ յուսուցանել զՀին եւ զնոր մատեան աստուածաշունչ դրոց, զտուրք եւ զարտաքին փիլիսոփայութիւն՝ ամս տառն»⁽⁹⁾:

Ժե՛ն, ԺԶ Դարերը Հայաստանի պատմութեան ամենաուշ շրջաններից են: Նորակացմ Ոսմանեան եւ Սեֆեւի պետութիւնները իրենց ամուր բացուին ու հրունկն են փորձում Հայաստանի հարում, ամէն ինչում աւեր ու արին ախուրթի, որի մեծապոյն բաժինը, անշուշտ, միշտ ընկնում էր բնիկ Հայութեան զլիին: Այդ զաժանութեանց պատկն է Ժե՛ն Դարի սկզբում Եա՛հ-Արարատեան գիւղեփարութիւնը, որն ամբողջութեամբ հայաթափ արեց Արարատեան գիւղը եւ Արեւելեան Հայաստանը: Ռաիմահան այս արինաւոր թուրք-

(7) Խաչիկեան Լ., «Ժե՛ն Դարի Հայերէն Զեապրերի Յիշատակարաններ», Հատ. II, Երեւան, էջ 561:

(8) Աճառեմ Զ., «Հայոց Անձնանշանի Դասարան», Զմեռ. ԴԶ, Երեւան, 1964, էջ 500:

(9) Խաչիկեան: Այդ. ԴԶ, էջ 561:

բռնի մէջ զարմանալին այն է, որ ուսումն ու մշակոյթը անհետ չկորան Հայ-
ութիւնից: Ծիւղ է, սակայն, որ նրանք մղուեցին Ժայռայից ցածր մակար-
դակի, ինչպէս անխնամ մնացած մրգատու ծառն է վայրենանում:

Պատմութիւնը զլանում է տալ անունները այն տեղերի, ուր պատ-
րաստուեցին այս ահաւոր դարերի կրթական մշակները: Հուր ու սուրի մէջ,
սարսափի ու մահուան դրացնութեամբ, գտնուեցին անձնուրաց Հայ ապիւ-
հոգիներ, որոնք ո՛չ միայն պահպանեցին հին օրերից իրենց կտակուած գի-
տութիւնն ու մշակոյթը, այլ նաեւ սիրտ ու ժամանակ գտան նոր սերունդ
հասցնելու այնպիսի պայմաններում՝ երբ կրթութեան մասին մտածելի իսկ
սովորական մարդու համար յիմարութիւն էր նշանակում:

Անշուշտ Վաղարշապատը շատ փոքր էր հայրապետական նստոցից
բոցի ուրիշ բանի ծառայելու համար: Բացի այդ, մօտիկից հակոցութեան
տակ առնուած հայրապետական աթոռում կրօնական գործունէութիւնից
տարբեր որեւէ աշխատանք անմիջապէս կը ծակէր Երեւանում որպէս զ-
տարեկրեայ նուաճողի աչքը, որ այն լաւագոյն կերպով կ'օգտագործէր թու-
լանի համար: Այդ էր պատճառը, որ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսները, դէ՞թ
մամանակաւորապէս, իրենց վարդապետարանները պահպանեցին Արարատ-
եան դաշտի կամ Սիւնիքի մէջ մի կերպ դեռեւս չէն մնացած վանքերում, իսկ
անկախութեան ձգտումներն ու շարժումները հրահրեցին անձամբ ճանապար-
հորդելով, դիտելով յուսալի մարդկանց հետ, օգտագործելով բոլոր հնարա-
ւոր թուալից միջոցներն ու մարդիկը, որոնք կարող էին ծառայել այդ սուրբ
նպատակին: Ուսանելի եւ հետաքրքրական է այդ անձնադուր հրապոյնների
փորձի ուսումնասիրութիւնը, բայց մեր մտադրած աշխատութեան սահման-
ներից դուրս:

Մինչեւ Ժէ Դարի առաջին կէտերը Հայաստանում կազմակերպուած
մի լուսաւորութեան կեդրոն չկար: Արեւելեան մասը դեռ նոր էր հայաթափ
եղել Շահ-Աբրահիմ կողմից: Արեւմտեան մեծագոյն հատուածը հնձնէում էր
Օսմանեան ոչ պակաս դաժան լծի տակ: Դարեր առաջ նախանձելի մշակոյթ
ստեղծած Հայաստանը թաղուած էր տգիտութեան խաւարում, որը հագուա-
դէպ կերպով լուսաւորում էր առկայծող մի քանի լուսաւոր դէմքերի գոր-
ծունէութեամբ: Դեռեւս անկարելի էր մտածել կեդրոնական մի ուժի մասին,
որը փորձէր Հայաստանը վերակազմել եւ վերագաստիարակել Հայ Ժողովրդ-
դին: Հայաստանում սեփական գոյութիւնը սլաշտպանելն իսկ հրաշք մի բան
էր: Կեդրէիները, սեփական շահերից ելնելով, Հայր Հայի դէմ լարում էին:

Ընդհանուր կերպով բոլոր վանքերն անշուշտ էին եւ գրեթէ ամբող-
ջութեամբ զրկուել իրենց անցեալի փառքից ու պերճութիւնից: Դաւարել էին
երբեմն աւանդուող արտաքին գիտութիւնների ուսուցումը եւ իմաստասիրու-
թեան դասերը, քանի որ ամէն ինչ հիմնի վրէժաբուժանդ էր իղել եւ Ժողով-
րդի վայրի զանգուածներին էր վերածուել, բնական աղէտների եւ մարդ-
կային անդգամութիւնների հետեւանքով:

Շատ էր իսկ եթէ գրի ու գրականութեան մասին հրապոյններ մնացել
կին. ո՞վ պիտի դասախօսէր ո՞ւմ, երբ ամբողջ Հայաստանը գրեթէ ամառի
մի գերեզմանոց էր դարձել, անթաղ դիակներով լիքը:

Կրակի ու արեան հեղեղի մէջն իսկ զոհուեցին զոյծիւններ, որոնք
հնարաւոր չափով անհնարը փորձեցին՝ լոյսի ջահը վառ ու բարձր պահելու
համար, որպէսզի փարատուի համատարած խաւարը Հայաստան աշխարհից:
Դրանք քեզինքն էին է՛ւս ահա լուսամիտ Սրապիոն Կաթողիկոս Սեդեսագին:

Սրտային, զաչակերտած Ղուկաս Կեղեցի վարդապետին, որ էր դժուրին ամենայն վարդապետաց ժամանակին, եւ անկէ ընդունած էր վարդապետական դաստիարակ, 1586 թուի փետրուարի 20-ին եւ ինքն ալ նոր աշակերտութիւն բացած եւ նշանաւոր վարդապետներ հասցուցած: Այսպէս, եղան Գրիգոր Կեսարացի, Բարսեղ Ամսեցի, Յովհաննէս Ուռշայեցի, Արիստակէս Տարոնեցի, Յովսէփ Հոռեցի, Յովհաննէս Քաջերունի եւ Մովսէս Տաթևացի»⁽¹⁰⁾:

Յիշուած վարդապետներէից Մովսէս Տաթևացին հետագայում կաթողիկոս դարձաւ եւ իջմիածնի վերադարձըի գլխաւոր հնդինակր հանգիստացաւ իր երկու անձնական յաջորդները՝ Փրիսպոս Աղբակեցու եւ Յակոբ Զուղայեցու հետ:

Գ Լ Ո Ւ Խ Զ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱՐԱՆԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏԱՐԱՆԸ ԺԷ ԴԱՐՈՒՄ

Նախքան Ս. Էջմիածնի ԺԷ Դարի դպրոցի մասին խօսուելը, անհրաժեշտ է որոշ չափով ծանօթանալ «Հարանց Անապատ»ի, ինչպէս նաեւ Սինաւայ Մեծ Անապատի դպրոցական դրօնաւէութեան հետ, որովհետեւ այդ երկու անապատները Ամրտուլուի մեծ դպրոցի օրինակով կազմակերպուած, իրենց լոյսն ու աւանդութիւնները փոխադրեցին Էջմիածին եւ նոր փայլով աշխտեց յառեցին չիթած լուսաւորութեան ջահը: Այսօրանեան այդ մասին գրում է. «Սինաւայ դպրոցը՝ Ամրտուլուի դպրոցի ուղղութեամբ պատրաստուած, փոխադրուեցաւ Էջմիածին եւ բարեբար դեր ժը կատարեց, մաքաւելով սղիտութեան դէմ, իբր ատաղձնորդ վերածնութեան շարժումի մը»⁽¹⁾:

Այստեղ չեմ մանուշ մանրամասնութիւններ մէջ: Դաւրիժեցին, Օրմանեանը, Արփայանեանը եւ Ակինեանը իրենց զանազան աշխատութիւններում հանգամանօրէն եւ սպառելի կերպով տուել են այդ նիւթը: ԺԷ Դարի հայկական կրթութեան եւ մշակոյթի մասին Դաւրիժեցին սրտամէլիկ բառերով է խօսում. «Քանզի մինչեւ ցայս փայր սղիտութեամբ խոպանացեալ եւ կորդացեալ էր ազգս Հայոց, եւ ոչ միայն ընթեռնութիւն ալ եւ ոչ զգիրս գիտէին, եւ ոչ զգործիւնս գրոց. վասնզի անպիտանացեալ էր գիրքն յաշտ քարդկան, եւ իբրեւ զկոնեղս փայտից անկեալ յանկեան ուրեք լցեալ հողով եւ մոխրով, ալլեւ ոչ զայր ի ժամանակին յայնմիկ անապատ եւ կամ գիտող կարեաց կրօնաւորական վարուց, վասն բազում հինից թշնամեաց եկելոց ի վերայ եւ վրդովմանց եւ աւերանաց քաշարհիս Հայոց, ամենեւին ընտրինջ եղեալ էր եւ բարձեալ նոյլ եւ նշմարն առաքինի դրօնց եւ բարի գործոց եւ բարեկարգաց յաշարհիս Հայոց»⁽²⁾:

Այս ընդհանուր ամայութեան եւ համատարած սղիտութեան մէջ հրապարակ են գալիս տեսիլք ունեցող մարդիկ՝ Սաղմոսափանքի Սարգիս Ե-

(10) Օրմանեան, յոստ. Ա. էջ 2992:

(1) Արփայանեան Ու. Յոյնը, էջ 451:

(2) Դաւրիժեցի Ա. «Քառմութիւն», Վաղարշապատ, 1896:

պիսկոպոսը եւ Տրապիզոնի Կիրակոս Քաջանան, որոնք կաղմակերպում են Հայ գաղութը Սիւնիքում, որը յայտնի դարձաւ Անապատ անունով:

Կիրակոս Քաջանան զարդացած անձնասրբութիւն է եղել: Դուրիժեցին Նեոնեսալ տուկրով է բնութագրում նրան. «Տէր Կիրակոսն ի քաղաքէն Տրապիզոնայ... Նանապոպէր իսկայի ի պատուիրանս Աստուծոյ, եւ անձանձիւ ընթեռնոյր զղիւրս աստուածայինս եւ ի միտ անոնոյր զպատգամս նոցա, եւ ֆոնիւք եւ Երկօք կրթէր զանձն քառ Հրամանի զրոյն կենցաղավարի»⁽³⁾:

Այս քաջանան իր ժամանակին աշակերտել է հռչակաւոր Պետրոս Կարհառեցի Վարդապետին. այդ մասին Դուրիժեցին պատմում է իր զրփի մէջ: Սա գալիս է Հայաստան, փնտռում Սաղմոսամանքի Սարգիս Եպիսկոպոսին, որի Նեո որդւում են «միակամ եւ միարան միախորհուրդ եղեալ յայնմ օրէ եւ առ յայս կենցաղավարի ի միասին»⁽⁴⁾:

Դուրիժեցին հաղորդում է, որ Սարգիս Եպիսկոպոսը ընկել Արարատեան դաշտից էր, Ամբերդի մօտիկը զտնուող Յարեն գիւղից: Փոքր հասակից զնացել էր Սաղմոսամանքէ՝ Նոյակաւոր ուխտաւ, զոյնեղ դարձել սպասաւոր, աստիճանաբար բարձրանալով հասել էր վանահայրութեան եւ եպիսկոպոսութեան⁽⁵⁾:

Այս Երկու անձնասրբութիւնները՝ Կիրակոս Քաջանայ եւ Սարգիս Եպիսկոպոս, 1606 թուի Յունիսին Երուսաղէմում հանդիպում են Գրիգոր Դարանաղացուն⁽⁶⁾, որին եւ պարզում են իրենց ծրագիրն ու փափարը՝ Յուդանանի խաղաղ անկիւնում ճշնելու մասին: Դարանաղացին այդ նպատակի համար Եպիսկոպոսն է մատնանշում՝ «սրանք էլ համարեալ թէ որդւում են մեկնել այնտեղ: Սակայն, բարեբախտաբար, Կիրակոս Քաջանան հանդէս է բերում աւելի խոհեմութիւն եւ իրատեսութիւն ու յայտաբերում՝ «Եւ ի մեր Հայոց Երկիրն եւ յազգին մերձ կու գնամ յիշխանութիւնն Թաղաւորին Պարսից հայասէրին»⁽⁷⁾: Կիրակոս Քաջանան ճանապարհորդներին լսել էր, թէ իր երազած ճգնաշարժների պէս շատ կան Արեւելեան Հայաստանում, մասնաւորապէս Սիւնիքում: Երբ երկու բարեկամները վարանման մէջ էին տեղի ընտրութեան հարցով, նրանց օգնութեան հանում է Մովսէս Տաթևացին եւ վերջ տալիս նրանց տատանումներին: Տաթևացին Եղիսպոտից էր Երուսաղէմ անցել եւ դարձել էր Ս. Յարութեան Տաճարի Հայոց լուսարարը: Երբ նրանք իրենց միտքը պարզում են Տաթևացուն, նա անմիաբան խորհուրդ է տալիս զնալ Սիւնիք: Ահա Դուրիժեցու պատմածը այդ մասին. «Զայդպիսի տեղեր զոր խղճէ՞ յարեւելեան յաշխարհին քաղութք զոն, եւ մանաւանդ յերկրին Սիւնեաց, որոց եւ ականատես իոյի եմ, եւ յաշխարհին յայնմիկ կարի առաւել պատշաճ է շինել զանապատ, զի բուն Հայաստան է»⁽⁸⁾: Այնուհետեւ Տաթևացին նրանց պատմում է այդ տեղերի վանքերի, գիւղերի եւ քրիստոնեայ ժողովրդի մասին: Նա նոյնիսկ յանձն է տոնում միանալու իրենց, երբ ինք էլ իր հերթին կր վերադառնայ հայրենիք:

Այսպէս ուրեմն, տեսիլք ունեցող այս Հայ կրօնաւորները, համաձայն Դուրիժեցու պատմածի, Երուսաղէմից գալիս են Սիւնիք: «Եւ հասին ի

(3) Դուրիժեցի Ա., Յոյնը, էջ 251:

(4) Նոյնը, էջ 252:

(5) Նոյնը, էջ 249:

(6) Գր. Դարանաղացի, «Ժամանակագրութիւն», Սրբապետ, էջ 802:

(7) Դարանաղացի, Յոյնը, էջ 103:

(8) Դուրիժեցի, Յոյնը, էջ 256:

մեծափառ ուխտն Ստաթէ աստուծոյն՝ որ այժմ ասի Զաթեւ վանքոյն, որտեղ մի թիւ ժամանակ մնալուց յետոյ անցնում են Զորոյ վանք, ապա Թանուհատի վանքը. սակայն այստեղիւն եւս չեն հաւանում, մինչեւ որ դառնում են մի ապահով տեղ եւ շինում են իրենց անապատը. Վերինցիի եկեղեցի Լա գիւղացւոց ըստ պատշաճի անապատի, եւ միայնակցի, որպէս ցուցանէ գիրք Հաւանք վարուց եւ այլ ճգնաւորաց, նոսի եւ մթին փոքրադոյն, եւ սկսան անդ ղեռնդիրն(10):

Երկուի ջանքերով ծնւում է Սիւնիքի Մեծ Անապատը: Դա ընկնում է Զաթեւի վանքի հարաւ-արեւելքում, Որոտան գետի աջ ափում: Անապատը սկսում է գործել 1612 թուից(11): Անապատի գործունէութեան մէջ մեծ երախտիք ունի նաեւ Մովսէս Զաթեւացին, որը, համաձայն իր խոստման, 1613 թուին երոտաւղէմը թողնելով միացել էր անապատականներին, մինչ Դարանայիցին ինչ-ինչ պատճառներով ստիպուած էր հրաժարուել իր նպատակից եւ խոտումից:

Դաւրթեցին երախտագիտութեամբ շնչում է անապատի երկու Հիմնադիրների երախտիքը. «Սոքա Բրկաթին արքա եղեն սկիդրն անապատիս, եւ անապատս եղեւ մայր եւ ծնող ամենայն քնապագոսաց եւ փոքի լուսաւորում թեան ազգիս Հայոց»(12):

Այս երկու նուիրում Հոգեւորականները, իրենց պարկեւտ վարքով եւ ազգագոսութեամբ գործունէութեամբ մեծ համբաւ են չափում, ցտեղծում են համակիր-գործակիցների լայն շրջան Հոգեւոր եւ աշխարհիկ շրջանայինքում, ժողովրդի յարգ խաւերում: Երեսով անապատին միանում է մի ուրիշ համաբաւար Թ. Թեոֆիլ մշակ՝ Պողոս Մոկացին: Ակիւնեանի հաշուամով, 1613 թուին անապատում հաւաքուել էին 60 միաբաններ, որոնցից Մովսէս, Ներսէս վարդապետները, Թումա Նպիսկոպոս Զաթեւացի, Կարապետ Նպիսկոպոս էլմիսեանցի, Շամբեցի Արքատակեւ Վարդապետ արդէն անուն ունեցող ղէմբեղ էին որպէս եկեղեցական եւ լուսաւորութեան ասարածիչ(13):

Անապատը վայելում էր մեղիք Հախնադարի դէնքի պաշտպանութեանը եւ նիւթական թորիքներից. դրա համար միաբանները կարող էին լայնորէն նուիրուել աստուածաճանոց գործերի եւ մանաւանդ՝ ուսման:

Ներսէս Վարդապետ Մոկացին, անապատականներից մէկը, գրել է մի ոտանաւոր ներբողեան այս անապատի Հիմնադրութեան արդիւթով, որի վերնագիրն է. «Ներբողեան գովեստի չորեցունց արանց, որը եղեն սկիւր անապատի կարգեալ յազգի մեր»(14):

Այս տասնհինգուհետեայ ոտանաւորով ներբողեանը շատ ղեղեցիկ կերպով արտայայտում է այն հիացմունքն ու ոգեւորութիւնը, որ պատճառել է ժամանակակիցներին այս անապատի կեանքի կոչուելը:

1616-1621 թուերին Սիւնեաց Մեծ Անապատում պատրաստուեցին բազմաթիւ աշակերտներ, որոնք հետագայում բարերար դեր կատարեցին մեր ժողովրդի կեանքում: Ցատկանշական է նրա դերը աշխարհի ժամանակներում, երբ հոգեւորականները թողացել էին Նոյնիսկ իրենց հագուստի ձեւը, էլ չէին

(9) Նոյնը, էջ 252:

(10) Նոյնը, էջ 252:

(11) Ալպոյանեան Ա., Ունը, էջ 436:

(12) Դաւրթեցի, Ունը, էջ 254:

(13) Դաւրթեցի, Ունը, էջ 253: Ակիւնեան, «Մովսէս Զաթեւացի», էջ 24:

(14) Կ. ցուցակ, հմր. 21:

կամայական եւ սոցիալական զարգացումներ, որը Աթոռը հասցրել էր կարծանման եզրին։

Սինեայ Մեծ Անապատը ղինուեց Մայր Աթոռը այդ անփառունակ լծից ազատելու եւ մայրամիջեր լուսաւոր ուղու վրայ կանգնեցնելու նուիրուկան աշխատանքին։ Այդ նպատակին հասնելու համար անապատականները համապատասխան մարդկանց, գործուղիւցիին Երեւան եւ Էջմիածին։ Իր դատուպարտելի արարքներով համարաւոր եւ կաթողիկոսական դիրքին ու պատառին անհաճան Մելգիւդեկ Կաթողիկոսը բռնեւ եւ ատելովատ հալածանք է սկսում անապատականներին դէմ, որոնք յանդգնել էին իր սերմանած խաւոր փարատելու աշխատանքին ընելու։ Նա նոյնիսկ փորձում է փակել տալ Մեծ Անապատը։ Այդ գործում նա յենում է արքայ Պարսիկ իշխանաւորներին վրայ, ուժ տալով կաշառքին ու մատնութեան։ Իր թիրախին ամէնից շատ են Քարկուտ է Մովսէս Տաթեւացին։ Ոչնչացման սպառնալիքը կարելու է յուսաւորութեան առաքելներին ամբողջ գործունէութեան վրայ, այն աստիճան որ Մովսէս Տաթեւացին որոշում է Կաթողիկոսին վերադարձնել իր վեղարն ու քարոզչական գաւազանը եւ իրքեւ ստեփական մի ճշմարտութեանաւ Մեծ Անապատում։

Սակայն ժողովուրդը, որ շատ էր սիրում ու գնահատում տեսիլը ու նկարը այն անապատականներին եւ հակառակ Կաթողիկոսին կամքին ու ճշմարտեանը զործակցում էր ձրանց, իր հայրապետին հասցրեց ժողովրդական դայրոյին իւր զօգնութիւնը եւ նրան ստիպեց հաշուի առնել հօտի ցանկութիւնները։ Անարժան Կաթողիկոսը վախճնալով ժողովրդական արդարացի բռնադրեանք, համոզում է Մովսէս Տաթեւացուն եւ վերցնել իր հրամարման արուշտը։ Տաթեւացին ժողովրդական կամքի առաջ չի աւելում յաճառել եւ վերադառնում է գործի ապարելը, ուր կաթողիկոսական դադարն չէն ու ոխը շարունակում են թաքուն հալածել նրան։ Նա առեւտրական ուղում է փոխել ժիւղաւորը եւ որոշում է անցնել Կարին։ Այդ նպատակով գալիս է Երեւան։ Այնպիսի ծանօթանում է Ամիրզանա Սան սարգարի հետ, որին այնքան սիրելի է դառնում, որ Պարսիկ իշխանը խնդրում է մնալ իր մօտ։ Մովսէս Տաթեւացին ահամայ համաձայնում է։ Նա բնակութիւն է հաստատում Ս. Անանիայի անապատում (այժմեան Ս. Զորավար եկեղեցի) եւ նոր թափով շարունակում է իր եկեղեցաւն գործունէութիւնը, վայելելով թէ՛ ժողովրդին եւ թէ՛ մեծագոր խանի պաշտպանութիւնը, սէրն ու յարգանքը։

Ս. Անանիայի անապատում Տաթեւացու գործունէութեամբ հիմար գրում է Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսարանի Երեւանեան Վարդապետարանի գործունէութեան, որ Տաթեւացու կաթողիկոսանալով իր ծաղկման բարձրակէտին է հասնում։ Աստիճանարար քայլեր են առնում Վարդապետարանը նորից Մայր Աթոռում հաստատելու համար, որին քաղաքական եւ տնտեսական լուրջ արդիւնքները խանգարում են։ Այս մօտեցման հանապարհին Ս. Անանիայում Վարդապետարան հիմնելը լուրջ մի քայլ էր։

Ս. Անանիայի Անապատը մենք կարող ենք համարել Ս. Էջմիածնի աւանդով։ Դարեւիցեցի վկայում է. ճեպակեցաւ անդէն վարդապետ Իւրօք միաբանքն, կարդաւ եւ սահմանաւ այն, զոր կարդեցին ի Մեծ Անապատն։ Առ որ ժողովեցան միաբանք բազումք, միայնակեացք եւ գրոց աշակերտք իմաստունք եւ սրբակեացք. կային ի միասին մեծք եւ փոքրք որոնք հանդերձ

ևալք ի խցի, հանապազոր կանխեալ յոգօթս և յրնթևըցումն Ս. Գրոց»⁽¹⁸⁾։ Ս. Անանիա Անապատի յոյսը շուտով կաթնեց էջմիածնի խաւարամած կամարներէ տակ ապրող բազմ մտքերում և միտքաներից շատեր զանկաթինն յայտնեցին կամ Անապատը էջմիածնի տեղափոխել և կամ իրենց թոյլատրել Երեւան դնալ ուսանելու։

Մովսէս Տաթևացու անհասանելի և անձնուրաց գործունէութիւնը նրան բոլորին սիրելի դարձրեց, այն աստիճան՝ որ 1629 թուին միաձայնութեամբ կաթողիկոս ընտրուեց ի մեծ ուրախութիւն բոլորին և ի բախտաւորութիւն ազգին։ Մովսէս Կաթողիկոս անօրինակ թափով լծուեց շինարարութեան, որովհետեւ համարուած էր նիւթական խարխոխի ամբուսթեան կարեւորութեանը։ Զաքարիա Վաղարշապատցին կարճ ու դիպուկ կերպով տալիս է այդ գործունէութեան ընդթափիրը. «Զաթոս սուրբ ի յոգրեաց ի վեր առնալ հասասար արար Երկնից»⁽¹⁹⁾։

Իր ամբողջ՝ գործունէութիւնը եկեղեցու սրայծառացման, ուսման տարածման նուիրած Մովսէս Տաթևացին կաթողիկոսանալով աւելի եռանդուն և հեղինակաւոր կերպով շարունակեց իր օգտաշատ գործունէութիւնը։ Շուտով խոտտնալից և ջանասէր աշակերտներ խմբուեցին իր շուրջը։ Վերելում նշուած հմբ, 2011 ձեռագրի յիշատակարանում այդ մասին կարդում ենք.

«Զաքարիան եւթ րանի սպասուորը կոչմամբ վարդապետ։ Աշակերտ դալով մեծի և տիեզերահաւկ երկրորդ լուսնատուն շաշոց, և լիբոտին նոր նորոգողը սուրբ էջմիածնի»։ Այնուհետեւ Զաքարիան թուած է իր աշակերտակիցներին անունները. «Առաջնորդ՝ մեծի անապատին Սանթէիներ և Երզնազեաց Արքիտակեան Գամբեցի, Եսայի վարդապետ Մեղրեցի, Զուգայի առաջնորդ վարդապետաց վարդապետ Խաչատուր Կեսարացի, Փիլիպոս Ագրակեցի, Սահաւուր Երջնկացի, Յակոբ Առաքապոցի» և այլն։ Վերոյիշեալները աւագ սեբեղի աններից են։ Մատենադարանի հմբ. 507 ձեռագիրը մեծ տռեւանքն է հայթայթում Կրտսեր աշակերտների մասին։ Յիշատակարանը գրում է 1636 թուին էջմիածնի Զաքարիա Արքայի կողմից Զաքարիան երկինք է բարձրացնում իր սիրելի ուսուցչին. «Մովսէս քաջ բարոյնապետ... եկեալ լուսասորեալ գաշխորհս ժեւ...»։ Գովեստով խօսում է իր ընկերներին մասին. «որոցից են՝ Տ. Մինաս, Յովհաննէս, Զաքարիա, Յովհաննէս, Սահաւուր և Պողոս։ Ինքը՝ Զաքարիան կրտսերներից է. «Եւ մանկապոյն աշակերտը» որ պատուաստեալ եմք առ ուս՝ սարս զտէր Յովհաննէս և ևս նուսա Զաքարիան էջմիածնեցի, գտէր Սահաւուրն, յՏէք Յակոբն, Առաքելն, որ կարի տէրն ի մարմնով, սարկաւազ Յայրին յուսաբար Զաքարիայն և ջաշնիկով մայկուինք»։ Դուկան և Դաղարն և խոհարար Կարապետն և այլ միտքանք սուրբ ուխտիս, որ կամքս առ սուրբ վարդապետիցն տեսան Մովսէսին»⁽²⁰⁾։

ՊԱՆՈՍ ԵՊՈՍՏՈՐՈՍ

(Դար. 4)

⁽¹⁸⁾ Կաթողիկոս, Երջնկ, էջ 295։

⁽¹⁹⁾ Մատենադարան, ձեռագիր 507, էջ 323բ։

⁽²⁰⁾ Կաթողիկոս, Երջնկ, էջ 308։

1662 ԹՈՒԻՆ ՏՊԱԳՐՈՒԱԾ ՄԻ «ԱՅՐԲԵՆԱՐԱՆ»

Վերջին տարիներում, երբ նոր ու լայն ասպարեզ բացուեց Հայ հնատիպ գրքի ուսումնասիրության համար, մի շարք նոր գրքեր եւս երեւան եկան, որոնց գոյութիւնը մինչեւ այժմ անյայտ էր մնացել մեր բանասէրներին եւ «Հայ հնատիպ գրքի մատենադիտական ցուցակ»ը կազմողներին:

«Սիոն» յարգոյ խմբագիրը գեղեցիկ մտածումն ունեցաւ կիւլպէնկեան Մատենադարանի հնատիպ գրքերի ցանկը, յիշատակարաններով հանդերձ, առաւ «Սիոն»-ի օգնութիւն, որ խիստ հետաքրքրական եւ օգտակար է: Երանի մեր միւս հայկական գրադարաններն էւս, գէթ պարզ ցանկը ներկայացնեն մեր մամուլով, ինչպէս որ այն համալսարանում «Հասկ»ում տրուեց Մեծի Տանն կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան գրադարան-մատենադարանի կողմից, մինչեւ որ Երեւանի Միասնիկեան Գրադարանի մատենադիտական բաժնի աշխատողները, հնարաւորութիւն ունենան տպագրութեան յանձնելու իրենց կողմից «Հայ հնատիպ գրքի մատենադիտական լրիւ ցուցակ»ը:

Գէտք է խոստովանել, որ «Հայ հնատիպ գրքի մատենադիտական ցուցակ»-ի հրատարակումից, կամ առէին ձեռք՝ իմ ձեռքը «Հանելուկ յետոյ», իմ մտաւեւեռումներից մէկը դարձաւ նաեւ հնատիպ գրքերի խնդիրը, իսկ այդ առթիւ կազմուած մամանակաւոր ցուցակը՝ իմ «Աւետարան»ը:

Երան Զանգերն ու աշխատանքները արդիւնաւորուեցին մի շարք նորայայտ «ճուլ»-ցակում չեղած եւ երկաստղանիւղ նշուած գրքերի յայտնաբերումով, որոնց մասին սիրտ խօսենք առանձին: Սոյն գրքերի շարքում, ինձ յաջողուեց ձեռք բերել նաեւ մի ձեռագիր գիրք, որն րնդորինկուած է 1662 թուի Ամսդերտամում Կարսպետ Աղբիւնա-

ցու կողմից տպագրուած մի «Այրբենարան»-ից:

Ստորեւ նախ նկարագրենք ձեռագիրը¹, ապա յայտնենք մեր կարծիքը:

Ձեռագիրը մի փոքրիկ՝ 9-6×7-2 սմ. ծաւալով գրքոյկ է, ունի 118 թերթ, որի սկիզբի 6 եւ վերջի 10 թերթերը մաղաղաթ են, իսկ մնացեալները՝ թուղթ:

Գրքոյկը բաղկացած է երկու մասից. ըսկորի 1-56 եւ 88-118-ը շարականներ եւ պատարագի մասեր են, իսկ մնացեալ միջին մասը՝ թ. 57-ա-88-ը, Այրբենարան:

Ձեռագրի սկիզբն ու վերջը թեք լինելով, պահապանւած է դրչի կամ այլ կարեւոր յիշատակարանի. բայց Այրբենարանի սկզբում կայ անտանաթերթ, այսինքն դրան սկիզբը, սրին եւ վերաբերում է մեր խօսքը: Անտանաթերթն սկսուած է այսպէս (թ. 57ա).

«Տեառն, մոկանի հոնտորապետի եւ քարգմանչի սորին աշակերտէ յախմար Կապայտէ Աղրիւնացոյ. որպէս Բօհաննիսի քանանայի. սանմանցոյ գիրքս այս վ(ա)՝ ա(ն) վարժման մանկանց աղայոց եւ կուսից աղկանց. այլ եւ այլոց եւ կանանց առհաւսարակ, ընթերցման եւ սեւման. տխրադէ եւ հեւեւադադէ. գործ տուինք ի ձեռն. ամենեւցաւ իրքեւ գրաւալի աստուածային յարկ կաց, հնոց եւ հորոց եւ կտակարանաց, գործ ծարաւին սուման, եւ որոց սխտայմայ ի դէպ ժամու սուսցին:

Այլ տպեցաւ սա ի քուականին ար ի Ք(րիստոս)է ՌՈԿԲ (1662) եւ հայոց ՌժԺԱ (1111) յամսոյն յուլեայ իր (22):

Ի հայր(ալպետու(թ)ե(ան) ս(ուր)բ ա-

¹ Ձեռագրի լրիւ նկարագրութիւնը տրուած է «Նոր Զուգայի ձեռագրաց ցուցակ»ի Բ Հատորի մէջ:

քառայն էլմիածնի Տեառն Յակոբայ Զուգա-
յեցոյ ի քաղաքն Յամստէրտամ Գեր տպագ-
րատան Գոյն պարք էլմիածնի Կ. Ս(ՈՒՐ)Ք
Սարգսի. ոչ Վ(ա)Ս(ն) Վաճառման, այլ Ժրի
Եւ ի փառս Ք(րիստոս)ի տացի ում և կարիք
իցից»:

Ձեռագիրն այնուհետեւ խօսում է Հովի-
սիմեան կոյսերի ու տառերի գիւտի մասին
և տալիս այբուբենն ու Հեղարանը, Հայկա-
կան ու արարական թուանշանները, նախա-
հարց, նահապետաց, մարդարէից ևւ առա-
ջելոց անունները, մի շարք քառերի համա-
պատասխանք, քերականութիւն, շարա-
փան-էրզեր, Հաւատամքը, աղօթքներ,
«Վ(ա)Ս(ն) քրիստոնէական Հաւատոյ որ ի
Դաղմատաց թարգմանեալ էր ի Հայոս ՌՈԳ
(1603) Թուին Ք(րիստոս)ի» (թ. 73ր-85ր)
ևւ վերջում (թ. 85ր-88ր) այբբենի վրայով
մի ուսանաւոր որ մեռւմ է Թերի, վերջանա-
լով Ս գրի վրայ:

Ռաւանուորն սկսւում է Հետեւեալ տա-
նով.

«Այքն Աստուծոյ է օրինակ,
Ուսուցանէ գեղգ համարմակ,
Մանուկ դու լիք մտօք յըստակ,
Նմոցեցիլոց քոց յիշատակ:

Իհնն քազում տայ քեզ խրատ...»:

Այս գրչագրից պարզուած է, որ մեռա-
ղիրն ընդօրինակուած է 1662 թուին Ամս-
դերտամում Կարապետ Աղբիւնացու կող-
մից Հրատարակուած «Այբբենարանից»,
իսկ մնացեալ մասը, մեր կարծիքով, ար-
տագրուած է նոյն՝ 1662 թուին Ամսդերտա-
մում Հրատարակուած «Կարգաւորութիւն

Հատարական աղօթից» (Ժամագիրք) գրքից:
Որպէս Հիմնաւորում մեր առաջին կար-
թիքի², յաօթ մեղքի տակ ունենք Օքսֆոր-
դի Համալսարանի Բողէան Գրադարանին
պատկանող տպագիր այդ գրքի համարն ու
անունը, որ բերում ենք ստորեւ.

«Karapet Andrianaci: Anoun groys ays
Kocceav Zir. (Girk Mankanc eo noravazic
haykazan seric) 72 pp. Amsterdam, 1662—8D,
375 BS [and another copy at Mar(shal) No.
411]»:

(Կարապետ Աղբիւնացի: Անուն գրայն
այս կոչեցաւ Զիր. (Գիրք մանկանց և նորա-
վարժից Հայկադեան սեռից) 72 էջ, Ամս-
դերտամ, 1662—8D, 375 BS (ևւ մի այլ օրի-
նակ Մարշալ թ. 411)»:

Այս գրադարանում է, որ 1968 թուին
յոյտնարբերուեց նոր Զուգայում 1638 թուին
Հրատարակուած տառիկն գիրքը՝ «Աւագդոս
անունով:

Եոյս ունենք որ մի օր էլ Հնարաւոր կը
լինի գտնել «Կարգաւորութիւն աղօթից»ը ևւ
համեմատել ու հաստատել ստուգութիւնը:

Լ. Գ. ԽԻՆԱՍԻԱՆ

Նոր Զուգա

2 Այս մասին իր ժամանակի³ 6 Յուլիս 1906 թ.
գրութեամբ, տեղեկացուած է «Հայ հմատիկ գրքի
մատենագիտական բաժնեյին»:

3 Այս գրքի մասին եղած տեղեկութիւններ ստա-
ցել ենք Առջ. գրադարանի Արեւիկեան Բաժնի վարիչ
Պրմ. Դէլչիզ Բարբեթից, որին ևւ յայտնուած ենք
մեր շնորհակալութիւնները:

ՄԵԾ ՏԵՐ ՄԱՐՏԻՐՈՍ Ա. ԲՆՅՑ. ՆԻԿՈՂԱՅՈՍԵԱՆ

(1815 — 1895)

Հակառակ որ մեր ծնողքը քնիկ Կեսարացի է եւ Կեսարահայոց ժառանգ ալ ունինք անտալ նիւթեր, առկայ մեր քսանեւեթամեայ Հրապարակադրական գործունէութեան ընթացքին շատ քիչ բան գրած ենք Կեսարիոյ Հայութեան շուրջ: Մեր այս աղամայ դանցառութիւնը մասամբ պարմունելու նրպատուաւ, ներկայ գրութեամբ պիտի ծածօթացնենք Կեսարիոյ նշանաւոր եկեղեցականներէն մին՝ որուն անունը սերունդէ սեւրունդ երախտադիտութեամբ եւ յարգանքով կը յիշուի: Այդ լուսաւոր զէմքը Մեծ Տէր Մարտիրոս Քաճանայ Նիկողայոսեանն է, որուն մանուկն Դժամեակի ցրացու ներկայ տարւոյս սկիզբը:

Նախ քաջատրեճը պատճառը թէ ինչո՞ւ «Մեծ» մակդիրը կը կրէ: Պատճառը սա է որ եղած է իրեն ժամանակակից երկրորդ Տէր Մարտիրոս Քաճանայ մը, որ կը կրէ Զարգարեան մականունը եւ որ պաշտօնապարճ է Ս. Աստուածածին Մայր Եկեղեցին: Ծնած է Կեսարիոյ Մուշեղոսուն գիւղը 1841-ին եւ վախճանած 1914-ին: 1911-1912 թուականներուն Կեսարիոյ առաջնորդական տեղապահ եղած է: Ժողովուրդը երկու քաճանակներ իրարմէ զանազանելու համար առաջինը կոչած է Մեծ Տէր Մարտիրոս, իսկ երկրորդն ալ՝ Փոքր Տէր Մարտիրոս:

* * *

Մեծ Տէր Մարտիրոս Քաճանայ Նիկողայոսեան ծնած է Կեսարիա 1815 թուականին: Անպահի անունն է Գրիգոր: Որդին է Արամաճի (կտաւագործ) Նիկողայոս կամ Նիկողոս անուն անձի մը, որմէ ստացած է իր մականունը: Նախքի՛, փոքրիկ Գրիգորը նոյն իր տաճարին մէջ կ'աւանդէ, բայց տեւեղից քր զոհակի տաճ. գործին հանդէպ ընդունակութիւն չունի: Եւ ուսում առնել կը

փափաքի, զինք Թաղային վարժարանը կը զրկէ:

11 Փետր. 1839-ին երբ անուանի բնագէտ Ֆիզիքա Պօղոս Պատուելի Մէլիքշահեան (1788-1855) Կեսարիա կ'աքսորուի (Աւետիս Պէրպէրեան, «Պատմութիւն Հայոց», էջ 496-497), Գրիգոր Նիկողայոսեան եւ Յովհ. Կիւմիւշեան (+ 1902), որ ապագային յայտնի լարերուր մը պիտի ըլլար, իրենց ուսման պոստակը կը յաղեցնեն նշանաւոր վարժապետին աշակերտելով: Ապագայ կը պիտակնոր, հայերէնէ զատ իրմէ կը սորվի իրերէն, պարսկերէն ու ֆրանսերէն: Նոյն տարւոյ Նոյ. 2-ին Ֆիզիքա Պօղոս քաջաքօ վերադառնալէ ետք, Գրիգոր Նիկողայոսեան Ս. Մարգին Եկեղեցւոյ վարժարանին ուսուցիչ կը կարգուի:

Վիճակին Առաջնորդը՝ Գաղատացի Յակոբ Եպիսկոպոս զնահատելով իր կարողութիւնները, Ս. Մարգին Եկեղեցւոյ վրայ քաճանայ կը ձեռնադրէ զինք: Զարգարեաննեւոր ը Յիշատակարանէն մէջ (էջ 452) ձեռնադրութեան թուականը 1846 յիշուած է: Հանգուցեայ թողմամբստակ բանասէր Արշակ Ալպոյաճեան ալ իր «Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ» ընդարձակ աշխատութեան մէջ (Գահիրէ, 1937, էջ 937) 1847 ներկայացուցած է: Իսկ Նալչպարեակ Կեսարացի Հայ Կաթողիկէ Եկեղեցական մը՝ Հ. Բասթալ Մուլիկեան, մեզ զրկած Տէր Հօր կենսագրականին մէջ յիշեալ երկու թուականներն ալ սխալ նկատելով, 18 Ապրիլ 1854 թուականին ուղիղ ըլլալը կ'ընդունի, աւելցնելով թէ իր ձեռնադրութիւնը Պոլսոյ Պատրիարքարանէն եկած Հրահանգով տեղի ունեցած է: Իր նորձանիքը տեղւոյն Առաջնորդէն ալ զնահատելով, քարոզչու արթնութիւն շնորհաւած եւ իր քարոզներով կարճ ժամանակի ընթացքին մեծ համբաւի ախրացած է:

Տէր Մարտիրոս Քահանայ կը նուիրուի նաև կրթական գործին: Տեղւոյն ուսումնառակը ուղղայիններէն Սարգիս Արզումանի, Յակոբ Մուրթաֆեանի եւ Յովհ. Կիւմիւշեանի նախաձեռնութեամբ, Ս. Սարգիս Եկեղեցւոյ շրջարտեր կը յաջողի հիմնել «Ճեմարան» անունով միջնակարգ վարժարան մը, որ առաջին տարին կ'ունենայ քսանչորս աշակերտներ: Վարժարանին հիմնադրութեան թուականը Վ. Չարգարեան եւ Ա. Ալպոյանեան 7 Ապրիլ 1847 արձանագրած են: Բայց Հ. Բ. Մուրթաֆեան այս թուականն ալ 1857 ըլլալով ճշգրտել, աւելցնելով՝ թէ վարժարանը կրած է նաև Գոլճ անունը:

Սոյն զարոյցը զժրխտարար, ներթափանց պատճառներով եւ մանաւանդ մեկնեալ Արզումանի մահուան հետեւանօք (բոս Մուրթաֆեանի 1860-ին) նոյն թուականին կը փակուի: Սոյն տարեթիւն ալ Վ. Չարգարեանի եւ Ա. Ալպոյանեանի մօտ 1850 է, թերեւս տղապարսկան սխալի բերմամբ: Այնուհետեւ, կրթական անխնայ մշակը Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ աղագլին վարժարանին ուսուցիչ կը կարգուի: Քիչ վերջ կեսարիոյ մէջ առաջին տնօրէն ըլլալով կը հիմնէ աղջկանց վարժարան մը, ընթերցարան մը եւ դիւլբուլին դաստիարակեանց լսարան մը, ուր կը յաճախեն նաև չափահասներ:

Յակոբ Արքեպօս Սերովբեանի 18 Սեպտ. 1854 թուականը պատրիարքական կոնդակաւ, Տէր Մարտիրոս Քահանայ հրաժարեալ Մեծ լուս վարդապետին տեղ ստացնողական փոխանորդ կարգուած է Կեսարիոյ Հայոթ-թեան: Ըստ Վ. Չարգարեանի, պաշտօնաւարած է հինգ կամ վեց տարի, ըստ Ալպոյանեանի՝ մինչեւ 1863: Կարծէ նշել թէ կոնդակին մէջ Տէր Հայրը երկիցս յիշուած է «գիտնական» մակերիւով:

Կեսարիոյ մէջ պատահած Ծրնկեան Մանուկեան վճենքուն ընթացքին Տէր Մարտիրոս Ծրնկեաններու կողքին գլխի գրաւած ըլլալուն պատճառաւ եւ Մանուկեաններուն ալ՝ ստացնող Տէր Յակոբ Եպիսկոպոսը պաշտպանելուն համար, վերջինս գինք եւ ալլ Քահանաներ բանադրած է (Տե՛ս Միւնաստի Էքզիստ, թիւ 58): Անդիրը մեծնալով Պատրիարքարանին ալ միջամտու-

թիւնը անհրաժեշտ դարձած է: Այս նպատակաւ 1862-ին Պոլիս զինուորական տարացի ծառայող ուղղայիններէ մարմինի մը կազմուած է: Նոյն տարւոյ Յուլիս ամսուն այս յանձնախումբին տուած որոշումը կարելի չէ եղած Կեսարիոյ մէջ գործադրել:

Հետեւաբար Աղագլին Պատն ժողովը կը ստիպուի Յակոբ Եպիսկոպոսը եւ Տէր Մարտիրոս Քահանան Պոլիս հրաւիրել, որպէսզի յիշեալ յանձնախումբին ներկայանան: Երբ վերջինս մօտմարտահայ վրձնարար Բարսեղ Բարսեղեան կը խօսի իրեն հետ: Ասոր վրայ Տէր Հայրը կը հարցնէ թէ Ա. Պատրիարք իբր ամբաստանիչ կը գտնուի եռնիք իբր դատարար:

Ներկայիցէն Տէր. Բարսեղեան Պէյ Ծրնկեան, Տէր Հօր արժանաւոր կրթական մը ըլլալով հասկնալով, սէտք եղած յարգանքը՝ կ'ընծայէ իրեն: Հարցաքննութենէն ետք անպարտ կ'անձնակազմ, պարտաւոր որ Կեսարիոյ երթալով հնազանդութիւն յայտնէ իր հոգեւոր տիրոջ:

Ըստ Միւնաստի Էքզիստի 12 Մայիս 1862 թուականի համարին, այս պայքարին ամենէն կարեւոր շարժումը՝ զինուորական տուրքին բաժանման խնդիրը եղած է:

1863-ին Պոլիս վարչապետալով, Կէտիկ-լուս թաղը գտնուող հանրաժանութ Ծրնկեաններու բնակարանը կը հրկրակալուի: Հոն, Կիրակի օրերը տեղւոյն Ս. Յովհաննէս Եկեղեցին քարոզելով մեծ ժողովրդականութիւն կը շահի:

Սոյն եկեղեցիին հովանիին ներքեւ է որ ինչոյէս հաստատած ենք, 1 Մարտ 1863 թուականէն սկսեալ կը հրատարակէ Վարդ Կեսարիոյ (Կիւրղար Գայաթիյէ) կիսամսեայ հայերէն եւ թրքերէն թիւթը: Իւրաքանչիւր ամսոյ 1ին եւ 15ին լոյս տեսած սոյն պարբերաթիւթը կը լրացուցած է շարունակել հաշիւ 15 թիւ, որովհետեւ Կեսարահայոթի ստիպման պատճառաւ նոյն տարւոյ աշնան հարկադրուած է ծննդավայրը վերադառնալ:

1864 տարւոյ Փետրուար ամսուն Կէտիկեան վարչութիւնը գինք Թէքիտաղ (Թոստաթ) գրկած է իբր սահմանադրական գործողութեանը շնորհ: Եւ գործողութիւն:

կայն իրեն ամբողջական լրացություն տրուած է իրարայմ, վերադարձած է Պոլիս և ստիճ ալ՝ Կևսարիա ։

1868-1870 թուականներուն Քայսարի մէջ կրթական գործով զբաղած է ։ 1870ին Կևսարիոյ մէջ կրկին մասնաւոր վարժարան մը բացած է ։ գոր Նիթական պատճառներով պալուում է փակել 1875ին ։ Այնուհետեւ Թանգարան անունով կիրակնօրեայ վարժարան մը ալ բացած է ։ 1881 թուականին կրկին Պոլիս գալիս, միջոց մը Կէտիկըաշալի վարժարանը աւանդիչ եղած է ։

Նոյն տարին Կեսպրիոյ առաջնորդական փոխանորդ նշանակուած է եւ չուրջ չորս տարի պաշտօնավարած է Հինգ Հնչուն ռակի ամսականով ։ Սակայն յիշեալ դումարը իրեն հանոնտար կերպով չլիարեւելուն պատճառաւ, Հարիւր գալիս առնելիք մը զգացած է, ինչ որ ձեռք ձգելու նպատակաւ ստիպուած է դատարան դիմել (Տե՛ս Մասիս, Թիւ 3402) ։

Մեծ Տէր Մարտիրոս Քահանայ իր առաջնորդական պաշտօններուն մէջ միշտ խոհեմութեամբ եւ հեռաւորութեամբ շարժած է ։ Այս մասին կ'որոշ օրինակ մը յիշել ։ 1877-1878 թուականներու Քուրքեւուտ պատերազմին երբ Կևսարահայրէջքին ալ կասկածի կ'ենթարկուի, Տէր Հայր խաչ եւ գրօշակներ՝ բարձրացուցած Հինգ Հայր հողինց խումբով մը եկեղեցիէն կատարելատուն կ'Լրթայ եւ զրան առկէ կը խօսի ուղղեցիկ եւ իմաստային քարոզ մը, որուն պատասխանելով կատարելիք կ'ըսէ թէ՛ շատ ազդուած է իր իստքերէն ու Հայոց հաւատարմական զգացումներէն ։ Եւ անմիջապէս պիտի հեռագրէ Վենիսիա Սուրբանիս այս հաւատարմական ցոյցին համար ։

Այսպէս, Տէր Մարտիրոս Քահանայի դիւանագիտութիւնը Հաւանական անխորտակ զկողմերու առաջըր կ'առնէ ։

Նախորդ կատարելիքը Համիտ Պէյ ալ իր խորհրդով եղած է ։ Եւ յայնքան՝ որ իր քարոզները մտիկ ընելու Համար Նոյնիսի կեկեցի եկած է ։ Իր քարոզները ունկնդրողներուն մէջ Յոյներ ալ գտնուած են ։ Ունեցած է նաեւ Քուրք աշակերտներ ։

Նիկողայոսեան Քահանայ աշխատակցած

է նաեւ Հայ մամուլին ։ Անստորագիր յօդաւաններ ըստ ընծայած է Մանգումէի էփէնար թերթին մէջ ։ Թողած է նաեւ անտիպ զրուիներ եւ գրքակներ ։ Հոտ Զարգարեանի, իր երեսուն ձեռագիրներէն միայն երկուքը փրկուած են ։ Ասոնք են՝ «Հրաւեր սիւս» եւ «Դասագիրք քարոյական ըսկրանց» ։ Եղած է քով Քրքարան եւ Քրքարէն լեզուով զրած է սրանաւորներ ։ Սորված է յունարէն ։

Բարձրագոյն եկեղեցականը վարժանած է, ըստ Զարգարեանի, 6 Յունուար 1894ին, իսկ ըստ Ալպոյանեանի՝ 6 Յունուար 1895ին ։ Գեր. Մուրիկեան Հարգապետ ալ վերջին թուականը արձանարած է ։ Հետեւաբար Զարգարեանի նշած տարեթիւը տպագրական սխալի մը արդիւնքը պէտք է որ ըլլայ, որովհետեւ իր կողմէ զրի առնուած կենսադրականին խորագիրը եւ վերջապետութեան յիշուած երկու արդիւններն ալ 1895 թուականը կը կրեն ։ Եկեղեցական տարածութեանց նախագահած՝ եւ դամբանական խօսած է Տրքաւ Եպս. Պաշան ։ Անիւնները ամփոփուած են Ս. Աստուածածին Մայր Եկեղեցւոյ բակի ։

Մեծ Տէր Մարտիրոս Քահանայ Նիկողայոսեան ունեցած է Տրքան Տէր Մարտիրոսեան անունով որդի մը ։ Եւ դուստր մը՝ որուն պառնիք՝ Վարդան Ինկիլիդեան, խոտմախից երիտասարդ մը, պաշտօնավարած է Գոհիթի Հէլիոպոլիս Օսաիս ընկերութեան մէջ ։ Եւ վարդաւորէն մեռած է 15 Մարտ 1912ին ։

Վերջանելու Հոմար սոյն դրեւոր, Կ'աւելենք մէջըրում մը կատարել Վեր, Կարապետ Աստուածեան ճեշտըրեան Հայ Աւետարանականաց եւ Աւետարանական Եկեղեցւոյ» (Յրէյիս, 1952) Հոտորէն, որմէ օրինակ մը ըստիւնած էր Եւ Նուիթիք Հեղինակը տարիներ առաջ ։ Յիշեալ տշխատութեան 85-րդ էջին վրայ Նիկոսեան Հայրիկի մասին տրուած տեղեկութիւններէն յայտնի կը դառնայ թէ՛ Երբ 3 Մեպո. 1851ին Քայսարի կը ժամանէ, կ'այցելէ նաեւ տեղւոյն վարժարանը՝ որուն առաջնորդական էր Գրիգոր Նիկողայոսեան ։ Նիկոսեան Հոն չուրջ տարի մը իրեն Հեա միասին իր դասատու

կը պաշտօնավորէ : Այս առթիւ Առանձին կը նշէ թէ՛ «Այս ընկերակցութեան ներքին-լուծովը խորմեանմով գաղափարական կը բարձրանայ եւ կ'որոշէ ապագայ գործը» :

Բիշիկ, Հեղինակը նոյն առթիւ կը գրէ . «Հոն ներմեան Մկրտիչ իր աշխատակից ուսուցիչէն կը ներշնչուի եւ կ'ըլլայ ինքն ալ ազատախոն լուսատարած եկեղեցական վարդապետ եւ Հայոց Հայրեր» :

* * *

Մեծ Տէր Մարտիրոս Քահանայ Նիկողոսեան ունեցած է բազմաթիւ արժէքաւոր աշակերտներ, որոնց մէջ կը գտնուին Կիւլպէնկեաններու, Կարապետ Փանոսեանի, Գէորգ Զարգարեանի, Եսայեան Հարապատեալու, Բարսեղ Հարաճեանի, Յովհաննէս Պալլըճեանի եւ այլոց նման անուանի գէճեր : Իսկ այլ եզող աշակերտներուն երիցագոյնը եւ թերեւ միակ վերադարձը կը կարծենք թէ մեր հայրն է (Միշտ իմ Քահանայ), որ ինչուսն եւ եօթմեայ իր պատկառելի տարիքով կրնայ անվարան նկատուիլ Կեսարահայոց նահապետը :

Մեր զրոյթեան երկրորդ բաժնին մէջ պիտի ներկայացնենք իր յուշերը՝ իր անձուկաց ուսուցչին մասին, որուն անունը միշտ երախտագիտութեամբ կը յիշէ :

Մեր հայրը՝ ծննդավայրը եզող Կեսարիոյ մէջ, նախ եօթը կամ ութը տարեկանին աշակերտած է, իր տան մէջ դասաւանդող բնիկ Կեսարացի Կարապետ անուն տղամաշուք երեսասարկի մը՝ որ միանգամայն տաղանդաւոր նկարիչ մըն է եղեր : Յետոյ ամառը աշկին ուսուցիչ սննդած է Միշտան Եղբրճեանի, որ իր մօրենական մեծ հօրը՝ Եղիա Եղբրճեանի եղբորը՝ Սարգիս Եղբրճեանի որդին եղած է : Ըստ մեր մօրը վկայութեան, Միշտան Եղբրճեան Ա. Ընդհ. Պատերազմի տարիներուն աջօրի հետեւանքով Դամասկոսի մէջ շատ կարօտ վիճակի մէջ գտնուած է : Բայց իր Պէյրուքարնակ արգիները այժմ Լիբանանի մեծուհարուստ Հայերէն են :

Այնուհետեւ աշակերտած է Տէր Մարտիրոս

բոս Քահանայի, որ այդ միջոցին Մայր Եկեղեցւոյ առաջնորդն էր եւ ապա Ս. Սարգիս Եկեղեցւոյ վարժարանի՝ Յովհաննէս առաջնորդի մը, որ քիչ ետք Փրանսահան վարժարանն ալ իր հայերէնի ուսուցիչը եղած է : Ապա մտած է Մայր Եկեղեցւոյ Հայկեան-Արամեան վարժարանը : Իր օրով այս զարդին օրահին զիմացի պատին վերեւ, այժմ կոչման՝ Հայկ Նահապետին եւ ժախ կոչման ալ Արամ Նահապետին իր զանեղ պատկերները, Կեղծեր՝ հայկական զինուանի, իսկ ամպիոնին ետին ուլ, ներս քաշուած պատին վրայ՝ Անիի նոյնպէս իրաւորի հոյակապ մէկ նկարը կայ եղեր :

Այն ատենները վարժարանին ընդհանուր կառավարիչ եղած է Յակոբ Պետազեան, որ աշակերտներուն հանդէպ շատ խիստ վարժած է : Ան ունեցած է Կիւլպէնկ, Վէհիշ եւ Վէհանոյ տնտեսով Երեք դուստրեր, որոնք Արամեան Աղջկանց վարժարանի մեր մօրը ուսուցչուհիները եղած են :

Յետոյ Փրանսերէն սորվելու նպատակաւ շուրջ տարի մը տեղւոյն Յետեւաններու վարժարանը յաճախած է : Սակայն 11 Սեպտ. 1887ին, Տրգատ վրդ. Պալեան առաջնորդական պաշտօնին ձեռնարկելէ ետք, Հրամայած է որ Լուսաւորչարանները իրենց դասակները Փրանսական վարժարանէն ետ առնեն՝ կաթողիկէ քարոզութեան շնորհակալութեամբ : Երէց հօրեղբայրը՝ Հաճի Յակոբ Բամպուճեան Ս. Առաքելաւոր Մայր Եկեղեցւոյ թաղային խորհրդոյ անդամ ըլլալուն պատճառաւ, առաջնորդած է իր եղբոր սրբկոյնի դասակը յիշեալ զարդին հանձն, զմասը կաշուութեան շատնուելու համար : Ան ալ անաւարով իր թելադրութեան, իր դասակը կրկին Մայր Վարժարանը գրկած է :

Հոն ի մէջ այլոց զատնիկը ունեցած է Տրգատն Ռեթլեանի, որ մօտաւորապէս 1895ին Պոլսոյ համալսարանէն թմբիկ վկայութեամբ է եւ մեղած է թիֆլիսէ 1913 տարւոյ Մայիսին Կեսարիոյ մօտ գտնուող Նիշտիկ վաւաքաւոր, Մկրտիչ Մուրիկեանի հարցը՝ Սեպ. Հիւանդանոցի փոխ տնօրէն Պր. Վարդապետ Մուրիկեանի եւ Գէորգ Ժամճեանի,

որ դատարանին առաջինն է եղեր, իսկ ինք՝ երկրորդը:

Քիչ հաք, իբր Մայր Վարժարանի ուսուցիչ, Սերաստիայէն կենարիւս ժամանած է Թաղէս Գառուելի Տէր Տիարեան անունով 40-45 տարեկան վարժապետ մը, որ միանգամայն հայ եւ եւրոպական երաժշտութեան հմուտ զգրապետ մը եղած է: Պաշտօնավարած է նախ Մայր Եկեղեցին եւ յետոյ Ս. Սարգիս եկեղեցին: Ունեցած է զեղեցիկ ձայն մը: Ըստ իր վկայութեան աշակերտած է Սերաստացի նշանաւոր վարժապետ Մանուկ Գառուելի, որ ըստ մեր հանդիպումի եղբոր՝ Կարապետ Բաժպետեանի վկայութեան, 1890էն թիչ հաք Կեանքիս զաւրով միջոց մը Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ վարժարանը գլուղջութիւն ըրած է: Ասկայն ժամանակ մը վերջ Թաղէս Գառուելի ըղղճականութեան կոտկած ներշնչելով, տեղւոյն Թաղական Խորհուրդը օր մը քանկարծ երկու քահանայ զրկած է վարժարան, որպէսզի իր կրօնիչ զաստանդութեան ներկայ գտնուին եւ քննութիւն կատարեն: Հաւանաբար անկապառ տեղեկագիր մը տուած բոլորին ուսումնառաւ, Թաղականները զինք Մայր Վարժարանէն հեռացուցած են: Ասոր վրան Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ Թաղային Խորհուրդը զայն հրաւիրելով իր վարժարանին ուսուցիչ նշանակած է: Իր աշակերտները զինք շատ սիրելով իրեն հետեւած են եւ յրթելով Հայկեան-Արամեան վարժարան՝ Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ ուսումնարանը արձանագրուած են: Ասոց մէջ գտնուած է նաեւ մեր Հայրը, եւ 1890 թուականին Պոլսի Լեւոն ատեն դեռ Թաղէս Վարժապետ կը պաշտօնավարէ եղբի յիշեալ կրթարանը: Իր մէջ հրաժեշտ առած ատեն իւրատներ տուեր է, որպէսզի Պոլսոյ մէջ երիտասարդական փորձութիւններէ հեռու մնայ եւ եկեղեցիները յամախէ:

Այժմ խօսքը կու տանք մեր հօրը.

«Վազմեմարտ աւուցիչ» Տէր Մարտիրոս Քահանայ Նիկողայոսեան 1880 թուականին, Հայկեան-Արամեան Վարժարանի վերնաշարկը անձնական զարդ մը բացած էր, որուն առաջին աշակերտներէն մին եւ

եղած է: Միւս աշակերտներէն կը յիշեմ Քիւլհանեան (ապա Արամեան) Եսայի, Մարտիրոս, Կարապետ եւ Միսաք Հարապետները եւ Օհանեան Սարգիս ու Կարապետ եղբայրները: Ասոցմէ առաջինները եղիւս Եղեթեան մեծ հօրս Բեթոն քրոջը գաւակները, իսկ երկրորդներն ալ Տիրուհի քրոջը Թունները եղած են: Ասոցմէ Կարապետ Արամեանի օրդին է Փրօֆ. Արամ Էրսիմէր:

Իբր ներշնչաւ դաստիարակ եւ անբասիր հողատարական, իմ նկարագրիս կազմութեան վրայ մեծ ազդեցութիւն դրած է: Անոր Լատաւան իւրատները իմ յիշողութեանս մէջ տակաւին թաքտ են: Ան է որ մեզ քաջայայտած է գրեթե քարոյսական եւ հոգեւոր նիւթերու վրայ:

Օր մը ինձի ալ սա ներքը տուաւ՝ «Այլը եւաթառ աչիլը, պաշտառ արը»: Այս բնաբանին վրայ թրքերէն լեզուով շարադրութիւն մը գրեցի եւ երեկոյ մը Տէր Հայր Ժողովուրդը Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ շտաբանը հրաւիրելով, դրածա ներկաներուն առջեւ հարգող տուաւ: Կենսաբանականութիւնը թրքախոս բլլալուն պատճառաւ ստիպուած էինք թրքերէն գրելու: Համայնքը Տէր Հօր այս նոր արարքը դիտարկեց եւ բուսական ատեն այս դրութիւնը շարունակուեցաւ:

Ժողովուրդը զինք «Բիլիստփայ» անուանած էր: Միջնահասակ եւ քաջառողջ էր: Համակրէի ու միանգամայն պատկանելի դէմք մը ունէր, իր երկար սպիտակ մօրուքով, յայն ճակատով, խորաթափանց աչքերով եւ խճառուն նայուածքով: Մեծ Վարդապետին նման շափալանց խոնարհ բլլալով, բոլոր իր տալիերտներուն վրայ կը դուրսդուբար:

Անգամ մը Տէր Հօր կողմէ աշակերտներուն հարցում մը ուղղուեցաւ թէ՛ Ժողովուրդին ո՞ր դաստիարակ երկրին համար աւանդին սպասակարն է: Այս հարցումին տըրուած պահապան պատասխաններէն միայն հետեւեալը առաջնութիւն չունեցաւ՝ «զիւղացի» որ ցոյնն կ'արտադրէ: Այս էր ըստորագրողիս պատասխանը, որուն հետեւեալ

ցու: Տէր Հայրը, դոմիւրով դիւպացնենք, ուրոնք ժողովուրդին տնտեղ կը հայթաթեն:

Անյեւեթ հովիւր իր հօտին հանդէպ շատ կարեկից ու մխթաբիչ եղած է եւ ինչպէս Փրկչին հմտն տառապած է: Կանուխէն կորսնցուցած է իր երկրորդին: Իր խոստամանից թոռը, որուն տնտեք այժմ կը յիշգի յիշողութենէս, Կեատրիոյ Գրչա (փոքր) Գարուսի Հայ Աւետարանական վարժարանին մարգահի ուսուցիչ էր: Մօտաւորապէս 1880ին, մարգահի կտախ միջոցին, արկածի մը զոհը բլլալով, ծերունի Տէր Հօր սիրտը խոցած եւ յիշքը խոր սուգի մատնած է:

Ս. Աստուածածին Մայր Եկեղեցւոյ բաղամարդին աւագերէցը երկար տարիներ, աւելն Կիրակի իր պերճաւորած եւ հոգեւորն զարդներովը Կեատրիոյ Հայութեան մէնծօրնութիւն մը եղած է: Տունները կատարած իր աշխարհութիւններովը մխթաբած է վըշտապանները եւ չքաւորները: Եկեղեցական սուրբ կուսմին զիտակից, քահանայական բարձրաստիճանութիւնը բարձր պահած է: Անշահանդիւր ու անբաւիր կեանք մը ապրած է: Կղերական պարտականութիւնները կատարած է առանց ժողովուրդէն վարձք մը բնուանելու եւ միայն թաղականութեան կողմէ փրկեմ հաճութեամբ համար աւանականով զոհացած է:

Երջմեկայիշատակ Վարժապետեան Ներսէս Գառիբաբէի օրով Պոլսէ եկած եւ Կեսարացի մօտաւականներու խնդրանքը Գումրարու Մայր Եկեղեցին պատարագելով, Գատրիւրքին թոյլտուութեամբը եւ իր ներկայութեան հերշնչեալ ջարդով մը խօսած է:

Տէր Հայրը իմաստուն եւ միանգամայն հեռաւոր եղած է: Այս մասին կ'ուզեմ զբոսալ մը պատմել:

Մօտաւորապէս 1885 թուականին Ս. Սարգիս Եկեղեցին ի հիմանէ եւ զմրէթով վերակառուցուած էր: Գաւթին այ շինել տուած էր զոքանչս՝ լուսաւորեալ հոգի մահաւոր Տիգրանուհի Լուսարարեանը: Ժամանակին, զլուսաւորարար Զարդարեան բարեւամբաւ զերդաստանին նուիրաբողոսութիւններովը վերականգնած Կեատրիոյ Մայր

Եկեղեցին թաղական խորհուրդն այ, մի քանի տարի ետք որոշեց իր Եկեղեցին վրայ զմրէթ մը աւելցնել: Բայց, Տէր Մարտիրոս Քահանայ երկու պատճառներով այս ծրագրին դէմ կեցաւ. նախ՝ աւելորդ ծախք մը նկատելով եւ երկրորդ՝ շինքին համար վրատանք տեսնելով: Սակայն թաղականները, Տէր Հայրէն աւելի ճարտարապետին խորհուրդին անուային, Ամուրի բերդի մը պէս կառուցուած հոյակապ տաճարին տանիքը հապարդ զօտարութիւններով մշտեղէն ծաղկնէ ետք, սկստն զմրէթին շինութեան, Բայց զմրէթին կէսը տախտին չաւարտած, ապօթատեղիին չորս հսկայ սրիւնըն մին ճաթեցաւ, որուն հետեւանքով ճարտարապետը ստիպուեցաւ զմրէթին համար պատրաստուած ջարդը յղկելով թիթեւնէ եւ հաթած սրինն ալ երկաթ օղակներով ամրացնել:

Տէր Հայրը տղաւոր եւ տնտեսապէս էր նու: Իմաստուն իրաւունքով ժողովուրդը կը զգուշացնէր շալլութիւններէ եւ արեւցութեան: Անպաժ մը լուսած էր թէ՛ «Եթէ սիկառի եւ օղիի տրուած դրամը ղկորցնիր յաւաքացուի, մէկ խաւ անուս աղբաւ տղայ չի մնար»:

Մօրենական մէն հայրս՝ լուսահոգի Եղիս Եղիբեան, իր շատ մտերիմ բարեկամներէն էր: Հեռաւոր յաճախ իրարու կ'աշխարհէին: Իրեն աշակերտելէս առաջ օր մը պապս զիս տնոր տունը տարաւ: Հոգեւոր խօսակցութեանց ընթացքին, Տէր Հայրը Աստուծոյ հայրական սիրտին եւ ողորմութեան վրայ խօսելով ըսաւ. «Եղիս», չեք կրնար երեսակայել Աստուծոյ հայրական սիրտին սինքրիւնը եւ անտեսանալ ինքը: Բողոքոյայի արկնատ կայր Անոր անկուս սիրտին խորքովանիք եւ չափանիքն է»:

Երեսնամարդ հոգեւորականին զօրաւոր հաստքը եւ վկայութիւնը իմ մանկական որտեղ վրայ երկնային պատգամի մը պէս խորունկ ապկեցութիւն կարծեցին եւ այնուհետեւ Գողգոթան ինքի համար սիրոյ մալնիւ մը եղաւ: Տարիներ ետք, Տէրը զիս արժանացուց այդ նուիրական Գողգոթը եւ Ա-

նոր մօտ գտնուող Սուրբ Գերեզմանը մարմնաւոր աչքերով եւս երկեցաւ տեսնելու :

Տէր Հայրը անշահախնդիր եկեղեցական մի բլրալոյ, աղքատութեան մէջ փակած է իր աչքերը : Իր զագաղին վրայ դրուած պընակին հասոյթը, իր սղակոյճի ելքիցնալ աղջկան յատկացուած է իրը օգնութիւն : Յուրաքանչեւ որոյ շատ փառաւոր եղած է : Թաղման կարգը կատարած է առաջնորդ Տրդատ Վրդ. Պալեան :

Յուշերուս վերջաւորութեան կ'ուզեմ հոս զետեղել անձն ուսուցչիս իմաստասիր խօսքերէն մին՝

«Ազրլ Էֆօսիւր փիտաւորք .
Տիմ օմում չիշէյիտիր .
Փագիլէթ օմում մէյվէսիտիր»

(Յէյթը արժատ ու տունի է ,
Կրօնքը անոր ծաղիկն է ,
Ասաքիւնութիւնը անոր պտուղն է) :

Յիշատակն արդարաց օրհնութեամբ եղեցի :

* * *

Մեր Վօր յաւերժէն եաք կ'ազենք ներկայացնել նաեւ մեր հանդարտեալ մեծ մօրեպրօք՝ Մելքոն (Մէլիքօֆ) Շէքըճեանին՝ Տէր Մարտիրոս Քաշանոյցի մասին տուած շաւհեան մէկ տեղեկութիւնը : Նախ յայտնենք որ հանդուգնալը երկար ատրիներ, միշտ Թուրքիոյ անկախութեան պատերազմի վերջաւորութիւնը, Անատոլիոյ զանազան քաղաքները երկաթուղիի կախարհապետ եղած է :

Իր հօրը՝ Եղիա Շէքըճեանին, որ ըստ իր վկայութեան Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ թողարկաներէն եղած է մինչև 1890 թուականը, եւ Տէր Հօր միջեւ տեղի ունեցած խօսակցութիւններէն իմացած է որ վերջինս յոսն տարիի չափ կէտ մը անկրօն ապրած է : Յետեւ, հոգիի անմահութեան վրայ ըստմութիւն բառիներէն եւ յաւերժէն հին դրբեր կարգաւոր ապ մասին համոզում գոյացու-

ցած է : Այս ծանօթութիւնը կարեւոր է նաեւ տեսակէտով որ իր լատինալատութիւնը ցարդ անծանօթ կը մտաւ Ըստ նոյնի վըրկայութեան, վերջին տարիները Տէր Հօր ձայնը տկարացած ըլլալով, եկեղեցին՝ Ժողովուրդը Եղեղեղ Տրուելի եղեր :

Այժմ կ'ուզենք յաւելում մը կատարել մեր հօրը յուշերուն վրայ : Մեր Հայրը լաւ կը յիշէ թէ՛ Տէր Մարտիրոս Քաշանոյց իրենց «Թեաւարոս» անունը դրքէ մը հասաւաններ կը կարգար, իսկ բուն զատերը կ'տանդէր իր օգնականը, որուն անունը այժմ չի յիշեր :

1963ին Երեւանի մէջ տպուած «Հայ Հըմաթիլ Գրքի Մատենագիտական Ցուցակ»-ն կարգադրած ձեռքի թէ՛ այս մատենը եմ մանուէլ թնտարաբէ ճիւղատախրութիւն Բարբաղիան՝ հատորն է, որ Հ. Վրթանէս Ասկերեանի կողմէ հայերէնի թարգմանուած է եւ առաջին անգամ լոյս տեսած՝ Վեներա 1793ին : Կը բողոքանայ 80 է էջերէ :

Մեր խօսքը վերջացուցած ատեն կ'ուզենք նշել թէ՛ Տէր Մարտիրոս Քաշանոյցի կենսագրութեան մէջ կան նաեւ երկրորդական տեղեկութիւններ, զորոյ զանց տուած ենք : Այսպէս, հանդուգնալ Ա. Արքայանուան իր «Պատմութիւն Հայ Կենսաբան» ստուար աշխատութեան մէջ (Գահիրէ 1937, էջ 1103) կ'ընէ թէ՛ 1 Սեպտ. 1858ին հիմնուած Կենսաբան Հայկադեան Ընկերութեան կազմութեան ատեն մեծ դեր խաղացած է Տէր Մարտիրոս Քաշանոյց եւ Արքայան Վարժապետ : Բայց մեր գլխաւոր նպատակը եղած է ներկայ յօդուածով ներկայացնել իր կեանքի կարեւոր դիմերը եւ մանաւանդ մեր հօրը յուշերը, որոնք շուրջ տասնեակ մը տարիներ անց զրի առնուած ըլլալով հանդերձ, ցարդ անտիւր կը մնային :

Եւ Տէր Մարտիրոս Քաշանոյց Նիկողայոսեանի պայծառ յիշատակը յուշ տան անթառամ պիտի մնայ եւ իր պանծալի անուանք ու յիթխարի վառանք միշտ երախտագիտութեամբ պիտի յիշուին ապագայ սերունդներու կողմէ :

Սկիւտար

Գ. ԲԱՄՊՈՒՔԱՅԱՆ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԹՈՐՈՍ ՏԱՐՈՆԱՅԻ

Մնած է Հաւանարար ԺԳ. Դարու վերջին քառորդին սկիզբները: Որդին էր Սարգիս Քաւանայի՝ Տարօնէն, եւ Սարիամի՝ Մուշ քաղաքէն: Պապը կը կոչուէր Սիաբ: Ունէր եղբայր մը՝ Մարտիրոս Քաւանայ: Ուսած կրնայ ըլլալ Նախ Տարօնի եւ ապա Գլածորի մէջ: Իր գրչական եւ նկարչական աշխատանքը կը տարածուի առնուազն քառասունամեակի մը վրայ (1307-1346): Ընդհանրապէս գործած է Գլածորի մէջ (1307-1328), ապա կը տեսնենք զինքը Տարօն (1329), Ապառունիք եւ Թոքրակ (1330, 1331), յաջորդ տարին, 1332ին, վերադարձած կ'երեւի Գլածոր: Հետագայ տարիներուն համար որպէս աւելցուած թիւներ կը պակսին:

Իր քանթ գործերը, մօտ երկու տասնեակ, կը ներկայացնենք ատրել ժամանակագրական կարգով:

1.— 1307, Սիւնեոց աշխարհ [Գլածոր], Աւետարան: Գրուած է Դուիթ Վարդապետի չրամանով, ձեռամբ Պօղոս Գրչի: Նկարադարձած է Թորոս — Ձեռ. Վենետիկի, թիւ 1917: Բազմադէպ, 1947, էջ 218-219: էջմիածին, 1957, Յլւ — Ողտ., էջ 64:

2.— 1314, Գլածոր, Պատճառ Սահմանաց Գրոց: Գրած է Միւիթար կրօնաւոր եղբակցի՝ Յովմանեցի Գրիգորիս կրօնաւորի համար. ծաղկադարձած է Թորոս, ինչպէս գովասանական բառերով կը յատնի Միւիթար Գրչի: «Եւ Հանդիպեալ լարեմիտ եւ քաղցրատեսակ եղբոր՝ լցեալ ամենայն իմաստութեամբ, եւս առաւել զբականութեամբ եւ ծաղկաւորութեամբ, անուի կոչեցեալ Թորոս՝ ի Տարօն դաւառէ, ծաղկադարձեաց զգիրքս զայս՝ վասն յոյժ սիրելոյ զմեզ» Լ. Ուշիկեան, Եփեսոսկարանք ԺԳ. Դարի, թիւ 136:

3.— 1317, Գլածոր? Աւետարան — Ձեռ.

Երեւանի, թ. 8936: էջմիածին, 1957, Յլւ — Ողտ., էջ 65(6):

4.— 1317, Գլածոր? Աւետարան, Գրչութիւնը կառարած են Ստացորդ՝ Կիրակոս Վարդապետ, եւ նկարադարձը՝ Թորոս — Ձեռ. Երեւանի, թ. 353:

5.— 1317-1318, Գլածոր, Ոսկեփորիկ: Գրած է Սարգիս Արեղայ, ձեռնաւորութեամբ Գրիգորիոսի եւ Մամաթաթունի. ծաղկած է Թորոս — Ձեռ. Վենետիկի, թ. 265:

6.— 1318, Գլածոր, Աւետարան, Եռայի Նշեցոյ համար: Գրիչն է Ստեփանոս, նկարադարձը՝ Թորոս — Ձեռ. Երեւանի, թ. 206:

7.— 1321, Գլածոր, Աւետարան, Մարտիրոս Վարդապետի համար: Գրիչն է Կիրիւն, պատկերները նկարողը՝ Թորոս — Ձեռ. Բրիտ. Քանդապանի, թ. 14:

8.— 1321, Գլածոր? Աւետարան: Գրած եւ նկարադարձած է Պարոն Բուրթլիի աշուոյին՝ Վախաբ իշխանուհիին համար — Ձեռ. Ս. Յ. թ. 2360, յոյժ վնասուած եւ նորոգութեան ենթարկուած:

9.— 1322? Գլածոր? Ողտ. Գրչի: Գրած եւ ծաղկած է — Ձեռ. Հայկ. թ. 110 (72): Ա. Արք. Սիրմէնեան, Յուլիան Ձեռ. Հայկ. 1935, էջ 187-189:

10.— 1323, Գլածոր, Յաղպա Եօթն Ողտ. Գրչի: Եղբակցեայ, թրգմ. Յովհաննէս Մործորեցի. գրած է Սարգիս Վարդապետի համար — Ձեռ. Երեւանի, թ. 560:

11.— 1323, Գլածոր, Աւետարան, Եռայի Նշեցոյ համար. Թորոս լատ աշխատած է «Ի խորան, ի ծաղիկ, ի զլիսպիք» — Ձեռ. Երեւանի, թ. 6289:

12.— Ն. Ք. 1328, Աւետարան: Օրինակուած է Մովսէս Գրչի, 1307ին, Նորաձանքի մէջ, Յովհաննէս Որպիւի Եպիսկոպոսի

պատուէրով: Նկարագրուած է Թորոս, 1331էն տողը.— Ձեռ. յԱմերիկա, Բաղմա-
վէյ, 1947, էջ 216-218:

13.— 1328, Գրաձոր, Աստուածաշունչ, Հայրապետի Առաքել Վարդապետի համար: Դրին է Դաւիթ կուտակած Քահանայ Գեո-
ղեցի. ծագիւած է Թորոս.— Գ. Արք. Յով-
սէփեան, Խաղարկեանք, Գ. Հատոր, էջ 105:

14.— 1329, Տարօն, Աւետարան, Մար-
տիրոսի որդի Պարոնչուհի համար. գրած եւ
ծագիւած է.— Յիշտ. ԺԴ. Դարի, էջ 215:

15.— 1330, Ապահունեայ պալատ, Աւե-
տարան, գրած եւ նկարագրուած է.— Խաղ-
արկեանք, Գ. էջ 175-176:

16.— 1331, Թանգակ, Ապահունիք, ձա-

յսց, Ստեփանոս կրօնաւորի համար: Գրած
է Յովհաննէս Քահանայ. ծագիւածը կատա-
րած է Թորոս.— Ձեռ. Ս. Յ. Թ. 95:

17.— 1332, Գրաձոր-Քոնայ, Աստուա-
ծաշունչ, Տարօնացի Ներսէս Վարդապետի
համար: Գրած են եփրեմ եւ Դաւիթ, ծագ-
իւած է Թորոս.— Ձեռ. Վենետիկի, Թ. 12:
Յիշտ. ԺԴ. Դարի, Թ. 307:

18.— 1346.— Ժողովածու. գրած է Սա-
նահեցի Մարտիրոս Քահանայի համար.—
Ձեռ. Երեւանի, Թ. 2187:

Ուզգիւի.— Մեր նախորդ յօդուածին
վերնադիրը կարգաւ թորոս Գեո. Հռոմկը-
լայեցիք:

Ն. ԵՊՍ. ԵՌՎԱԿԱՆ

THE STUDY OF ARMENIAN MANUSCRIPTS

MICHAEL E. STONE

Address delivered on July 24, 1969 at a *Seminar on Armenian Studies*, held in connection with the exhibition "Treasures of the Armenian Patriarchate", Jerusalem.*

It is obvious that in the present context I do not need to sing the praise of the beauty or the wealth of the tradition of manuscript production nurtured and developed by Armenian scribes and painters over the past fifteen centuries. The manuscript books on display at the Exhibition are a magnificent witness to the beauty of Armenian manuscript decoration, to the richness of their illumination and to the loveliness of the miniatures themselves. We may observe, too, the extensive use¹ of the letters of the Armenian alphabet themselves as important elements in the decorative pattern and structure of the artistic work. This, together with the function of the miniatures as illustrations of the texts, may serve to remind us that manuscripts are not only works of art — though they are surely that — they are books and serve, therefore, the functions of books. They are the instrument of preservation and transmission of the intellectual, spiritual and scientific heritage of the Armenian people as well as being one of the major expressions of its artistic genius.

It is to this function of manuscripts, their role as instruments of the conservation, expression and perpetuation of intellectual, scholarly and religious culture that I wish to draw attention here. It is estimated that there are in existence today, some 25,000 Armenian manuscripts. This number is smaller than would be expected, and the loss of many manuscripts is due to the historical vicissitudes of the Armenians both in their homeland and in the Diaspora. Of these 25,000 extant manuscripts, just under half are housed in the Mashtots Matenadaran, the Institute of Ancient Manuscripts in Erevan, Armenia. A further 8,000 are divided more or less equally between two other libraries, that of the Mechitarist Fathers in Venice and that of the Armenian Patriarchate in Jerusalem. Over a thousand more are preserved in Vienna, in the Mechitarist monastery there. The remainder are scattered all over the world in smaller or larger collections, including those in such Armenian centres as New Julfa and Antelias and in some of the great European libraries such as the British Museum in London and the Bibliothèque Nationale in Paris.¹

These manuscripts are, then, the raw material at our disposal. In order for them to yield up their contribution to the study of the cultural history of the Armenians, extensive preliminary processing is required. This involves all the technical aspects of the study of manuscripts, from cataloging to the study of scribes and scribal schools, investigation of

* The text of this address remains unchanged except for some stylistic corrections.

1. These facts are well known. See, for example: A. G. Abrahamyan, Հայ Պրի և Պրի և Պրի (A History of Armenian Palaeography), Erevan 1959, pp. 5-11.

palaeography and historical orthography and a dozen other such technical disciplines. But the first need is to make available to the scholarly world in a concise but accurate fashion information about the contents of these manuscripts and their basic physical descriptions. In other words, the initial task is that of cataloging, and it is a formidable labour of love. Since the latter part of the last century a continuous stream of catalogues of Armenian manuscripts has been published. We will be forgiven here if we only touch upon some of the more important collections and on one or two of the minor ones.

Detailed descriptive catalogues of the Venice and Vienna collections were commenced some decades ago but while the publication of the first volumes was carried out then, only in recent years have we seen the continuation of this work. Even after the recent publication of the sequel volumes, the vast majority of the Venice collection remains uncatalogued. The catalogue of this library now contains some 450 items of a sum total of some 4,000.¹

The collection in Erevan is built around that which previously belonged to the Catholicosate of Etchmiadzin. A summary list of the manuscripts of the Catholicosate was published in 1863 by Karenian.² To this core collection, a considerable number of volumes has been added from a variety of sources, both before and after the removal of the collection to Erevan. A brief list of five thousand — less than half — of the manuscripts in the Erevan collection was published in 1965 and a second volume covering the remaining manuscripts appeared in 1970. This short list is designed to serve as a temporary stop-gap to provide basic information for scholars while the long labour of preparing and publishing the full, descriptive catalogue of this great collection continues.³

A series of catalogues of smaller collections of manuscripts in various localities has been published over the past seventy years by the Mechitarists in Vienna. Moreover, the major European collections were catalogued, half a century ago, by various Western Armenologists and Armenian scholars. Indeed, the situation for Western Europe is generally quite satisfactory, except of course for the Mechitarist Library in Venice.⁴

In North America the situation is also, at least potentially, a satisfactory one. There would appear to be somewhat less than 700 Armenian

2. Vienna: J. Dashian, *Catalog der armenischen Handschriften in der Mechitaristenbibliothek zu Wien*, I, Vienna 1895 and Vol. II ed. by H. Oskanian, Vienna 1963 (in Armenian); Venice: B. Sarghissian, *Grande Catalogue des manuscrits arméniens de la Bibliothèque des PP. Mekhitaristes de Saint Lazare*, I-II, Venice 1914-19.4; Vol. III ed. by B. Sarghissian and G. Sarkisian, Venice 1966 (in Armenian).

3. J. Karenian, *Մայր Տառնի Ձեռագիր Մատենից Դրագրքերի Յրբայ Աթոռի Էջմիածնի* (Grand Catalogue of the Manuscript Books of the Library of the Holy See of Etchmiadzin), Tiflis 1863.

4. O. Eganyan, A. Zayt'nyan and P. Ant'abyan (eds.), *Տառնի Ձեռագրաց Մատենի Անվան Մատենադարանի* (Catalogue of the Manuscripts of the Mashtoc' Library) I, Erevan 1965; II, Erevan 1970. The introduction to Volume I gives important information about the growth of the present collection.

5. These catalogues are listed in the bibliographies of Armenian manuscript studies. Most of them are included, for example, in Michael E. Stone, "Catalogues of Armenian Manuscripts and Associated Works in American Libraries", *J. A. O. S.* 88 (1968), pp. 455-460, and in Abrahamyan, *op. cit.* (supra, n. 1), pp. 398-402.

manuscripts in all in North America, of which about 330 are in the private library of H. Kurdian, Mr. Kurdian has promised a catalogue of his collection. Small but significant collections are to be found in certain public and institutional libraries, in the Freer Art Gallery (catalogued by Miss der Nersessian), in the University of Chicago Library, in the Walters Art Gallery in Baltimore and in one or two other collections. The remainder are scattered in ones and twos, through a number of libraries and in a few private collections. Some years ago, while he was in the United States, the writer commenced assembling information for a catalogue of the North American manuscripts, and this work is being continued by Professor Avedis K. Sanjian of the University of California at Los Angeles, who will publish the catalogue in the not too distant future.

The one major collection, however, for which a catalogue is being prepared at a rate which promises its completion in this generation, is the library of the Armenian Patriarchate in Jerusalem. The devoted labours of Bishop Norayr Bogharian have resulted in the publication of a descriptive catalogue which already comprises one third of the collection and which continues to appear at the rate of about one volume a year.⁶

It may be of interest to add that in Israel, in addition to the material belonging to the Patriarchate, the existence of seven manuscripts is known. Six belong to the National and University Library and one to the Isaac Wolfson Collection of Rare Books at the Chief Rabbinate in Jerusalem. A description of one of these has been published, one is currently on the press, and it is hoped that the remainder will be described in the not too distant future.⁷

As this albeit incomplete survey indicates, although great advances have been made in the cataloging of Armenian manuscripts in the last hundred years, nonetheless, as much as half of the total remains without full published descriptions.

Two further comments are relevant to this aspect of the subject. The Calouste Gulbenkian Foundation in Lisbon has been supporting and encouraging the publication of manuscript catalogues as part of its programme of publication in the area of Armenian studies. As a result, recent years have seen a number of new works in this area. Second, the potential interest in Armenian studies and in the Armenian manuscript tradition extends beyond the confines of those familiar with the Armenian language. It is therefore greatly to be regretted that more of the editors of the catalogues of manuscripts do not follow the example of Jacobus Dashian in his great work on the Vienna Mechitarist collection, and ap-

6. Norayr Bogharian, *Grand Catalogue of St. James Manuscripts*, I-IV, Jerusalem 1966-1969 (in Armenian). On the history of the cataloging of this collection see Michael E. Stone, *The Manuscript Library of the Armenian Patriarchate in Jerusalem*,¹ Jerusalem 1969, pp. 3-7 [reprinted, with some additional notes *IEJ* 19 (1969), pp. 20-43].

7. Michael E. Stone, "An Armenian Manuscript in the National and University Library, Jerusalem", *REA N.S.* 4 (1967), pp. 57-61 and in Hebrew in *Kirjath Sepher* 42 (5727-1967), pp. 269-271; *idem*, "An Armenian Manuscript in the Collection of Hechal Shlomo, the Chief Rabbinate, Jerusalem", to appear in *Le Muséon*. [Since appeared: *Le Muséon*, 82 (1969), pp. 293-306.]

pend to their catalogues, which are in Armenian, at least a brief summary in a European language. This would serve the important function of making the riches of this great manuscript tradition available to the wider learned public.

When the technical aspects of the study of Armenian manuscripts are examined, the picture obtained is a mixed one. The primary area of Armenian palaeography and codicology is still largely unexplored. In particular, the need for establishing objective criteria for dating those manuscripts which do not preserve a dated colophon is most acute. Beyond the most general of criteria nothing is known in this area. A careful palaeographical and codicological study of the dated manuscripts in order to isolate criteria significant for dating is of considerable urgency. This would enable the scholars to fix dates for the very many undated manuscripts.⁸

In contrast to this, the study and collection of colophons of manuscripts is much more advanced. Two major publications have become definitive in this area, the collections of colophons by Garegin I, the late Catholicos of Sis and by Dr. Levon Khatchikian, the Director of the Matenadaran.⁹ These collections of colophons will, naturally, be increased and enriched by the continued publication of the catalogues of the manuscript collections.

Palaeography and colophons are, of course, only two aspects of the many technical disciplines associated with the study of the manuscripts, each of which raises its own problems and issues. Here, however, we may be permitted to turn our attention to the contents of the manuscripts, to the texts contained in them. The enormous range of Armenian literature makes any sort of survey of the contributions to it of the study of manuscripts too large a subject for the present lecture. Enough be it to observe that, of course, all that we know and all that we possess of Armenian literature from the period before the discovery of printing and, largely, for the subsequent two centuries, is preserved for us only in the manuscripts.

The chief tasks facing the student of this literature from the point of view of manuscript studies is the editing of texts. Many works remain unedited and unpublished. There may even be some still undiscovered. The range of writings contained in the manuscripts is as wide as Armen-

8. Compare, for example, the work being done by the Comité de Paléographie hébraïque. See the article of M. Beit-Arié, *מפעל הפליאוגרפיה העברית* (*The Hebrew Palaeography Project*), *HaUniversita* (Jerusalem) 12 (1966), pp. 53-58, and the specimen editionis, *Manuscripts médiévaux en caractères hébraïques*, Jerusalem 1969.

9. Catholicos Garegin I, *Յիշատակաբանութեան և Ձեռագրաց Ձեռագրեր* (*Colophons of Manuscripts*) I, 5th century to 1250, Antelias 1951; Levon S. Khatchikian, *ժիւ. Դարի Հայերէն Ձեռագրերի Հիշատակաբանութեան և Ձեռագրաց Ձեռագրեր* (*Armenian Colophons of the 14th Century*), Erevan 1950; *Ժն. Դարի Հայերէն Ձեռագրերի Հիշատակաբանութեան և Ձեռագրաց Ձեռագրեր* (*Armenian Colophons of the 15th Century*), Part I, 1405-1450, Erevan 1955; Part II, 1451-1480, Erevan 1958; Part III 1481-1500, Erevan 1967. There are a great many studies in books and journals, of particular scribes and scribal centers. Moreover, there is a rich literature on manuscript illumination which is not discussed in the present paper, although its contribution to the study of the manuscripts is far from negligible.

the culture itself. Religious works, of course, form a large component of it. By religious works, naturally, are meant not only Biblical texts and liturgical books, but also extensive compositions of theological, devotional, spiritual, commentary and similar character. The great Armenian historiographic tradition, extending from the very beginnings of Armenian literature on, likewise constitutes a major part of this tradition. There are works of a scientific character; medicine, grammar, lexicography and other scientific disciplines play their role. And there are other types of literature, but all this is well known.

One of the most interesting aspects of Armenian literature is the translation literature. From the very beginning of Armenian literary activity and down to the present, numerous translations were made into Armenian from the various major culture languages of the day. These translations preserve not only writings of the Greek and Syriac churches, but also works of classical and Hellenistic culture. Likewise translations from Arabic, Georgian, Latin and other languages are to be found. In the area of translation, as in the area of the works written originally in Armenian, new discoveries are still possible, although in both areas the discovery of new, major works seem to be unlikely.

It may be of interest here to examine some new texts which have been discovered in the manuscripts of the Armenian Patriarchate of Jerusalem. This may be regarded as a preliminary announcement of the discovery of these texts, whose publication will take place in the close future. The first example is to be found in manuscript 69, which is apparently a late copy, at least in this section of it, of a 14th century manuscript which is also to be found in St. James. The text is presented under the rubric: *Ebrayec'i groc' gtak'* "We have found in the Hebrew Books." What follows, and it is a short text, deals with the authorship of the biblical books. It opens, "Moses wrote the five parts of the Law and Job" and concludes "Ezra wrote his book and the Chronicles of the kings."

This text is a rather free rendering of a Baraitha in the Talmudic tractate of Baba Bathra. The Armenian translation is not of the whole Baraitha, but only of that part of it dealing with the authorship of the Biblical books. A comparison of the Hebrew and the Armenian forms of this text reveals a number of divergences between them. Those terms, found in the Hebrew, which would not readily be recognized by a Christian reader unfamiliar with Rabbinic ideas, have been replaced by more easily understood expressions. Thus where the Talmud reads "the Men of the Great Synod" the Armenian has "Haggai, Zechariah and Malachi". Here not only the replacement of terms referred to may be observed, but it should also be noted that the Armenian translator is well enough informed to know that the expression, "the Men of the Great Synod" refers to the period of the Restoration.

As far as is known today, this is the only example of an Armenian translation of Rabbinic literature. The reason which would have made this passage of interest to an Armenian scribe is patent, and is of course due to its contents. The tradition of this passage in Armenian can be carried back, in light of the present evidence, only to the fourteenth century. It does not appear to have any significance for the criticism of the

Talmud, and its variants are unrelated to those found in the manuscripts of the Talmud. It may be the case then, that this passage was the subject of oral communication made by a Jew to an Armenian. Other pieces of evidence are extant of some contact between Armenian and Jewish scholars. Certainly the present passage is of interest, not only because of its uniqueness in Armenian literature, but also because of its witness to some extent of cultural interchange between Jews and Armenians.¹⁰

In the same manuscript, but in a part of it not copied from the 14th century exemplar, another unique text occurs. This is the "Hours of the Day and Night" a horarium listing in the twenty four hours of the day and night and the praise offered by one of the elements of creation at each of them. As well as a listing of the praise given at each hour, the text includes a mystical name for each, and the talisman for which the hour is auspicious. The text covers something under a folio of the manuscript and is written in a poor post-classical Armenian with many vulgar forms. It is corrupt in its present copy, implying some period of transmission in Armenian.¹¹

The Armenian of this text was translated from Arabic as is evident from a number of features in it, and it is possible that the translation was made as late as the seventeenth century.

What makes this apparently rather obscure document of interest and importance is its attribution; for it is attributed to *Balinas*, i. e. Apollonius, and there is no doubt that this is Apollonius of Tyana, the famous first century Pythagorean philosopher and wonder-worker who has been the subject of an extensive polemical debate initiated and spearheaded by Eusebius in his work *Contra Philoclem*. In this latter tract Eusebius attacked the view, put forward by the pagan writer Philocles, that Apollonius could be favourably compared in his life and works with Christ. These attacks on Apollonius, commenced by Eusebius, continued with considerable vigour down to the nineteenth century. Indeed, even in this century much of the literature on him is tendentious in one or another fashion.¹²

In addition to this notoriety which Apollonius gained in Christian circles, another tradition knew him as a sage and a wonder worker. Moreover, in a popular form of this tradition, and a form which can be traced back in one way and another to the second century, he is known

10. This text is to be published under the title "An Armenian Text of a Baraita in the Babylonian Talmud" in the *Harvard Theological Review*. [Since published, *HTR* 63 (1970), pp. 151-154. A manuscript, No. 3144, is listed in the *Erzvan Catalogue*, Vol. I, under the title "Talmud". Its contents remain unknown, but, at the very most, it may contain some extracts, for it is only 40 folios in length.]

11. A full study of this text, together with a discussion of the material alluded to in the following paragraphs will be published soon.

12. The literature on Apollonius is rather extensive. Much of it will be discussed in the essay referred to in the preceding note. The literature up to the beginning of this century is summarized in: G. R. S. Mead, *Apollonius of Tyana*, London 1901. A more recent critical study is that of J. Hempel, *Untersuchungen zur Überlieferung von Apollonius von Tyana* ("Beiträge zur Religionswissenschaft", Heft 4), Stockholm, 1921. A convenient edition of the *Contra Philoclem* is included in Philostratus, *Life of Apollonius of Tyana* ("Loeb Classical Library") ed. F. C. Conybeare, London, 1913.

as a *magos* or "magician". He was well known in the Greek tradition, both of the post-classical and Byzantine periods, but not there alone, for in Syriac literature too, his wonder working and the talismans which he made were famous — thus witness Bar Hebraeus and Michael the Syrian among other sources. In Arabic literature, as well, Apollonius is familiar, there under the name of *Balinas*, or *Balinus*, and an extensive work attributed to him exists in Arabic. But this Arabic Balinas material does not contain the text from which the Armenian fragment was translated.¹³

In Greek, however, in a handful of mediaeval astrological manuscripts, this passage does occur. It is found in a somewhat larger work entitled *The Apotelesmata of Apollonius of Tyana*. This is an apparently apocryphal piece of Apollonius literature containing eight chapters, one of which is our horarium.¹⁴ The others concern astrological and angelological matters. It is interesting to observe that in the Armenian manuscript, too, the Apollonius horarium is preceded by an astronomical text and followed by a list of the signs of the Zodiac, but the astronomical text preceding it does not appear to be identical with any of the chapters of the Greek *Apotelesmata of Apollonius of Tyana*.

A comparison of the texts makes it evident that the Armenian version of the horarium is not directly dependent on the text type of the Greek version. It is much fuller and contains many elements which are not found in the Greek text. It appears, therefore, that not only is the Armenian a translation of an Arabic text which has not yet been discovered among the Arabic Balinas materials, but also that this Arabic text in turn witnesses to a type of text different at many points from the Greek text which has survived.

This whole situation is complicated by yet another factor. The text of this same horarium is to be found in Syriac. But the Syriac version lacks the talismans, the mystic "barbaric" names of the hours, and virtually all the magical elements. Moreover, the Syriac text is not attributed to Apollonius but to Adam, and in Syriac the text of the horarium is associated with two other short pieces which are together given the title *Testament of Adam*. The connection of this material with the Adam tradition is not just a Syriac phenomenon. In the Byzantine chronicler George Cedrenus we also find the same association with Adam. In the section of his chronicle in which he deals with Adam, Cedrenus adduces what is apparently a summary form of one of the fragments associated in the Syriac text with Adam, and follows this with the text of the horarium. In the horarium material cited by Cedrenus, too, the mystic names and the talismans lack.¹⁵ Thus there appear to be two distinct forms of the

13. Hempel's book referred to in the preceding note deals with the various traditions associated with Apollonius. Important material on the Arabic Balinas (Balinus) tradition is to be found in M. Plessner, art. "Balinus" *Encyclopédie d'Islam*, I, 1024-1026. The major ancient references to Apollonius are adduced by Nau, in the work cited in the following note.

14. This was published at about the same time, independently, by F. Nau in R. Grafia (ed.), *Patrologia Syriaca*, Pt. I, Vol. II, Paris 1907, pp. 1362-1425 and by F. Boll in *Catalogus Codicum Astrologorum Graecorum*, Vol. VII, Brussels 1907, pp. 174-181.

15. The Syriac text is best edited by Kmosko in the volume of *Patrologia Syriaca* referred to in the preceding note, pp. 1307-1360. He also reprints Cedrenus' text. For the

transmission of this material. One is associated with Apollonius and is witnessed by the Greek, the Armenian and the hypothetical Arabic text from which the Armenian was translated. The other is associated with Adam and is witnessed by the Syriac *Testament of Adam* and by Cedrenus.

Furthermore, the antiquity of the additional material found in the Armenian version is demonstrated at least in part, by the fact that it contains some features in common with the Syriac version which are not to be found in the Greek Apollonius text. It is impossible to explain the presence of these features in both Syriac and Armenian unless they stem from the source of both.

The Syriac *Testament of Adam* was translated into Arabic and occurs in at least two different text types. The Arabic *Testament of Adam* material is associated with the Arabic version of the *Cave of Treasures*, also called *The Book of the Rolls*, and certain scholars have even suggested that the origins of the Syriac version too should be sought in this context. This Arabic text was in turn translated into Ethiopic.¹⁶ From the point of view of the present discussion it is most important to stress that this Arabic version is not, nor can it have been the original of the Armenian Apollonius text. It belongs to the *Testament of Adam* tradition, and is marked by all the special features of that tradition, commencing from the very association with Adam, continuing with the omission of the mystical names and talismans, as well as numerous other points of text and structure.

Within this complex of texts and traditions, therefore, the newly discovered Armenian Apollonius fragment assumes considerable importance from a series of points of view. First, it is of interest to find some penetration of this type of Apollonius material into the Armenian cultural tradition. Moreover, the Armenian fragment is a witness to an Arabic text which is not known to have survived in Arabic. Of even greater importance is the fact that this is the second witness in all for the Apollonius tradition of the horarium, otherwise known to exist only in the mediaeval Greek manuscripts. And since this Armenian tradition preserves readings and information which are not to be found in the Greek text, its importance extends beyond the mere confirmation of the text preserved in the mediaeval Greek manuscripts to the preservation of new textual information.

It is possible also to mention other types of literature, more or less well known, which are to be found altogether unpublished or else published in poor editions, in the Armenian manuscripts. One such is the text called *Bark' Ebrayec'woc'*, "Hebrew Vocabulary". This is extant in a great many manuscripts, generally of grammatical character. Recently the Armenian text was discussed by H. M. Amalyan in a book published in

earlier history of this text see J. B. Frey, art. "Adam, Livres Apocryphes de", in *Dictionnaire de la Bible*, Supplément, Vol. I, Paris, 1928 p. 117.

16. Published by C. Bezold, "Die Arabisch-Aethiopisch Testamentum Adami", *Orientalische Studien Theodor Nöldeke zum siebzigsten Geburtstag gewidmet*, ed. C. Bezold, Gießen 1906, Vol. II, pp. 893-912, and according to a Sinai manuscript in M. Gibson, *Studia Sinaitica*, Vol. VII, London 1902.

Erevan and devoted to the quite extensive and varied vocabulary and dictionary texts to be found in Armenian manuscripts. Amalyan did not realise, evidently, that Armenian text of the vocabulary had already been published by F. Wutz in his two volume work *Onomastica Sacra* in 1914-15. Wutz based his edition on eight manuscripts in various European libraries, the earliest of which is dated by him to the twelfth century.¹⁷

This text contains a list of Biblical proper names with their etymologies, meanings derived from the Hebrew. Such onomastica were supposedly composed by Philo, to whom some forms of the Armenian version are attributed, and by Eusebius. A Latin onomasticon by St. Jerome called *Liber Interpretationis Nominum Hebraicorum* is extant.¹⁸ There exist also fragments of Greek onomastica on papyrus from Oxyrhyncus and elsewhere, and quite extensive lists in various Greek manuscripts. As well as the Greek, Latin and Armenian texts, such onomastica also exist, *inter alia*, in Syriac, Ethiopic and Church Slavonic, but Armenian lists appear to be by far the most extensive of the oriental texts.

To the eight manuscripts which Wutz published we may add a number of 14th century texts in Erevan mentioned by Amalyan, as well as later manuscripts, totalling over 60 in all there.

In Jerusalem ten manuscripts of the vocabularies are known to exist, one of which, No. 2481 is to be dated in the 13th century, and one, No. 1682, in the 14th century. Wutz had already found, among the manuscripts which he studied, that there are in fact three different vocabularies in Armenian. The major one, and also the longest by far, also appears to be the oldest and is most widespread in the manuscripts. His second form was a shortened version of the long list, while the third is a later compilation, based in part on the first list, but also employing some other sources, including later, mediaeval Latin onomastica.

A study of the Jerusalem vocabularies, together with the four copies to be found in the Mechitarist Library in Venice, and one additional manuscript of the Bibliothèque Nationale unstudied by Wutz, enables us to broaden this picture considerably. Within the major list, Wutz's first type, a number of groupings of manuscripts become evident, based both on variant readings and on variant orders of the words. A previously unknown shortened form of this list is contained in Paris, B. N. 140. Moreover, a number of types and varieties of the later lists appear to exist, and at least one additional type of list which includes not only explanations of Biblical names but also of Armenian words encountered in the Armenian Biblical text. The relationship between these various lists is currently under investigation, and the relationship between them and the Greek and Latin onomastica which are extant must be further studied. It seems likely that a good deal of material will turn out to be contained in the Armenian tradition which is not to be found in the extant Greek texts.

17. H. Amalyan, *Միջնադարյան Հայաստանի Թանգարանագրական Հաշվաբանական* (Mediaeval Armenian Glossary Texts), Erevan, 1966, pp. 143-154, 234; F. Wutz, *Onomastica Sacra* ("Texte und Untersuchungen", Vol. 41), Vols. I-II, Leipzig 1914-1915.

18. Published in Wutz' book, see n. 16. See most recently also D. Rokeah, "A New Onomastikon Fragment from Oxyrhyncus" *J T S*, (1968), pp. 70-83.

We have mentioned here but a few of many texts, of larger or smaller proportions, which remain unpublished or in need of renewed examination. There is no doubt that their number could be increased tenfold; the manuscript sources are plentiful and rich.¹⁹ Clearly the investigation of the Armenian manuscript texts will continue to produce many surprises, and to illuminate not only the past of the Armenian people but of others among whom they lived or with whose writings and literature they were familiar. It is, therefore, to be hoped that exhibitions like the present one will serve not only to arouse the general public to the artistic wealth of this tradition, but also draw the attention of scholars to the breadth and variety of the Armenian intellectual heritage.

19. Some other types of little-known works are dealt with in the writer's essay, "The Apocryphal Literature in the Armenian Tradition", *Proceedings of the Israel Academy of Sciences and Humanities*, Vol. IV, No. 4, Jerusalem 1969, pp. 59-77.

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ «ՍԻՈՆ»Ի

1866 - 1968

Ն Ո Ր Շ Ր Զ Ա Ն

1927 - 1968

1962

Բ Ա Ն Ա Ս Ի Ր Ա Կ Ա Ն

- Անուշաւան Վրդ. Չղջահեան. Գիլգալէշի դիւցազներգութիւնը - 67, 124, 161, 196:
Մհարոյ Վրդ. Գ. Գրիգորեան. «Հանդէս Ամսօրեայ» (Յորեկեակահ Յուշամատեան) - 225:
Ջաւէն Վրդ. Արզումանեան. ԺԳ. դպրու հայերէն ձեռագիր մը - 305:
— Հայերէն ձեռագիրներ Պոսթրնի մէջ - 308:

Բ Ա Ն Ա Ս Տ Ե Վ Ն Ա Կ Ա Ն

- Եղիշարդ. Պատկերաշարք - 13:
— Ս. Մերապ - 51:
— Տարիներ յետոյ (Ս. Սահակ) - 110, 158, 188:
— Աշուն է - 223:
— Թռչունի թռուկ - 269:
— Մեղքի շուշաններն (Միսմանուհին) - 300:
Մ. Մանուկեան. Մերապ Մարտոց - 57:
— *** - 115:
— Քառեակներ - 115:
Գ. Ճարտար. Հայ լեզուն - 191:
— Անցիկ արագ, ժամանակ - 224:
— Երեսնամեակ - 224:
Հմայակ Գրանեան. Ղազար պապային ազօրքը - 270:
— Հրաժեշտ հոգեւան - 304:
— Այս ծառերը, Տէր ... - 304:

Ի Մ Ա Ս Տ Ա Ս Ի Ր Ա Կ Ա Ն

- Շահէ Վարդապետ. (Թրգմ.). Միջոցը եւ ոգին - 15, 71, 128, 164, 199, 235, 275:

Խ Մ Բ Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

- Ս. Յարութեան Տաճարէն ներս սկսան նուրբութիւնները - 3:
Ս. Մերապի ծննդեան 1600ամեակը - 33:
Սրտագին կոչ բովանդակ հայութեան որ յիշու աշխարհի - 100:
Թորգոմ Պատրիարք. Հայ եկեղեցւոյ հայեացքը եկեղեցիներու միութեան խնդրոյն նկատմամբ - 145:
Մաղաքիա Պատրիարք Օրմանեան. Հայաստանեայց եկեղեցւոյ լոյս հաւատքը - 177, 214, 257, 289:
Գայուստ Կիւլպենկեան Հիմնարկութեան իշխանական եւ մեծակշիռ մասնակցութիւնը Ս. Յարութեան Տաճարի Յորդարեան - 209:

Կ Ա Ն Ո Ր Ն Ա Գ Ր Տ Ա Կ Ա Ն

- «Լոյս». Վարդապետութեան ատկանները Հայ եկեղեցւոյ մէջ - 9, 62, 120, 184, 230, 271, 312:

Կ Ր Օ Ն Ա Կ Ա Ն

- Գր. Ա. Սարաֆեան. Յիսուսի ծնունդը - 6:
— Մարդոց հետ խաղաղութեամբ ապրիկ - 58:
— Յիսուսի լացը - 103:
— Յարութեան պատգամը - 107:
— Հաւատք եւ առաքինութիւն - 150:
— Յիսուսի աշխարհ բերած բարձրագոյն կեանքը - 219:
— Դաւիթի կեանքին մէջ մեծութեան աւարտներ - 206:

Գէորգ Ս. ձինջիկեան. Հրաշքը — 182:

— Տեւական խաղաղութիւնը — 265:

Հայրիկ եղբ. Արթուրեան. հաշիւն ճառը — 263:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎԱՆՔԵՐ

Ն. Եղբ. Մովսէս. Ս. Կարապետ — 311:

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

Ն. Եղբ. Մովսէս. Առաջին քուզր Պետ. րոսի առ Ակակ — 309:

ՏՈՒՄԱՐԱԳԻՏԱԿԱՆ

Գիւս Բենյ. Աղանես. Տուար եւ Տօնա-
ցոյց — 17, 75:

Ս. ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ

Յունուար — 28:

Փետրուար—Մարտ — 87:

Ապրիլ—Մայիս — 137:

Յունիս — 175:

Յուլիս — 208:

Օգոստոս—Սեպտեմբեր — 251:

Հոկտեմբեր — 288:

Նոյեմբեր—Դեկտեմբեր — 331:

Ս. ՏԵՂԵՍ ԳԻՒՆԵՆ

Լատինաց Ս. Մննդեան տօնին առիւ — 22:

Յունաց Ս. Մննդեան տօնին առիւ — 23:

Հայաց Ս. Մննդը — 24:

Ժողովներ Կոռավալչատան մէջ — 81:

Համալսարանի սրբապաշտը — 182:

Հայաստանական Տեղեկագիրք Ս. Յա-
րութեան Տաճարի հորագութեան մասին — 83:

Ս. Յարութեան տաճարի հորագութիւն-
ներ — 131:

Ս. Յարութիւն — Տեղեկագիր կատարաւած
հորագութեանց մասին — 246:

Ս. Յակոբ — Կորագութիւններ Մայր տա-
ճարի գաւթին մէջ — 249:

Ս. ՄԱՍԻՍԻ ՄԱՍԻՍ

Ամեն. Ս. Պատրիարք Հօր Ս. Մննդեան
պատգամը — 1:

ՄԱՍԻՍԻ ՄԱՍԻՍ. ՉԴՊԱՆԱԿ. ՉԴՊԱՆԱԿ
— 21:

Շնորհաւորական գիր. Ամենայն Հայոց
Վեհ. Հայրապետէն — 26, 135:

Շնորհաւորական գիր. Մեծի Տանն Կիլիկ-
իայ Կարողիկոսէն — 27, 136:

Շնորհաւորական գիր. Բեմքրպարի Ար-
քեպիկոստէն — 27:

Ձեկոյց Գալուստ Կիւլպենկեան Հիմնար-
կութեան — Հայկական Գործեր — 31, 253:

— Կրթաբոշակներ — 91:

— Ս. Յարութեան Տաճարի վերանորո-
գութիւնը — 212:

Նորայր Եղիկոստ. Կարիւնի ժամանակա-
գրական վերջաբանը — 39:

Շահէ Վրդ. Աճէմեան. Մեարայ—Մաշտոց
— 40, 116, 154, 192:

Յակոբ Վրդ. Վարդանէան. Գիրքն իմա-
սին ու դերը — 45:

Գէորգ ձինջիկեան. Օշականի սուրբը
— 49:

Զաւէն Վրդ. Աղբաւանէան. Հոգեհա-
զրտեան պաշտօն երովպիայ Կայսերուհի-
ին համար. Ուէսթմինսթերի Աբբայարանին
մէջ — 80:

Հ. Բ. Ը. Միութեան Համալսարանական
կրթաբոշակի յայտարարութիւն — 90:

Հ. Բ. Ը. Միութեան կեանքն ու գործը
— 92:

Կոնդակ. Ամենայն Հայոց Վեհ. Հայրա-
պետէն — 97:

Ազգաբարոյթիւն — 131:

Նուիրատուութիւն Գ. Կիւլպենկեան Հիմ-
նարկութեան կողմէ Ս. Յակոբեանց 'Տպա-
րանին — 133:

Գալուստ Կիւլպենկեան Մանկապարտէզ
Ամմանի մէջ — 133:

Ամմանի հորակառոյց վարժարանը — 134:

Շնորհաւորական գիր. Հ. Բ. Ը. Միու-
թեան հախազակէն — 136:

Փառնէ Արդ. Ա. Կարթեան. Տարեկան տե-
ղեկագիր Ս. Թաթմաշեանց երկրորդական
վարժարանի — 167:

Վրթանէս Արդ. Գալաթեան. Տարեկան
տեղեկագիր Ամմանի Հիմնարանի վարժա-
րանի — 173:

Հ. Բ. Ը. Միութեան Հրապարակի Ընդ-
հանուր ժողովի — 255:

Շ. Բացում Ամմանի հորակառոյց վարժա-
րանին — 284:

ԽՄԲ. Ակամայ տնդրադարձութիւններ
- 203, 239, 278, 316:
Նօթք եւ նիշք - 324:
Պաշտօնական գեկոյց՝ Հ. Բ. Բ. Միո-
քեան կեդրոնական վարչութեան - 327:

Գրահատման - 329:
Վերահաստալակում "Revue des Etudes
Armeniennes" հանդէսին - 330:
Բարեպաշտական ռուէրներ - 333:

1963

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

Զաւէն Վրդ. Արդումանեան. ԺԳ. դարու
հայերէն ձեռագիրք մը - 12:
- Ֆիլատելֆոյ հայերէն ձեռագիրները
- 246:
Կ. Եսոս. Մովսէս. Ասար Սեբաստացի
- 116:
- Կացարք Սուրբ եկեղեցւոյ - 245:
- Վաւաճայութի բազմաբնութեան տա-
րիները - 272:
Անուշաւան Վրդ. Զղանեան. (Թրդմ.).
Նամոթութիւն մը եղեկիւի ԺԶ. 30ի մասին
- 340:

ԲԱՆԱՍՏԵԳՆԱԿԱՆ

Եղիշարդ. Մեղֆի շուշաններէն. Հին
պատմութիւն - 8:
- Մեղֆի շուշաններէն. Նեղոսի Լուսար
- 43:
- Մեղֆի շուշաններէն. Տարիներ յետոյ
- 81:
- Ձկայի դում - 76:
- Տերեւներ բացիմ դէմ - 108:
- Խոհեր - 140:
- Տրամութիւն - 141:
- Կը Բալեմ ճորէն - 174:
- Տղու մը պատմիմ մէջ - 175:
- Նեղոսի ասիին - 240:
Գ. Զարար. Օրերուն դէմ սա տժգոյն
- 11:
- Սերը կեանքին - 11:
- *** Գովերդ ի՞նչպէս շրմեմ ես - 47:
- Բսի երէկ՝ դառնացած - 85:
- Ատուծոյ - 271:
- Կարծէ ապրիլ - 271:
- Օրինէ գմեզ, Վեհապառ - 321:
- Յաղթական Հայ ժողովուրդ - 321:
Հմայեան Գրանեան. Բերդեհէմ - 84:
Գ. Գրանեանի - 110:

- Աղօթք՝ Ձիքենեաց լեռան վրայ - 143:
- «Հայր մեր»ի վանքին դիմաց - 176:
- Իրիկուն աղօթք - 206:
- «Մեծացուցէ» - 244:
- Հսկում՝ մեռած յոյսերու - 270:
- Հաղորդութիւն՝ լուսնի տակ - 270:
- Ծնունդի շարական - 320:
Մ. Գ. Յարութիւնեան. Հայոց լոյսի փա-
ռսս - 111:
Մ. Մանուկեան. Քառեակներ - 142, 269:
- Յերակայեացք - 142:
- Փարսս մը շողայ - 205:
- (Թրդմ.). *** - 268:
- *** - 269:
- Երուսաղէմ, լեր ուրախ - 319:

ԳՐԱԽՈՍԱԿԱՆ

Անուշաւան Վրդ. Զղանեան. «Հին Հայե-
րէնի խոնարհեան համակարգի ծագումը»
- 252:

ԳՐԱԿԱՆ

Գ. Գրդ. Ս. Ճիւրիկեան. Սփիւռհայ
գրականութիւն - 273, 336:

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

Ավանդ եւ ծնունդ - 3:
Ս. Յարութեան Տառարի նապոյտեան ի
խնդիր համագրական ձեռնարկը Հիւ-
սիսային Ամերիկայի մէջ - 33:
Զարեհ Սեմանլիւն - 66:
«Քրիստոս յարեալ ի մեռելոց» - 100:
*** Ներքին առաքելութիւն - 129:
Կ. Վ. Հարստային Ամերիկայի Ս. Աթո-
ռոյս նուիրակութեան առիթով - 161:
Կ. Վ. Ս. Յարութեան Տառարի նապոյտեան
հանգամանակութեան առիթով - 193:
Հագեւոր հեռագր - 225:

Ե. Ա. Դ. Վանքերն ու Դայսեվանքերը
— 257:

Ամենայն Հայոց Տ. Տ. Վազգէն Ա. եւ Տա-
ներն Կիլիկիոյ Տ. Տ. Խարէն Ա. Կաթողիկոս-
ներու պատմական ռազմագրութեամբ — 291:

Կ Ի Ո Ն Ա Կ Ա Ն Ք

Գր. Ա. Սարգսեան. Քրիստոնէութիւնը
Ի՞նչ կ'ընէ մարդուն — 5:

— Խղճմտամբը — 37:

— Նախանձ եւ մախանձախնայութիւն
— 78:

— Յիսուս ինչո՞ւ Հարչարուեցաւ խաչին
վրայ — 102:

— Սրբակեցութիւն — 168:

— Հաւատքի դերը քրիստոնէական կեան-
քի մէջ — 235:

— Ի՞նչ էր այն հիւանդութիւնը որմէ կը
տառապէր Պօղոս առաքեալ — 264:

— Քրիստոնեայ մը կրնա՞յ պատերազմի
դաշտը երբայ եւ կռուիլ բշտամբի՞ն՝ չեստ
— 327:

Գէորգ Ս. Ճիւղիկեան. Ստախոսութեան
մեղքը — 41:

— Պայքար եւ յաղթանակ — 105:

— Որամբ — 137:

— Դժգոհութիւն եւ տրտմն — 201:

Հ Ա Վ Ա Ա Ա Ն Վ Ա Ն Ք Ե Ր

Ն. Եպս. Ծովական. Կեչառուփ — 50:

— Հերմոնի վանք — 88:

— Հռոմոսի վանք — 118:

— Նորավանք — 149:

— Նորավանք Վերին — 150:

— Սեւանայ վանք — 178:

— Կարմիր վանք Ի Քեսուռ — 253:

— Նոր Գետիկ կամ Գոշայ վանք — 342:

— Հնձուց վանք — 244:

Մ Ա Տ Ե Ն Ա Գ Ր Ա Ա Ն

Ն. Եպս. Ծովական. Ճստ Ի Ս. վկայան
Քրիստոսի — 48:

— Ողբ Ի վերայ անապաշխար մեղադրաց
— 86:

— Տաղ Վարդավառի երկրորդ ուսուր
— 177:

Յ. Օշական. (Անտիպ ուսումնասիրու-
թիւն). Նարեկ — 248, 277, 331:

Մ Ա Տ Ե Ն Ա Ն Ո Ս Ա Կ Ա Ն

Ն. Եպս. Ծովական. «Հայոց Եկեղեցին»
— 14:

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն Ք

«Բիւզանդոլոգ». Սահակ Կաթողիկոսի մէկ
փարզին ամփոփումը — 91:

Ն. Եպս. Ծովական. Գեորգ Վրդ. Ուտնե-
ցի — 147:

Ս Ա Դ Բ Բ Գ Ր Ա Ա Ն

Ե. Օտարակներ — 132, 164, 196, 228,
240, 322:

Ս. Յ Ա Կ Ա Բ Ի Ն Ե Ր Ս Ե Ն

Յուճուար — 28:

Փետրուար — 51:

Մարտ — 93:

Ապրիլ — 122:

Մայիս — 154:

Յունիս — 186:

Յուլիս — 218:

Օգոստոս — 254:

Սեպտեմբեր — 281:

Հոկտեմբեր—Նոյեմբեր—Դեկտեմբեր — 348:

Տ Ե Ր Ա Ի Ն Ի

Սիմա Մայրապետ Տուգաբեան — 90:

Վահրամ Իւզպաշեան — 92:

Տ. Տ. Զարեհ Ա. Կաթողիկոս Կիլիկիոյ
— 69:

Յովիաննէս ԻԳ. Պապ — 220:

Զարեհ Պէյ Նուպար — 255:

Տիրամայր Ազնիւ Դարբինեան — 256:

Արծ. Տ.—Հայկազուն Ա. Քիւնյ. Ոսկեվիշ-
եան — 286:

Գերշ. Տ. Դերեմիկ Եպս. Փոլսոտեան
— 353:

Արշակ Գարակէօզեան — 354:

Դրիգոր Սիւ. Հ. Գալուստեան — 355:

Մկրտիչ Գարագաշեան — 356:

Աննա մայրապետ Մագսուտեան — 358:

Ա Յ Լ Ե Ի Ա Յ Լ Ք

Ամեն. Պատրիարք Ս. Հօր ծննդեան պատ-
գամը — 1:

Գալուստ Կուլպէնիեան Հիմնարկութեան

վսեմ. Նախագահը՝ Տէր. Ժօզէ Ագեբեւոս
Բէրաթիկաօ եւ հայկական քաժնի վարիչ Պր.
Ռօպէրտ Կիւլպէնկեան իրենց տիկիններով
մեր մէջ — 20 :

ԽՈՒՐ. Նօթք եւ Ռիշք — 25 :

Շնորհաւորական գիր՝ Ամենայն Հայոց
Վեհափառ Հայրապետին — 27, 97 :

Շնորհաւորական հեռագիրներ եւ գրու-
թիւններ — 27, 120 :

Հ. Բ. Ը. Միութեան Անդամական Ընդհ.
ժողովը — 31 :

Հ. Բ. Ը. Միութեան Նախագահ Տիար Ա-
լեքս Մամուկեանի ճատը — 53 :

Հ. Բ. Ը. Միութեան Անդամական Ընդհ.
ժողովի Ատենագրութիւնը — 58 :

Ձեկոյց Գալուստ Կիւլպէնկեան Հիմնա-
կութեան — Հայկական գործեր — 63, 283 :

— Կրթաբարակներ — 94 :

Կենսագրական գիծեր Երանաշուրի Տ. Տ.
Զարեհ Ա. Կաթողիկոսի — 69 :

Տազմապ, վախճան եւ քաղաւ Երանաշու-
րի Տարեհ Վեհափառի — 71 :

Մարք Թուէյն. Կեանքի հինգ պարգեւներ
— 90 :

Հ. Բ. Ը. Միութեան Համալսարանական
կրթաբարակի յայտարարութիւն — 96 :

Վաղգէն Ա. Կաթողիկոս. Կոչ հայ ժողո-
վուրդին որ ի սփիւռս աշխարհի — 98 :

— Կոչ սիրեցեալ մեր ժողովուրդին — 289 :

Յովսէփ Վրդ. Մամուր. (Հայոցուց). Հը-
ռովմէական Կաթողիկ եկեղեցւոյ գերագոյն
Ձիգը — 112 :

— Հռովմէական Կաթողիկ եկեղեցւոյ մովս-
հանէտ ԻԳ. Պապը — 144 :

— Հռովմէական Կաթողիկ եկեղեցւոյ ճո-
րբնտիր Պօղոս Զ. Պապը — 221 :

Հ. Բ. Ը. Միութեան խօսքը Փարիզի պա-
ռակտի շարժումին մասին — 125, 156,
189, 222 :

Ս. Արոտոյս Ռուիսկներուն վերադարձը
— 151 :

Հաւորութեան Գարակեօեան Հիմնադրու-
թեան իշխանական մուկրատութիւնը Ս.
Յարութեան Տաճարի նորոգութեան հիմնա-
դրումին — 153 :

Կիւլպէնկ Վրդ. Գարիկեան. Տեղեկագիր Ս.
Արոտոյս Ռուիսկներուն ի Հարաւորի
Ամերիկա — 180 :

Անուշաւան Վրդ. Զգջանեան. Տեղեկագիր
Խաղաշեան-Կիւլպէնկեան ազգային վարժա-
րանին Ամմանի — 185 :

Հանդիսութիւնք Ս. Թ. Վրժ.ին — 188 :

Մահակ Գալուստեան. Տեղեկագիր Երու-
սաղէմի Կիւլպէնկեան մատենադարանի
— 192 :

Փառէն Արդ. Ահաթեան. Տեղեկագիր Ս.
Թարգմանչաց վարժարանի — 207 :

Ձեռնադրութիւններ Ս. Արոտոյս հովա-
նիին Յերքեւ — 214, 282 :

Ձեկոյց Հ. Բ. Ը. Միութեան Կեդր. վար-
չական ժողովի — 285 :

Հաղորդագրութիւն (Ամենայն Հայոց Տ.
Տ. վազգէն Ա. Հայրապետին այցը Սուրբ
Երկիր) — 295 :

Ժամանաւոր Մեծի Տաճն Կիլիկիոյ Շնոր-
հազարդ Տ. Տ. Խորէն Ա. Կաթողիկոսի —
306 :

Ս. Յարութեան Տաճարի նորոգութեան
Կեդր. Տաճնաժողովի ճիւղը — 309 :

Վեհափառին ճառը Գաիլիէի մէջ — 312 :

Արաբի Քէլիէան. Մեծ ուխտաւորը
— 315 :

— Վեհափառ Հայրապետը Սիոնի բար-
ձունքին վրայ — 317 :

Շ. Վ. Ա. Բարեկարգութիւն եւ շինարա-
րութիւն — 345 :

Բարեկարգական Ռուիսկներ 1963 տարւոյ
— 357 :

1964

ՔԱՆԱՍՏԻՐԱԿԱՆ

Աւետիս Ներսէսեան. Հնդկաստանի Էս-
տր քաղաքի մէջ 1635-ին գրուած Ռսկեփո-
րիկ (Հաւաքածոյ) մը — 27 :

— ԺԻ Դարու երկու ձեռագիրներ — 252 :

Քանուշաւան Վրդ. Զգջանեան. MKRTYHM
Ծննդոց Խժ 5-ի մէջ (Թրգմ.) — 63 :

— (Թրգմ.). Հեռ-ը Յոք ԺԶ 4-ի մէջ
— 139 :

Ջառէն Վրդ. Արգունեան. Ֆիլատոսիփ-

իոյ Հայերէն ձեռագիրները - 93, 137, 186, 230:

Նորայր եղս. Մովսէսն. Ստեփանոս Գոյնբերիցանց - 133:

— Յիշատակարանք Եսայի Նչեցոյ Գե-
րականութեան - 185:

Արամ Երեմեան. Վարդան մանրանկարիչ - 251:

— Սեբաստացի գրիչ Արիստակէս - 364:

Հայկ Պէրպէրեան. Անահիտ Հակաբոս
Կարողիկոս - 286, 360:

Բ Ա Ն Ա Ս Ն Ե Ղ Մ Ա Կ Ա Ն

Մ. Մանուկեան. *** - 24:

— Քառեակ - 24:

— Պատասխան - 129:

— Քառեակ - 129:

— *** Յանքապէտ Ընդ - 283:

Հմայեակ Գրանեան. Եփրաթայ ... - 25:

— Պարմատէրի պարտէզին մէջ - 58:

— Քրիստոս պատարագեալ ... - 91:

— Անծանօթ տեսիլք - 128:

— Վանքը՝ Զատիկին - 156:

— Վանքը՝ Զատիկէն վերջ - 156:

— Զուր սպասում ... - 183:

— Բարեկամի արցունք - 183:

— Սամարտիկին - 217:

— Խորհուրդ գիշերուան - 249:

Յովսէփ Թըզըրեան. Անցեալս - 26:

— Մինչդեռ իմ սիրտս կու լայ ... - 157:

Գ. Ճարտար. Եթէ զիս օր մը լէ՛՛՛ ...
- 27:

— Բախտը - 58:

— Բնութիւնն ու մարդը - 92:

— Կու գայ գարունը - 130:

Գ. Ճարտար. Ինքնաճանաչում - 130:

— Էր երբեմն ... - 158:

— Գարունը անցաւ - 158:

— Ով մահ - 184:

— Մտնն ու մարդը - 184:

— Տղու մը - 218:

— Կը նայիմ կեանքին, Ա. Բ. Գ. Գ.,
- 250, 284, 358:

Եղիմար. Տիգրանի աւերակներուն մէջ
- 57:

Վտորանդի. Սպասում - 127:

Մառի Աթմանեան. Երբոր երկիրս շրջե-
ցայ ... - 248:

— Տեսիլ Թիֆլիզի մէջ - 356:

Զաւէն Եկէնեան. Տարիներ վերջ - 249:

Սարմէն. Բարբառ մայրենի - 285:

Գ Ր Ա Ն Ո Ս Ա Կ Ա Ն

Նորայր եղս. Մովսէսն. «Գրչութեան
Արվեստի Լեզվական-Քերականական Տեսու-
թյունը Միջնադարյան Հայաստանում» - 98:

— «Հաղբատ» - 194:

*Ա. Գ. The Rupenides, Hethumides and
Lusignans* - 195:

— *The Armenians in the Byzantine Empire*
- 231:

— «Ներսէս Շնորհալի» - 264:

Գ Ր Ա Կ Ա Ն

Գ. Ս. Ճիւնիփդեան. Ամանորի խոհեր
- 27:

— Սփիւռփահայ գրականութիւն - 59:

— Մարդը - 131:

Ի Մ Ա Ս Տ Ա Ս Ի Ր Ա Կ Ա Ն

Նուարդ Եաղլեան. (Թրգմ.). 'Զարի եւ
բարիքի ստուգաբանութիւնը - 159, 189, 219:
— Կրօնք եւ գիտութիւն - 258, 289:

Խ Բ Ր Ա Ր Գ Ր Ա Կ Ա Ն Գ

Մեծ Պահք - 49:

«Քրիստոս Յարեալ ի Մեռելոց» - 118:

*Ա. Գ. Հայ դպրոցը եւ անոր դերը - 145,
177, 209:*

Խճ. Բեդուն եւ արդիւնաշատ քանոնական
(Ամեն. Տ. Եղիշէ Ս. Պատրիարք Հօր գա-
հակալութեան Գ. տարեդարձին առթիւ)
- 241:

Շ. «Հաւատային կողմն աշխարհի» - 305:

Կ Ր Ո Ն Ա Կ Ա Ն Գ

Դր Ա. Սարաֆեան. Ստեփանոս Նախա-
վկայ - 18:

— Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ - 153:

— Խաչը եւ անոր պարծամքը - 279:

— Քրիստոնէական եկեղեցոյ առաջին
դժուարութիւնը - 351:

Ս. Լ. - Մեղեքան գրոյցներէն. Եգիպտոս
փախուսողը - 54:

— Կարմալանցը - 125:

Գէորգ Ս. Ճեմիկիզեան. երկու համբա-
ները — 88:

— Յղացումը եւ չիրագործուած մեղքեր
— 181:

— Վստահութիւն առ Աստուած — 215:

— «Բարի» երիտասարդը — 245:

Նորայր Եղս. ԾովակաՆ. Բարկութիւն եւ
արդարութիւն — 213:

Հայրէկ Արքեպ. Աւանեստ. Պարծամբի
նշանը — 277:

Հ Ա Յ Կ Ա Կ Ա Ն Վ Ա Ն Ք Ե Ը

Նորայր Եղս. Մովսէս. Ս. Կիրակոսի
Անապատ — 141:

— Ս. Տիմոթէոսի վանք ի Կարկառ — 269:

— Ծովուց վանք ի Տլուք — 366:

Մ Ա Տ Ե Ն Ա Գ Ր Ա Վ Ա Ն

Նորայր Եղս. Մովսէս. Թուրք յերու-
նաղեմէ ի Հայոս վասն Տեսողորդաւորին
— 33:

— Թուրք Կեղեաստիանոսի առ Նեստոր
— 256:

— (Հրտաւ.) Պատմութիւն Եկեղեցւոյ
— 294:

Թ. ՕշակաՆ. (Անտիպ ուսումնասիրու-
թիւն) — Նարեկ — 37, 65:

Յ Ո Ր Ե Լ Ե Ա Ն Ն Ե Ը

Ա. Գ. Յակոբ Պարոնեան — 164:

— Թորոս Թորամանեան — 167:

— Ուիլիլմ Շէյխփիր — 169:

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն Ք

Նորայր Եղս. Մովսէս. Հաղբատի ա-
ռաջնորդները — 225:

— Ուսմանց տոհմացուցակը — 263:

Յ Ո Ր Ի Ի Գ Ր Ա Վ Ա Ն

Ե. Օսարականը — 13, 51, 85, 121, 148,
347:

— Ծննդեան պատմութիւն — 17:

Ս. Յ Ա Ն Ե Ր Ի Կ Ե Ր Ս Ե Ն

Յունուայր-Փետրուար — 46:

Մարտ — 80:

Ապրիլ — 109:

Մայիս — 143:

Յունիս — 171:

Յուլիս — 207:

Օգոստոս — 236:

Սեպտեմբեր — 271:

Հոկտեմբեր — 304:

Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր — 368:

Տ Ե Ր Ո Ւ Ն Ի

Հ. Եղիա Փէշիկեան — 78:

Ուրարակիր Միհրան Յովհաննէսեան — 79:

Տիրաւայր Մարի Մամուր — 79:

Ռափայէլ Պապա Ճէմազեան — 176:

Զմրուխտ Մայրապետ Սարափեան — 176:

Ս Ե Լ Ե Լ Ե Ա Ն Ն Ք

Ամեն. Պատրիարք Ս. Հօր Ծննդեան Պատ-
գամը — 1:

Նորին Սրբութիւն Պօղոս Զ. Քահանայա-
պետի պատմական այցելութիւնը յերուսա-
ղէմ — 3:

Յունաց Տիեզերական Պատրիարք Արեմա-
կարսի այցելութիւնը Ամեն. Ս. Պատրիարք
Հօր — 11:

Ամենայն Հայոց Հայրապետի հարցազը-
րալը Սովետական Հայաստանի ռապտի-
միտէի բարակցին հետ — 40:

Շնորհաւորական գիր Ամենայն Հայոց
Վեհ. Հայրապետէն — 44:

Շնորհաւորական եւ այլ հեռագիրներ ու
նամակներ — 45:

Թէէէեան Մշակութային Միութեան կողմ
Խեժ եղեմի յիսնամեակին առիթով — 67:

Նախագահ Տիար Ա. Մանուկեանի մարդ
Հ. Բ. Ը. Միութեան 50րդ Ընդհ. Ժողովին
— 69:

Զեկոյց Հ. Բ. Ը. Միութեան-Հայկական
ուսմանց դասընթացի Պէյրութի մէջ — 74:

Զեկոյց Գալուստ Կիւլպէնկեան հիմնադ-
րութեան-Հայկական գործեր — 75:

— Համալսարանական կրթաբոշակներ
— 111:

Կոնգրակ Ամեն. Հայոց Վեհ. Հայրապետէն
— 81:

Ս. Զատիկի շնորհաւորական գիր Ամեն.
Վեհ. Հայրապետէն — 84:

Անժէլ Քէչեան. հարեդատութիւններ
համագործակցութեան մտին շուրջ — 90:

Յայտարարութիւն Մայր Աթոռոյ Դիւանին - 101:

Գալուստ Կիւլպենկեան Հիմնարկութեան վսեմ. Նախագահը՝ Տէր. Ժօզէ Ազերտո Պրն. Թօպէր Կիւլպենկեան իրենց տիկիններով վերստին մեր մէջ - 102:

Գերշ. Տ. Հայրիկ Սրբոգանի Արքուքեան տուչութեան Հայրապետական Կոնդակր - 108:

Կոնդակ Ամեն. Հայոց վեհ. Հայրապետէն, Երանշնորհ Տ. Տ. Գեորգ Զ. Հայրապետի մահուան Տասնամեակին առթիւ - 113:

Յուշատօն Ապրիլեան գոհերուն համար - 142:

Նուագահանդէս - 144:

Տարեկան հանգիստութիւնք Ս. Թարգման. Հաց վարժարանի - 175:

Ս. Զատիկի Ուխտաւորութիւնը - 175:

Դանիէլ Աբղ. Շամլեան. Տարեկան տեղեկագիր Ս. Թարգմանց երկրորդական վարժարանի - 197:

Անահիտ Ոսկերիչեան. Տարեկան տեղեկա-

գիր Ամմանի Իզդաշեան-Կիւլպենկեան վարժարանի - 201:

Մահակ Գալստեան. Տեղեկագիր Երուսաղէմի Կիւլպենկեան Մատենադարանի - 206:

Նոր ւարակիրներ - 239:

Կոնդակ Ամեն. Հայոց վեհ. Հայրապետէն - 273:

Սուրբ Մանուէլեան. Երուսաղէմի Պատրիարք Ն. Ամեն. Տ. Եղիշէ Արքեպիսկոպոս Տէրաւրեանի Նիւ Եորք այցելութիւնը - 297:

Հ. Բ. Ը. Միութիւն. Հրաւիրագիր Ընդհ. ժողովի - 303:

Հաղորդագրութիւն Մայր Աթոռոյ Դիւանին - 303:

Հաղորդագրութիւն Մայր Աթոռի դիւանէն - 346:

Երուսաղէմի Պատրիարք Ն. Ամենապատուութիւն Տ. Եղիշէ Արքեպիսկոպոսի այցելութիւնը Հարաւային Ամերիկա - 309:

Վերադարձ Հոգշ. Տ. Կիրոս վրդ. Գաբրիէանի - 371:

Բարեպաշտական նուէրներ - 371:
Ցանկ նիւթերու 1964. Տարեշրջանի - 373:

1965

ԴԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

Ն. Եսայ. Ծովական. Հայերէն հնագոյն սպագրութիւնները - 86:

— Յովհաննէս Եսայ. Դոսիան - 196:

— Թովմա Արծրունի. — քննարկական սրբազրութիւններ - 319:

— Զօհրայ Արկ. Շամլեան. Հայ երաժիշտ վարդապետներ - 87, 145, 200, 232, 284, 326, 368, 417:

— Զաւէն Վրդ. Արզումանեան. Ֆիլատելիոյ իւր հայերէն ձեռագիրները - 228, 276:

Հ. Գ. Միմանեան. Համառօտ ցուցակ Փերիա գաւառի գրչագիրների - 280, 321:

Հայկ. Պէրպէրեան. Ամանիա հակաթոռ կաթոզիկոսի մահուան քուականը - 317:

Յ. Քիւրեան. Յակոբ Երէց Անցի տաղասաց - 362:

— Կարապետ Գաբրիէան. Բանասիրական մանրուկ - 421:

ԲԱՆԱՍՏՆԱԿԱՆ

Ոսկան Յովհաննիսեան. Մեր վանքերը - 42:

Մ. Մանուէլեան. Հրաւեր - 84:

— *** - 84:

— Քանեակներ - 84:

— Եղեռնագրութիւն - 139:

— *** - 275:

— Խաւսումը պատմութիւնը Հայոց - 315:

— (W. Wordsworth) *** - 315:

Հմայեակ Գրանեան. Լեռներու խորհուրդը - 85:

— Արցունքի շիթեր Գողգոթայի ճամբուն վրայ - 143:

— Ազօք առաւօտեան - 227:

— Գիւղիմ մատուռը - 314:

— Նախառօհակ Թարգմանց - 358:

— Վանքը արշալոյսին - 416:

— Վանքը վերջալոյսին - 416:

Եղիմարդ. Այն առաւօտ — 194:

Արսէն Երկաթ. Երկից վարդապետաց — 226:

Մատի Աթմաճեան. Սայաթ Նովայիմ — 274:

Արբաճաճ Ալիբեան. Բարեյաւտյ հրաւմ. դամ — 360:

Գ Ր Ա Ն Ո Ս Ա Կ Ա Ն

Արայ Գալաթեան. «Արեւելահայ Գրականութիւն» — 48:

Խ Մ Բ Ա Պ Ր Ա Կ Ա Ն

Շ. «Հիւսիսային հողմն աշխարհի» — 8:

— Ոսկի Գալիֆորնիա — 169:

Ա. Գ. Լոյսի սերմնացաններ — 65:

— Դարացական հումքեր — 213:

— Երուսաղէմի Ալեք Մանուկեան Դպրեւանք — 257:

— Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց Տըպարանք — 301:

— «Եկայք շինեցուք սուրբ գիշերանք լուսւոյ...» — 345:

Ե. Ապրիլ 24:

— Գաղափարաբան տաճարեանկ Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Վազգէն Ա. Կարազիկոսի Ամենայն Հայոց — 390:

Ի Ր Յ Ն Ա Կ Ա Ն

Դր. Ա. Սարաֆեան: Տիպար կրօնք — 79:

— Աւետարանները ինչու ուշ գրուեցան — 135:

— Աւետարանները ինչպէ՞ս խմբագրուեցան եւ ի՞նչ առնչութիւն ունին իրարու հետ — 309:

— Յայտնութիւն Յովհաննու — 353, 413:

Հայրիկ Արքեպիսկոպոս. Արեւմտ փրկագիրք — 192:

Զաւէն Մ. Վրդ. Զինչիեան. Վերադարձութիւն. Ս. Աստուածածին — 271:

Հ Ա Յ Ա Կ Ա Ն Վ Ա Ն Գ Ե Բ

Ն. Եպս. Ծովական. Մաքեանցաց վանք — 334:

— Սաղմոսավանք — 380:

Հ Ի Ն Է Զ Ե Բ

Ն. Եպս. Ծովական. (Հրատ.) Տաղ — 316:

Մ Ա Ն Կ Ա Կ Ա Ր Ժ Ա Կ Ա Ն

Արայ Գալաթեան. Հայ դպրոցը եւ արդի մանկավարժութիւնը — 100, 156, 239, 292, 335, 381:

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

Վահրամ Կոթեան. Հայ Երուսաղէմը դարերու մէջէն — 44, 96, 153, 205, 235, 288, 330, 375, 436:

Ն. Եպս. Ծովական. Հայ գրիչներ յԱտաւան — 90:

— Գլխաւոր եպիսկոպոսութիւնք Հայաստանի — 372, 427:

Լ. Գ. Միշտեան. Նոր-Ջուլայի բանգարանի արքայական հրովարտակները — 92, 149:

Արամ Երեմեան. Անտիպ մի տաղ — 433:

Ս Ո Ւ Ր Բ Գ Ր Ա Կ Ա Ն

Ե. Օտարականք — 34, 71, 127, 188, 216, 261, 306:

Ներսէս Վրդ. Բապուճեան. "Formgeschichte" մեքստը — 38, 76, 133:

— Մեծեպ Ծովու շուրջ գտնուող ձեռագիրները եւ Նոր Կտակարանի գիրքերը — 220, 265:

Ս. Յ Ա Կ Ո Ր Ի Ն Ե Բ Ն Ե Ն

Յունուար-Փետրուար — 55:

Մարտ — 104:

Ապրիլ-Մայիս — 162:

Յունիս — 209:

Յուլիս — 252:

Օգոստոս — 296:

Սեպտեմբեր — 339:

Հոկտեմբեր — 385:

Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր — 442:

Տ Ե Բ Ո Ւ Ն Ե Բ

Համգիստ Էլիպա Մայրապետ Խաչատուրեանի — 106:

Նշան Պալեան — 211:

Հանգիստ Տիրամայր Արուսեակ Պատւերեանի — 297:

Համգիստ Օրդ. Ազաւնի Հանեանի — 298:

Հանգիստ Սիրական Գասապեանի — 298:

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼ Գ

Պատրիարք Ս. Հօր շնորհուած շքանշանի
հրովարտական պատճենը - 2:

Ինքզինականութիւն Ն. Վ. Թագաւորի եր-
վարտակին - 3:

Հաղորդագրութիւն - 4:
Ծննդեան պատգամը Բեքդեհեմի Ս. Այ-
րէն - 5:

Անմալարեաց նուիրատուութիւն մը. Հ.
Բ. Բ. Մ. Ի. Նախագահ Տիար Ա. Մանուկեան
կը կառուցանէ ժառանգաւորաց և ընծայա-
րանի նոր շէնքը - 12:

Բարերար Տիար Յարութիւն. Թաղաւեան
կը կառուցանէ Ամմանի եկեղեցին - 14:

Եղուարդ Մարտիկեան Բարերար Ս. Յա-
կոբեանց Թանգարանին - 16:

Շահէ Վրդ. Աճէմեան. Տեղեկագիր Ս.
Յարութեան Տաճարի հանգանակութեան
Հիւսիսային Ամերիկայի բնակէն ներս - 18:

— Առժամեայ տեղեկագիր Ս. Յարու-
թեան Տաճարի հանգանակութեան Հիւսիսա-
յին Ամերիկայի բնակէն ներս - 23:

— Տեղեկագիր Ս. Յարութեան Տաճարի
հանգանակութեան Գալիֆորնիոյ բնակէն
ներս - 173:

Սիւն Արք. Մանուկեան. Կաշ Ամերիկայի
մեր սիրեցեալ ժողովուրդին - 26:

Յատուկ բարերարներու ձօնուած յիշա-
տակարաններ - 28:

Առեւտրական Ս. Յարութեան Տաճարի
նորոգութեան կեդրոնական Յանձնախումբի
նիստին - 30:

Շնորհաւորական նամակ Ամենայն Հայոց
Հայրապետ Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Վաղգէն Ա.
Վեհափառէն - 51:

Շնորհաւորական նամակ Մեծի Տանն Կի-
լիկեայ Հայրապետ Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Կարէն
Ա. Վեհափառէն - 52:

Շնորհաւորական նամակ Հ. Բ. Բ. Միու-
թեան Նախագահ Տիար Ալեքս Մանուկեանին
- 52:

Ն. Մարութիւն Պօղոս Զ. Պապի շնորհա-
ւորակը հեռագիրը եւ Պապական նուիրակի
նամակը Լամբոսիայի ընծայեալ առիթով
- 53:

Շնորհաւորական հեռագիրներ - 54, 161:

Մշակութային երեկոյ - 58:

Զեկոյց Գալուստ Կիլիկեական Հիմնար-
կութեան - 59, 105:

Ցանկ խմբագրութեան եւ Գ. Կիլիկեա-
նան Մատենադարանին մուրումնով գիրքե-
րու - 62, 107, 167, 255, 299, 343, 387:
Ցանկ 1965-ի «Սիոն»ի մուրատուններու
- 63:

Եղբէ Հրատմար. Վարդան Կորաւարի ճա-
ռը - 69:

Վարդանանց հանդիսութիւն - 104:

Շ. Հոլզգորթա Հայ հագեւորականութեան
եւ իր հօտին - 115:

Թէոփիլ. Կարապետ Գաւառայ Գարապաշ-
եան - 119:

Ա. Գ. Ցամուռ հայ դպրութեան - 122:
Ապրիլեան Ցիւնամեանի Ռուստոնը ե-
րուսաղէմի մէջ - 125:

Ս. Զատիկի Շնորհաւորական գիրք Ամե-
նայն Հայոց Վեհ. Հայրապետէն - 160:

Երաժշտական երեկոյ - 166:

Բորիս Եղ. Մանուկեան. Կաշ Սիւնի-
սային Ամերիկայի Հայոց եկեղեցւոյ Արեւ-
մուտեան բնակ հաւատացեալներուն - 177:

Ինքնաշարժ նուիրատուութիւն մը - 178:

Ամենապատիւ Տ. Եղիշէ Ա. Արքեպ. Տէր-
տէրեանի աջցելութիւնը Բարբաղլայ - 179:

Վրդ. Վրդ. Գալիկեան. Տաքեան Տե-
ղեկագիր Ս. Թաղաւեանց Երկրորդական
վարժարանի - 243:

Առաջին Ոսկերիքեան. Տաքեան Տեղե-
կագիր Իզգաշեան-Կիլիկեական վարժա-
րանի - 249:

Մահան Գալիկեան. Տեղեկագիր Երու-
սաղէմի Կիլիկեական Մատենադարանի
- 251:

Տաքեան Հանդիսութիւններ Ս. Թաղա-
ւեանց Երկրորդական վարժարանի - 254:

Չեղագրութիւն Արեւայի - 340, 444:

Չեղագրութիւն Մաքկապապց - 341:

Հիմնարկէ Ամմանի Ս. Թաղաւեան եկեղե-
ցին - 350:

Հ. Բ. Բ. Միութիւն - Հրաւիրագիր Ընդ-
հանուր ժողովի - 342:

Գեղ. Տ. Վահան Գալիկեան Ս. Արքե-
պոս մէջ - 386:

Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Վազգեն Ա. Վեհափառի
խօսքը տասնամեակի համդիտութեան առի-
թով - 395:

Հայ եկեղեցիի Գործերու կոորդինացիոն
խաղաղ Կ. Դավթիանի խօսքը - 404:

Ն. Ս. Պօղոս Զ. Պապի շնորհատրագիւր՝
Տ. Տ. Վազգեն Ա. Ամենայն Հայոց Կաթողի-
կոսի գահակալութեան տասնամեակին առի-
թով - 406:

Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Վազգեն Վեհափառի խօս-
քը Ապրիլեան Յուշարձանի բացման առի-
թով - 408:

Ս. Յակոբեանց Միաբանական ժողով
- 409:

Եպիսկոպոսական թեկնածուներու բա-
-

րութիւն - 409:

Եպիսկոպոսաց տնօրէն - 411:

Նորոգութիւններ Ս. Նովոգեոր՝ մեր վան-
քի մէջ - 411:

Հետազոտութիւն - 440:

Ուրախ եւ Բողի արտօնութիւն - 445:

Ուրախ արտօնութիւն - 445:

Սրբոց Թաղմանցիայ Յուշարձան երեկոյ
- 446:

Գլխական երեկոյ - 446:

Ազնիւ մտերմ - 446:

Բարեպաշտական մուշկներ - 447:

Բարեպաշտական ժեսթ - 447:

Ցանկ միութեան 1965 Յարեշրթանք 448:

Բազմազանութիւն - 452:

Կազմեց՝ ԱՄԼՆ, ԱԲՎ, ՊԼԼԻԿԵԼԼՆ

(Շար. 10)

ՅՈՒՑԱԿ ԵՒ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐ

ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ Գ. ԿԻՒԼՊԵՆԿԵԱՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ

ՀԱՅԵՐԵՆ ՀՆԱՏԻՊ ԳԻՐԳԵՐՈՒ

(1512 — 1800)

335

ՀԱՆՈՒԷ. ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՎԱՐՈՒԾՆ ԵՒ ԴՈՐԾՈՑ ՆԱԴԸՐ ՇԱՀ ԲԱԳԿԱՌՈՐԻՆ ՊԱՐՍԻՑ (Պատմութիւն Նադիր Շահի): Թրգմ. Պողոս Մերզանան; Մատրաս, տպ. Յակոբ Շահամիր-եան, 1782, (աւարտ. 1783), 184 էջ:

ԱՆՈՒԱՆԱԹԵՐԹ

Ինկած է:

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

Ինկած է:

ԾԱՆՈԹ.

Գիրքիմ տիտղոսը առած եմք ՀՀայ Հնատիպ Գրքի Մատենադարանի Ցուցակէն:

Կիւլպէնկեան Մատենադարան

923.1 Նա

336

ԼՈՒԴՈՎԻԿՈՍ ՎՐԴ. ՔՈՄԹԵԱՆՑ. ԹՈՒՂԹԻ... ՋՈՐՊԻՍՈՒԹԵԱՄԲ ԵՐԿՐԻՆ ՍԻՆԷԱՑԻՈՈ, ՈՐ Է ԶԻՆ ԿԱՄ ԶԻՆՈՒՄԱԶԻՆ: Թրգմ. Մարգար Շահրիմանեան; Թրիեսթ, տպ. Միխիթար-եանց, 1783, 382 էջ:

ԱՆՈՒԱՆԱԹԵՐԹ Ա

ԹՈՒՂԹԻ Պատուական Հօր Լուսովիկոսի Բոմբեանց շուրջ զորպիսութեամբ երկրին Սին-աւոց, որ է Զին, կամ Զինուժային:

ԱՆՈՒԱՆԱԹԵՐԹ Բ

ՅԻՇԱՏԱԿ ԵՒ ԴԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆՔ Տեղադրականք, Մաթէմատիկականք, Մեքենականք, Բնականք, Քաղաքականք, և Եկեղեցականք. Շուրջ զկայսերութեամբ Զինաց, Հրատարակեալ ի դաւաղան Նամակս ի պատուական Հօրէ Լուսովիկոսէ Բոմբեանց:

Թարգմանեալ յաբ ի Քաղաքացւոց ի լիզու անդլիական, և ապա առաք ի Հայ բարբառ, յաղնւական Ազալ Մարգարէ Շահրիմանեանց Զուղայեցւոյ, առ ի պատիւ, և յիշատակ մշակման: որ կրտսեր եզրօր իւրոյ Պարոն Յակնիսի Շահրիմանեանց:

Եւ ի խնդրոյ նորին ըստ կարի, եւ ըստ տանելոյ Ենթակային որոշողութիւն ի Հայր Միհայ վարդապետէ Գասպարեանց Արթիւրեան ի միարանութենէ բարեխիշտապէս Միխիթան Բարունապետի, եւ մեծի Աբրահայի:

Տպադրեալ Ժաթուք Եսրէն Աղայ Մարգարի:
Ի Քրեան: Եամի տետոն 1783: Ի Տպարանի Հարց Միխիթարեանց: Հրամանաւ Մե-
ծուորաց:

Կիւլպէնկեան Մատենադարան

951 Բ

337

ԻՊԵԱՏԻՈՍ ԿՊՍ. ԱՆՏԻՈՔԻ. ԹՈՒՂԹ: Կ. Պոլիս, ապ. Ստեփաննոս Պետրոսեան, 1783,
158 էջ:

ԱՆՈՒԱՆԱԹԵՐԹ

ԹՈՒՂԹ Սրբոյն Իգնատիոսի աստուածազգեաց մարտիրոսի անտիոքայ Եպիսկոպոսի:
Ի Վեհազատութեան Տեանն Հոգիտու Սրբազան Կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Եւ
ի Պատրիարքութեան Սրբոյն Սաղիմայ՝ Տեանն Եպիսկոպոսի Արհի Եպիսկոպոսի:
Տպելոյ Հրամանաւ Տեանն Զարարիայ ազգաւոր Պատրիարքի Կոստանդնուպոլսոյ:

ՅԵՆԱԿԱՆԱՆ

Յիշատակարան Տպեցման Սուրբ Գրքոյն:

Փառք...

...եւ կարողութիւն մերս անարժանութեան՝ հասանիլ ի կատարումն տպեցման զը-
բոյս ի Թուոյ փրկին 1783: եւ ի Քուոյ մերում Ոմլիք մարտի ամսոյ 18:

Ի Կոստանդնուպոլսոյն: Ի Տպարանի Պետրոսեան Ստեփաննոսի:

Ի Յիշատակ ազուլեցի Պետրոսեան Յանն. եւ Թումանեան Իգնատիոս ի Քրիստոս
Հանդիսեցելոց:

Արք՝ սրբ հանգիպիլ Սոյն Հոգեւոր Մասնելոս յիշակէք ի Քրիստոս, ի մարտի
մաղթանս մեր միով Հայր մերի զվերայիշեալ Յանն. եւ իգնատիոսն, հանդերձ հոգեւոր
եւ մարմնաւոր ծնողիւք եւ ամենայն արեան առաւ մերձաւորսք իւրեանց. որոց զհոգիսն աշխ-
րատարեցէ: եւ որք յիշեղ յիշեալ լիջիք ի Քրիստոսէ փրկէ մերմէ Ամէն:

Հուսկ յետոյ յիշակէք ի մարտի յազօթս մեք զմշակն արարարանեան, այսինքն
զարարարացոյն եւ զգրուղս կապարէից զյոճաննէս զստեփաննոս եւ զմանուէլ մանկուծո.
եւ զմարմնս եւ զհաստարմէ մեկնահար տիրացս. կարապետ պապանին՝ զի ազօթիւք մե-
րովք զօրացեալք, զհաւանակութեամբ եւ հաւատարմութեամբ ծառայեցէի ազգաւոր եւ
աստուածաշնորհ արհեստիս ազգաբնակչութեան Ամէն:

Կիւլպէնկեան Մատենադարան

248 Ի

338

ԳԻՐԹ ՈՐ ԿՈԶԻ ՀԻՄՆ ՍՏՈՒԳՈՒԹԵԱՆ: Մասն Ա-Գ. Գ. Պոլիս, 1783. 186+72+144=352 էջ:

ԱՆՈՒԱՆԱԹԵՐԹ

ԳԻՐԹ ՈՐ ԿՈԶԻ ՀԻՄՆ ՍՏՈՒԳՈՒԹԵԱՆ:

Հանդիսեալ յամենէ բանասիրէ ի փառս աստուծոյ եւ ի յօգուտ մերազնիւք: եւ
բանասիրէ յերես մեռնաւոր
Մասն Աւաղին:

Տպագրեցեալ է Վեհապետութեան Աստուածակառոյց Աթոռոյ Սրբոյ էջմիածնի Տեան Ղուկասու Սրբազան Կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Եւ ի Գաութարգութեան Սրբոյ Երոստղէժի Տեան Յովակիմայ Աստուածիմաստ Վարդապետի:

Հրամանաւ Տեան Ջաբարիայ սպասէր եւ բարեկարգ Գաութարգի կոտորանդնոս:—
պօլսոյ:

Յամի Տեան 1783: ի Կոտանդնուպօլիս:

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

Յիշատակարան

Փառք...

...որ եւ կարողութիւն մերս նուաստութեան՝ աղեկուցանել եւ յաւարան հասուցանել զսոյն Հիմն ստուգութեան անտաննալ գրողիկոս՝ Արգ՝ որք հանդիպէր ուրն հոգէյում եւ ողորդէն գրոյս: Եւ օգտիք ի սմանէ գրանս հարկաւորաւ:

Յիշեցէք ի մարտի յազօթս մեր զերկոտասան անմիտ՝ հանդերձ հոգեւոր եւ մարմնաւոր ծնողօք եւ ամենայն արեանտու մերձաւորօք մերովք: որք համակաթութեամբ բարեպետացաք զսոս: Եւ որք յիշեցէ յիշեալ լիջիք ի Քրիստոսն Յիսուսէ փրկչէն մերմէ Ամէն:

ԻՂԱՆՈՓ:

Երկուորք եւ երրորդ մասերը ունին ամբար Էջանմարմինք եւ արամձիթ անուանութեբք: Այս վերջիծնեցի ունին Ասաքիմ մասի անուամբքերք: բովանդակութիւնք:

Անուամբքերքերուն եւ Յիշատակարանին մէջ յիշում չեն գրքին հեղինակը եւ տրպարունք:

Կիւլպէնկեան Մատենադարան

270.3 ԳԻ

339

ԱՂԵՔԱՆԻԴ ԿԹՂ. ԶՈՒՂԱՅԵՑԻ. ԳԻՐԲ ՈՐ ԿՈՉԻ ԱՏԵՆԱԿԱՆ ՎԻՃԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ, Կ. Գալստի, 1788, 120+31=151 էջ:

ԱՆՈՒԱՆԱԹԵՐԹ

ԳԻՐԲ ՈՐ ԿՈՉԻ ԱՏԵՆԱԿԱՆ ՎԻՃԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ, արտաբալ Տեան Աղեքսանդրու Սրբազան Կաթողիկոսի՝ Ղուկասեայ:

Ի Հայրապետութեան Տեան Ղուկասու Սրբազան Կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց:

Եւ ի Գաութարգութեան Սրբոյն Սպիտայ՝ Տեան Յովակիմայ Արշի Եղիսիկոսի, Վերսաին սպամար ի յայ ամեալ՝ Հրամանաւ Տեան Ջաբարիայ Աղպաէր Գաութարգի Մեծի Պօլսոյ:

Ի Կոտանդնուպօլիս:

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ Ա

Առաղղեցութիւն իմէ բանասիրիլ:

...որք թկալա ի յօղաւ արարից երբեմն ի լուզող քաղաք որդեմուլի եւ ամենայն յայա աղապարութեամբ ի Թուին ռնիլ մեր Թուականի, բայց երկարութեամբ միջոցին որդեմուլ թէ ի անհետացեալ՝ որոց զմին չեղել իսկ տեսանել. թէեւ ի անաղացն լինիւր չեղել:

Իսկ Տեան Ղազարու Կաթողիկոսի մեռնասուն Աշակերտի Ամասիացոյ Յօհաննէս Դնորհանեղի Վարդապետի (որ ի ժամանակ իւր ի յամարդամ Առաջնորդ) ըստ զբաւեց իւր բարաւն յեալ է հանդիպել իսկ, զբնա զաղափարին Հեղինակին գրոյս: զորմէ փոյթ յանձն իսկ իսկ իսկ իսկ երբեմն մերձեցեալ էր զբաւ իւր կենդանի զայն խորհմանալիք արարել պայտաթ իւր շնորհեալ ընծայ:

ԹԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

Զուհի:

Կիւլպէնկեան Մատենադարան

MS. B. 200

341

ԵԶՈՎՐՈՍ. ԱՌԱԿՔ: Թրգմ. Մարգար Շահրիմանեանց: Թրիեստ, տպ. Մխիթարեանց, 1784, 240 էջ:

ԱՆՈՒԱՆԱԹԵՐԹ

ԱՌԱԿՔ ԵԶՈՐՈՍԻ ՓՈԽԻԳԻԱՑԻՈՑ:

Թարգմանեալ յԱնգղիացի բարբառոյ ի Հայս յԱղայ Մարգարայ Շէհրիմանեանց՝ առ ի պատիւ ժառերի բարեկամի իւրոյ Աղայ Շամիրի Շամիրեանց, եւ ի յօգուտ եւ ի զրօսման Հայկազեան բարեւէր ընթերցողաց. Սրբազրեալ ի վերայ իտալական օրինակին ի Հ. Կոմիտաս վարդապետէ Կարապետեան Կոստանդնուպօլսեցւոյ ի Մխարանութենէ Աճենուպատիւ Հայ Մխիթարայ բարունապետի եւ Աբբայի:

Տպագրեալ ծախուք նորին Աղայ Մարգարայ:

Ի Թրիեստ. Յամի աւան 1784.

Ի Տպարանի Հարց Մխիթարեանց. Հրամանաւ Մեծաւորաց:

ԹԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

Զուհի:

ԾԱՆՕԹ.

Մատենադարանի օրինակներէն մին կազմուած է հայն տպարանէն եւ հայն քուսկանին լոյս տեսած «Տնօրէնութիւն Մարգկային Կենաց Որ Կոչի Նոր Առակք Սոցոմանեանց» գրքին հետ (Տե՛ս յաջորդ. քիւ 342 ձկարգորութիւնը):

Կիւլպէնկեան Մատենադարան

MS. B. 64

342

ՏՆՕՐԷՆՈՒԹԻՒՆ ՄԱՐԴԿԱՑԻՆ ԿԵՆԱՑ ՈՐ ԿՈՉԻ ՆՈՐ ԱՌԱԿՔ ՍՈՂՈՄՈՆԵԱՆ: Թրգմ. Մարգար Շահրիմանեանց, Թրիեստ, տպ. Մխիթարեանց, 1784, ԺԲ+1ԺԳ=176 էջ:

ԱՆՈՒԱՆԱԹԵՐԹ

ՏՆՕՐԷՆՈՒԹԻՒՆ ՄԱՐԴԿԱՑԻՆ ԿԵՆԱՑ, որ եւ Կոչի Նոր Առակք Սոցոմանեան. Հանեալ ի հոգիի ձեռագրէ վաղեմի ուրումն Գրամանի.

Թարգմանեալ նախ՝ ի լիպու Անգլիացի, եւ անտի ի մեր բարբառ յԱղայ Մարգարայ Շէհրիմանեանց՝ առ ի պատիւ ժառերի բարեկամի իւրոյ Աղայ Շամիրի Շամիրեանց, եւ ի յօգուտ եւ զրօսման Հայկազեան բարեւէր ընթերցողաց:

Բազմաշման աշխատութեամբ քրդագրեալ անվթար րատ իտալական Թարգմանութենէ ի Հայր Մինաս Վարդապետէ Գոսպարեանց Արթիկեցւոյ ի Մխարանութենէ բարեյշխատակ Հայ մերոյ Մխիթարայ Բարունապետի եւ Աբբայի:

Տպագրեալ ծախուք նորին Աղայ Մարգարայ: Ծամի տեան 1784: Ի Թրիեստ: Ի Տպարանի Հարց Մխիթարեանց. Հրամանաւ մեծաւորաց:

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

Զույնի:

ԾԱՆՈԹ.

Մատենադարանիս օրինակներէն մին կազմուած է ճոյն տպարանէն և ճոյն քուսկանիւն լոյս տեսած *«Առաջը եղածքոսի»* գրքին հետ (Տե՛ս ծանօթութիւն քիւ 341 նկարագրութեամբ):

Կիւլպէնկեան Մատենադարան

398-Պ Գր

343

ՄԻՔԱՅԷԼ ՎՐԳ. ԶԱՄԱՆԱՆ. ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ: Հատար Բ: Վենետիկ, տպ. Պետրոս Վաղվաղեանց, 1785, 1060 էջ:

ԱՆՈՒԱՆԱԹԵՐԹ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ Ի սկզբանէ աշխարհի մինչեւ ցամ տեսնոն 1784.

Ըստ աստուկայի տշխալլ ժառանգրաց. Ի վեց գիրս բաժանաղկեալ, և: Երես Հատարս արահեալ:

Եօրինեալ Ի Հայր Աբրայէլ վարդապետէ շոմշեանց կոտտնդինուպօլսեցւոյ, յաշակերտէ տննապատիւ Տեառն Միւրթարայ մենի արքայի:

Եւ տպագրեալ Հրամանաւ զերապատիւ Տեառն Ստեփաննոսի վարդապետի և արքայի՝ Կորին յաջորդի:

Մտիւնք բարեպաշտն և բաշտասէմիկ շահբանեանց երկուց կգրաց Հարապատաց՝ բարազամեան պարոն յովսէփին և պարոն զաքարին:

Ի Հայրապետութեան տեսնոն Ղուկասու Հայոց կաթողիկոսի:

Յամի տեսնոն 1785. Ի մայիսի. 15: Եւ Ի Քուսկանութեան Հայոց. ԲՃԷԳ:

Հատար Բ:

Ետեւս պարունակին պատմութիւնք երբորդ և յորբորդ կրաց՝ Հոնդերմ իւրեանց ծանօթութեամբք, սկսեալ յամէ տեսնոն 441. մինչեւ Ի 1060:

Ի Վենետիկ. Ի տպարանի զհարստի վաղվաղեանց: Հրամանաւ մենաւարաց:

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

Զույնի:

Կիւլպէնկեան Մատենադարան

956-Պ Զա

344

ԺԱՄԱԿԱՐԳՈՒԹԵԱՆՆԻ Ս. ԷՃԻՐԱՆԻՆ, տպ. Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի, 1785. 428 էջ:

ԱՆՈՒԱՆԱԹԵՐԹ Ա

ԳԻՐԲ ԺԱՄԱԿԱՐԳՈՒԹԵԱՆՆԵ Սրբոյ Եկեղեցւոյս Հայաստանեայց: և Կարգաւորութեան Սաղմոսացն Գաւթի Մարգարէին:

Արարեալ Սրբոց Թարգմանչաց և Հայրապետաց մերոց. Ի փառս Ամենաարքայ Երրգութեան Հօր և Արդայ և Հոգւոյն Սրբոյ: Ար է օրհնեալ յաւիտեան: Ամէն

ԱՆՈՒԱՆԱԹԵՐԹ Բ

ժԱՐՈՒԿՈՒՄԻ ԱՏԵՆԻ Եւրոմ Պարսնակին երեք Գիրք Սրբայ Եկեղեցւոյ Մէջոյ Ժամակարգութեանցն:

Նախ՝ Գիրք Սպառնացն Գաթի՝ Հարկուր և յիտուն Այլուրեցի՝ յաթ կանոնս բառստեանս և յոթնական զուգարայ: Ջի ութըրդն յայլոցն էն:

Երկրորդ՝ Ժամագիրքն: Եւրոմ են կարգաւորութիւնք հասարակաց Աղօթից Նախատանկաց սուրբ Եկեղեցւոյ: Արարեալ Տեմին Իսահակայ զարթիւր հոյոց Նախարակուր: և Մեքարայ Վարդապետի: և Գիւտայ: և Յուննիս Մոմկոտարուսայ:

Երրորդ՝ Տոմարացն Նայոց: որ ցուցանէ զդոտումն երկցեմունս և զրիթերացս տնս տոնից Տէրութեանոց, և Սրբոց, և Պաշտոն: Ըստ արարողութեան Նախատանկեայ սուրբ Եկեղեցւոյ: Արարեալ հոյոց Իսահակայ Տեմին՝ հոյոց Նախարակուր:

Եւ, ուրո՛ւ համոտոս իրաւ արարողութեանց սուրբ Եկեղեցւոյ հոյոց ժամակարգութեանց՝ Բլ Երն յսր զառէ պարտի տալի: և այլն:

Վերադին աղեցեալ ի յԱռաւմտեակեան և ի Լուսնականայ Աթոս Սուրբ Էջմիածին: Ի Նախարակութեան, և հրամանաւ իսկ Տեմոն Դուհատոս, Սրբոցն և Վեհափառ Կաթողիկոս տեմնախ Նայոց:

Եւ ի Պարտիարակութեան սրբոյ Երուսաղէմի փրկաւթ անորեմանոն Տեղեացն՝ եւ Տեմին ժարտարարին Կոտանդուպոյոց՝ Տեմոն Յովակիմոյ և Տեմոն Զարարոյ Առաւմտեակեան ժարգապետացն:

Ի ապոտոնի Սրբոյ Գրիգորի Լուսաւորչին ժերոյ:

4 19

ՈՒՇԱՍԱՆԱԹԵՆ

Յիշատակարան Յպեցման և Յպաղաց բառք՝ Գաթո:

Գահութիւն...

... Գործոցոյ զպիտարութիւն Տէր, ի աղէկ վերանին զԱռնին Ժամագիրքն և յառախէ, ի հարկուր պիտանութեան Ժամակարգութեանց սրբոյ Եկեղեցւոյ Նախատանկաց: Զար և բառ յաղանթութեան ինդրոյ Քրիստոսնսր և բարեկամ Զուգարացի ի Տէր հանազապեալ Պաշտոնեան Տեմոնի Առնին անդուրեցեաց: Զարտեմնս զարմիւր, և անհան թղթմիւր, իսրհրդուր Երտանեաց, և Գրաւորեցեալ իսրտեմնս՝ կոմանեաց և Յովակիմոյ: Սրբոմ զարեմանութեան՝ ինդուր և յայլոց ժարարութեան ինդ փրկաւթ յայլոց յառնեցեան, յայլին՝ պիտարութիւնք հարկուր պիտարեցն բառ Տեմին, զար ի յաղանթս Վարդոյ ոչ զտանկեալ, ի հաստա զԿաթողիկոս տեմնախ Երտեմնս: Ետեւ իստանդուր ինդ ինդ զարմանց յառնեցեան, սրբ և զարմիւր Աթոս և զԷկ իստեմն և անհանգիստ առնին: Որդէս և այլ յայլ յարմարութեան կոմանեացն իստանդուր ի յարեպարմութիւն և յարեմանութեան՝ այնպէս զբաղեաց զԷկ, Տեմն և այլոյ ինդ ինդ և ի կնեաց, բառ զրեցելոյն: և, այլ ևս զտնապան պատանձուք իստանդուր, սրբ ի զրեմն երկարեմն յայլ: Մաս կոմն և ևս յոմանութեան տեմնապար սուրբ Նաղաթ՝ որ յայլոց զարմանեմն յառնեմնս՝ բառ Առաւելութեան բառին, և անհանութեան Առաւելութեան ժարգապետ սրբոյ Գրիգորի Լուսաւորչին ժերոյ, տնա զաղեցեմն սուրբ Գրաւոր զարմիւր զարմանութեան ի թուականութեան ժերոմն Եւրոմ, և ի Գիւտեմնիս տնապան վերաւմ:

Արդ՝ սրբ Երեմիանիւր սովա զԱռաւմտ, և աղօթիւր տա՛ բարեկամութեան Նորին, ինդնիւր ի յարմանաւ յայլ ժարմանս ձեր զհաստանոց Տարարմիւր, զու Քրիստոս փրկեցեմն զՏէր Սիմեոն Տեմնապետի Կաթողիկոսն, զար հանդուրեց Տէր յարարութեան իւրոմ ի յայլ երեսաց իւրոց:

Ընդ Տեմին ինդնիւր և զԵւրոպ զարմանալոյ յարին զՏէր Դուհատ Սրբապան և արեման Կաթողիկոսն տեմնայ Նայոց՝ հանդերձ հոգեւոր և ժարմանսր ծնողոյն իւրոց, և համայն իսկ իւրեմնոյն, սքա զպիտար հրամանաւն և Գաթարարմութեանն տնայոցն զրեմն:

Այս՝ և զհոգեմնն որդեակն Սարին, զԹաղուս յարման զարդապետ, զԵրարարիս փորձից կապարեայ արոցն յարաւմոց: Ընդ համայն ժարմին Պաշտոնից Տեմն ժերոյ: սրբ բառ իւրաքանչիւր կարեաց հոգարդէ եղն ի սոյն սպասաւորութեան:

Յիշելիք ժանտալի և զտնոյն ժարմն հաստանոցն Տարարմիւր յայլոց պարտաւորեան, զԶուգարացի ի Քրիստոս հանդուրեց իստանդուր Զարմանեան Զարմանեան Առաւելոյ Առաւելոյ Գրիգոր Առաւելոյ՝ սրբ զհոգեմն Տէր լուսաւորեցեալ: Ընդ սրոմ և զհանդուրեցեայ ծնողն յարին զԱթոս

բայելն եւ զմամախաթունն. եւ զայլ Հին եւ չորս ներկեցեալսն. եւ զհեղանի թուրն նորս ըզբարեկալաւսն Տիպխաթն:

Եւս տուել յիշաջիբ զվերոյցեալ Զուղայեցի բարեկալաւ եւ մեծաւատա մահուսի Քաշիկ Աղայն. եւ զհանդուցեալսն նորս՝ զհայրն իւր Պողոսն, եւ զմայրն իւր Մէլ-բարն. եւ զթոյրն իւր մահուսի Հովսեփմէն. եւ զմամոսինն իւր Քաթունն: Իսկ եւ զհեղանի կենակիցն իւր Փլերիազն. եւ զպստաթն Յօղիտայն. եւ զայլ ունեան յազգայինսն իւր՝ զկենդանիս եւ զնեկեցեալս: Վասն զի՝ նոյն օրհնածառանդ անմահ եղիւ, պատճառ տուեցմովս ուրիշ Գրայն, տալով զմահան ի յԱստուածապարզեւ զօրից իւրաց թուատուպէս, առ ի աստուծոյ զիբրա բարի յիշատակ իւրեան եւ իւրայնոցն: Որոյ յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի. եւ փառանակ բարեկամութեանց իւրաց եւ հոգեւոր արքայն Հատուսէլ նմա Տէր զվարճա բարիս եւ բողոքապաշտիկս յայտմ ուշաբերէս եւ ի հանգիսեմնումն:

Նստե՛ յիշաջիբ զկերտազն հարայօրէն գրաց: եւ պատկերաց, եւ իտրանաց եւ հաւմայն ծաղկանից, զվորդեալ Յարութիւն Վաղարշապատցի, հանգեք իւր տշակերտ տխրացու իտաշառաբիւն: Ընդ որս եւ զգրաւար տխրացու Մաղաբայն. եւ զԱղէքանեպ արքիւսապետն. եւս, զգրաւար իւր Պարզն եւ Աղէքանեպ, եւ զայլ աշխատարարս զարծարտեալս: Եւ իւրաքանչեւ...

Կիւլպենկան Մատենադարան

ՅՅԿ.Ղ

1766

345

ՄԱՇՏՈՅ: Կ. Պոլս, ապ. Յովհաննէս եւ Պողոս, 1785, 404 էջ:

ԱՆՈՒԱՆԱԹԵՐԹ

ԽԱՐԻԲ ԳԻՐԲ ՈՐ ԳՈՅԻ ՄԱՇՏՈՅ

Պարունակէ յինքան զմասնս սրբազան արարողութիւնս Հայաստանեայց նկիւղեայ: Տեղեցեալ է հասանազինեալքն քաղաքի. Հրամանաւ նորին վերադառողի Տեսան Զաքարիայ Աղապետի եւ Աստուածաբան վարդապետի եւ Արք. եպիսկոպոսի:

Ի ապարանի յահանիսի եւ սղոթի:

Օգնեա՛ Ամենակորս՛ զ Տէր:

ՅԵՇԱՍԱԿԱՐԱՆ

Յիշատակարան Տպագի:

Ողորմութեամբ աստուծոյ՝ տպեցու սուրբ գիրքս, ի թուականիս հայտնով:

Ի Հայրապետութեան սուրբ էջմիածնի՝ Տեսան Հակոստ. Սրբազան Կաթողիկոսի ունեան շայտ: Եւ ի պատրիարքութեան սրբոյ երեսպագէմի՝ ահաւն Յովակիմայ երկրան կազարգ. եպիսկոպոսի:

Արգ՝ սրբ. բնիկանոյք զսա, յիշաջիբ ի՛ աւր զՏպագրող սուրբ գրքոյս զտխրացու յահանէս աստուածաբանի՝ հանգեք յաշնայեալս արքայի իմով զտխրացու պոսան՝ (որ է հեղինակ ապագրաւորսն:) Եւ զայլ սրբական իմ զտխրացու յարութիւն՝ զգիրս կապարեալս շարագի:

Այլ եւ զաշխատարար մշակոն զարծարանի զարտուցի վարդանն՝ եւ զյօհաննէսն:

Եւ զսրբ. յիշալ իբիբ ի Քրիստոսէ Յիսուսէ, Ամէն:

ԽԱՆՈՐ:

էջ 377-380 կց. ցմնովի Պաղտասար Դպիրի յիշատակարանը՝ «Յիշատակարան Սրբաբարդի» իսկ էջ 381-ի վրայ՝ «Վեպարութիւն Սրբազան Պատրիարքին Կաստանդոնեոպոլսոյ» (Յովհաննէս Պատրիարք):

Կիւլպենկան Մատենադարան

ՅՅԿ.Ղ

1785

346

ԽՈՐՀՐԴԱՏԵՏՐ: Թրիկաթ, ապ. Մխիթարեանց, 1785, 33 էջ:

ԱՆՈՒԱՆԱԹԵՐԹԱՊԱՍԱՌՈՒԹԻՒՆ ՄՐԲՈՑ ՊԱՏԱՐԱՅԻ:

Յորում գնին ամենայն բարոզք, ժամամուտք, արելուք, և երգք անելիք է սարկու-
տալաց և ի դպրաց ի ժայտուր պատարագի. առ ի դիւրութիւն պաշտօնէից և կեկեցեցոյ:

Տղեկալ յամբ տեառն 1785:

Ի Թրիկաթ: Ի Տպարանի Հարց Մխիթարեանց

Հրամանաւ Մեծնուրաց:

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

Ձուռի:

Կիւլպէնիկեան Մատենադարան

264.5

1785

347

ՏՕՆԱՑՈՅՑ: Կ. Պալիա, ապ. Յովհաննէս և Պողոս, 1785. 389+48=437 էջ:

ԱՆՈՒԱՆԱԹԵՐԹԳԻՐՔ ՈՐ ԿՈՉԻ ՏՕՆԱՑՈՅՑ

Կարգաւորութիւն և հրահանգ Տէրանախոն Տօնից: Ձոր կորզեալ և սահմանեալ
Իսահակայ Սքանչելագործ Սուրբ Հայրապետին Հայոց. բոս արարողութեանցն Հայաստան-
եայցս սուրբ Եկեղեցոյ:

Վերստին ի լոյս տնեալ կամեցողութեամբ ազգիս Հայոց:

Ի Հայրապետութեան ամենայն Հայոց Տեառն Ղուկասոս Կաթողիկոսին. Ի Պատ-
րիարկութեան սրբոյ Երուսաղէմի Յովակիմայ Վարդապետին: Եւ ի Կոստանդնուպոլսոյ
Ձաբարեայ Սղեպտէր Պատրիարկի. սրոյ Հրամանաւ իսկ արկեցաւ:

Ի Թուին Հայոց՝ ԲՃԻՂ. և յՕգոստոսի ծա:

Ի Տպարանի յահանելոթի և պողոսի:

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

Յիշատակարան տպեցման գրքոյս, որ կոչի տոմարացոյց:

Ենարձօք և ազգամար ամենազօր սրբոյ Հոգւոյն աստուծոյ, մեք բնակեցեալքս ի
մենն պոլիս, Աւագ էրեցունք. Աթառակալք. և առ Հասարակ ժողովուրդք. նաեւ իշխա-
նապետք. իշխանք և առ Հասարակ ժողովուրդք. ժիւհամուտ ամենեւեանս Հաւանութեամբ
ժիմեանց. ինչպիս արարեալ ի ներկայ եղեալ ազգասէր Պատրիարկէ, վասն վերաբն
ցուցման հին ամնացուցիւ. Որոյ Հրամանաւ եղև տպեալ՝ բոս յստաւորոյն տպարկելու
բնակեցեալ և ստատուծով աւարտ հասեալ. ի վայելումն ժաբար և լուսաւորչական ազգիս
Հայոց:

Իձի՝ զայս աշուղտ տանին մեք ա՛յլ ալլ ինչ է՝ եթէ ոչ յերկուց պատճառաց...

ԾԱՆՈԹ.

Վերջաւորութեան, առաձգիմ էշահամարով (1-48) տրուած է ցանկը Յայտնաւորքի նաւերուն:

Կիւլպէկեան Մատենադարան

204.1

1785

348

ՄԻՔԱՅԷԼ ՎՐԻ. ԶԱՄԶԵԱՆ. ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ, ՀԱՅՈՑ: Հատար Գ: Վենետիկ, ար. Յովհաննէս Փրոցեանց, 1786, 896+197=1092 էջ:

ԱՆՈՒԱՆԱԹԵՐԹ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ, ՀԱՅՈՑ Ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցած աւան 1784.

Ըստ աւանդելոյ այլևայլ մատենագրաց. Ի վեց գիրք բովանդակուլ, եւ Էրես հաւորս տրուակուլ:

Յորինեոյ Ի Հայր Միքայէլ վարդապետէ Համչեանց կոստանդինուպոլսեցոյ, յաւանքակ տմենագրոսի Տեան Միքիթարոյ մեծի արքայի:

Եւ ապագրեալ Հրամանաւ գերագրոսի Տեան Սահփաննոսի վարդապետի եւ արքայի՝ Եսրէն յալարդի:

Մտիւք բարեպաշտն եւ յաջատուսիկ շահրիմանեանց երկուց եղբարց հարազատաց՝ բարազմեան պարոն յովսէփին եւ պարոն զաքարին:

Ի հայրապետութեան տեան Ղուկասու հայոց կաթողիկոսի:

Յամի տեան. 1786. յալարիւ. 16: Եւ Ի թուականութեան հայոց. Խմի:

Հատար Գ.

Յորում տանգին պատմութիւնք՝ չինգերորդ եւ վեցերորդ դրոց՝ սկսեալ յամէ տեան 1080. մինչև Ի 1784: Եւ ազիտակք ժամանակագրութեան:

Ի Վենետիկ. Ի ապարտի յովհաննու փրոցեանց: Հրամանաւ մեծաւորաց:

ՅԻՇԱՅԱՆԱՐԱՆ

Զուեի:

Կիւլպէկեան Մատենադարան

956-8 Զա

Կազմեց՝ Ա. Գ.

(Շաք. 20)

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ

COLOPHONS OF ARMENIAN MANUSCRIPTS

1301-1480 («Յիշատակարաններ Հայերէմ Զեռագիր-ներու 1301էն 1480»): Ընտրեց, քարգամեց (ամգ-լերէնի) եւ ծանօթագրեց Աւետիս Սամեհան: Լաքա-կազմ, էջ 480, ութամալ, վերջը աշխարհացոյց: Գէմպրիսն, Մեռէշքուտցի, 1969: Գիճ՝ 30 տուրք:

Արժէքաւոր հրատարակութիւն մըն է ա-սիկա, որ մեր յիշատակարանները մատչելի կ'ընէ օտար ուսումնասիրողներու: Սանճեան նախարանին մէջ կը բացատրէ Հայերէն յիշատակարաններու պատմական կարեւորութիւնը եւ արժէքը: Կը բացատրէ անոնց բազմապիսի պարունակութիւնը: Կ'երեւի թէ իր աշխատութիւնը աւարտած է 1967էն առաջ, որովհետեւ չէ կրցած դրժածել Լ. Պաշկե-հանի 1480-1500 յիշատակարանները՝ որոնք հրատարակուեցան Ժե Դարու յիշատակա-րաններու իբր Գ. Հատոր: Սանճեան պաււե-լապէս օգտուած է Պաշկեհանի հրատարա-կած «Յիշատակարաններ»-ը հատորներէն: Իսկ Գարեգին Արքեպ. Յովսէփեանի յիշա-տակարաններու հրատարակութիւնը (Ան-թիլիսոս) հասած է մինչեւ 1262 եւ ոչ թէ մինչեւ 1250: Սանճեան կ'աւարտէ իր ներա-ծական իր շնորհակալութիւններով բոլոր անոնց՝ որոնք օգնած են իրեն այս հատորին խմբագրութեան համար: Համառօտագրու-թեանց ցանկին հետ այս մասը կը վերջանայ էջ ԺԸ, որմէ վերջ կու տայ Յառաջաբանը: Յիշելէ վերջ ֆէ մեղի հասած են 25,000 ձե-ռագիրներ (Իրականութեան մօտ պիտի ըլ-լար 15,000) բուն ձեռագիր նկատել), Սանճե-ան կ'ըսէ որ զընթեան կեդրոններ կային, եւ Սիւնեաց ընելով կ'անցնէ իր թուէ Կի-լիկեանները՝ չորս հատ: Գուցէ կարեւոր չէ նկատած ընդարձակածաւալ Սիւնիքի զբո-րոցները յանուանէ յիշել, սակայն հարկով օտարներուն համար կրնար օգտակար ըլ-լալ: Երզնկայէն աւելի կարեւոր էր յիշել Աւագ վանք եւ Կայիլիոս: Կարեւոր յիշատա-կութիւնը կոթողն էր, սակայն Մալաթ-

իոյ, Պարբերդի եւ Թողաթի շատ կարեւոր դպրոցներուն յիշուելը Պիզանի յիշուելուն չափ գէշ է: Իբր գրչադասան կեդրոն մի-այն «Ջուղայ» («Ճուլֆայ») շիփեցոյցի է, երբ ՆՐՐ Ջուղայ ըսել կ'ուզուի: Հնագոյն ձեռագիրն որ մեղի հասած է Քրիստոսի 887-էն չէ, այլ Մլքէի Աւետարանն է 862 Քրիս-տոսի թուականէն: Էջ 45-ով կը սկսի յիշա-տակարաններու անգլիէն թարգմանութիւ-նը:

Յառաջաբանը լաւ պատրաստուած է եւ թարգմանութիւնը ջանացուած է կարելի ե-ղածին չափ հարազատ ընել: Այս մասը կ'ա-ւարտի էջ 327-ով: Էջ 331-ով կը տրուի մօ-տեհնացանկը: Էջ 341-ի անճանաչելիութեան ցանկ՝ լաւ ու խզմտօրէն պատրաստուած, որմէ վերջ գրիչներու անուանացանկ: Էջ 388-ով կը սկսի տեղանուններու ցանկը: Վեր-ջի ցանկը ժողովուրդներու, ազգերու եւ ցեղերու ցանկն է, որմէ յետոյ Ս. Գրոց յիշատակութեանց թուարկումը եւ օտար բա-ռերու թարգմանութիւնը:

Արժէքաւոր եւ դնահատելի աշխատու-թիւն մըն է Աւետիս Սանճեանի սոյն աշխա-տութիւնը՝ յուսանք որ մեղի տայ նաեւ մը-նացեալ դարաշրջաններու յիշատակարաննե-րուն թարգմանութիւնը: Նման վաւերական աղբիւրներ շատ աւելի կարեւոր են Հայը օ-տարին ներկայացնելու հարազատ կերպով, քան թէ շատ մը ուրիշ ձեռնարկներ:

ՀԱՅ ԵՎԿԼԵՑՈՒ ՏՈՆԵՐԸ: Գրեց Արտակ Արմապ. Մամուկեան: Թղթակազմ, ութամալ, էջ 228: Թեկ-րան, 1969:

Արտաքին կողքը զարգայուած է գեղեցիկ եւ զուճապեղ խաչադարձ խորանդարդով մը, որ անհասանձոյ երեւոյթ մը կու տայ հատորին: Գործը հրատարակուած է հան-դուցեալ Արամայիս Վարդանի մեկնատու-թեամբ, մաքուր թուղթի վրայ, խնամեալ տպագրութեամբ:

Արտակ Սրբազանի արդէն հրատարակած բանի մը ժողովրդական շահեկան հատորնե-րուն չարքին է այս հատորն այ: Յառաջա-

բանին մէջ ան իրաւամբ կ'ընէ. «Անհրաժեշտ է, որ հաւատացեալներն իմանան եւ հաւակնան որոշալ տօնակատարութեան խորհուրդն ու իմաստը: Եւ աւելի վերջը կ'աւելցնէ. «Այս հատորում նկատի ենք ունեցել միայն եկեղեցու տօները: սուրբերէ կեանքը նկատի չենք ունեցել»:

Սրբազանի հաւատարիմ իր նպատակին ու ծրարին, անմիջապէս կ'ընէ՝ նոր իրաւաստիւթիւթ «Տօններու նշանակութիւնը: Արտակ Սրբազան ջանք ու աշխատանք թափած է պրպտելով եւ ստուգելով իր բարդ նիւթը: Յաջողութեամբ կ'ուրիս հանում է ամբողջ զորքը, որ պիտի բանալի արժէք ունի եւ խաշոր պակաս մը կը պահանջէ՝ հայ հասարակութեան արամողրութեան տակ. դնելով ինչ որ կարելի է եւ պէտք հայ ստեանէր հասարակութեան համար՝ գիտակցութեամբ իր եկեղեցական տօններու մասին: Ան ոչ միայն տօններու անուանց ստուգարանութիւնը, այլ եւ անոնց սկզբնաւորութիւնը, ազգապահան նշանակութիւնը, սոփոութիւնները եւ համարակից՝ բարոյնութիւնը իր իր կերպով կու տայ, առ՝ հասարակ իրարին՝ համար իրիտ շահեկան զորք մը տրամադրելով:

Մեծապէս գնահատելի կը դանենք Արտակ Սրբազանին այս զարաշատ հատորը եւ դոյնն արտանց կը յանձնարարենք տօնադէր հասարակութեան:

THE ARMENIAN REVOLUTIONARY MOVEMENT (Հայկական Յեղափոխական Շարժումը): Գրեց Օր. Լուիզ Նալպանտեան: Լոբակազմ, ուրտծալ, էջ 248: Գալիֆորնիա, 1967: Գին՝ Զ. Լուիզ:

Նշանով պատրաստուած՝ ամփոփ եւ շահեկան ուսումնասիրելու աշխատութիւն մըն է որ պատրաստուած է Օր. Լուիզ Նալպանտեան: Այլ իրով ուրուողիմ մը կու տայ Հայաստանի ազատագրական մարտնչութիւն: Երբ կը խօսէր Ռուստում—Հայոց մասին, Օր. Նալպանտեան աւելի լաւ կ'ընէր հետեւելով Արշակ Սաֆրաստեանին: Կը յիշէ Սաֆրաստեանին, Միքայէլ Սեդրատային, Արզաք Իրպիրը, առկայն կ'անցին Հայ-Վրացական փարմերը, ձէնքներն գիմուքը, Միքայէլան

ճէյթ Դօրայ, Ֆրա Փօլ Միմօն եւային: Կը հաւատայ Յակոբ Կարապետ Ջուղայեցիի հաղաւթարարական առաքելութեան՝ «Հեռաթիւն, Իսրայէլ Յրիակաւ ստուգիւններուն, որոնք թնկալն է գիտական շատ արժանիք կը խլեն գործին պատմական այս մասին:

Գործին յաջորդ գլուխներուն մէջ Օր. Նալպանտեան շատ աւելի յաջող է, եւ ցոյց կու տայ ուսումնասիրելու իր կարողութիւնը: Գրելուն իր ոճը պարզ եւ հաւկնալի է: Արտակ յայտնութիւնները զուրկ եւ զատողութիւնը՝ անաշտ: Լուիզ Նալպանտեան ցոյց կու տայ անուրանալի կարողութիւն նման աւելի ընդամանկ եւ մշակուած դործերուն: Ինք կըրած է օգտուել շարք մը անտիպ զործերէ: որոնք Միացեալ Նահանգներու գաւնողան Նաւատարութեանց մէջ կը դանուին: Լուիզ Նալպանտեան փաստօրէն մեր օրերուն հանրամարտիկ Լեւոն մեծաթիւ գիւհանտն փաստաթուղթիւր օգտագործութեամբ կ'ընէր ցարդ չհաստատուած ընտարի աշխատութիւններ աշտայ ժիմ եւ Ի Դարերուն, Անկիւնութեւ, Ամբիւններն եւ Բրթսիան յարաբերութեանց մասին՝ Հայոց, Հայաստանի տոնչութեամբ: Անոնք կարեւոր դարձեր եւ, որոնք մեծահասարակութեան շին կատարուած դեռ անկողնական կերպով: Նման արժեքաւորումներ կենսական են աշ միայն ներկայ Հայութեան, այլ եւ ապագայ Հայութեան ընթացքին համար: Դժբախտութիւն է որ առ հասարակ մեր մէջ օրաթերթիւր խմբագիրները իրենց գործին համար պատրաստուած ուժեր չեն եղած, որ կարենային ամենակարեւոր միջազգային մամանակակից իրադարձութիւններ գիտակցութեամբ կընելու, կընելու, եւ խոհեմութեամբ իրենց հասարակութեան լայն խաւերուն ներկայացնելու: Այսօր իոկ մեղէ կը պակսի համապարփակ զորք մը կամ զործեր, անկողնական կերպով ներկայացնելու համար ժիմ Դարու Անկիւն—Ռուս—Բրթսիան պատերազմները, որոնց մասին ինքի ծանօթ են 100 հատորի մաս անդիւրեն պաշտօնական եւ անպաշտօն հրատարակութիւններ: Անտարակոյս նման դարձեր իրենց մամանակին կընային զեղծարար ըլլալ մեր շատ ըր ապագայ գիտացական, նեղութեանց եւ յոստարարութեանց: Միայն մեր՝ Բուրքիան

յալ ճանշնայր չէր բաւեր, նոյնքան կարելւոր էր նաեւ ճանշնայ մեր եւ Թուրքերուն թրչնամիներն ու բարեկամներն ալ:

Որ. Նոյնքանեան յոգնալիտ ծանօթագրութիւններով ճոխացուցած է այս գնահատելի տշխատութիւնը: Գործը կ'աւարտի յոտուկ անուանց ցանկով:

ԻՐԱՆԻԱՆԵԱՆԸ ԱՐՈՒՆԵՍԻՒ ՄԱՍԻՆ: Լաքակազմ, փոքր ութածալ, Սիպրակազդ, էջ 284: Երեւան, 1968:

Իրաւամբ երախտապարտ ենք Արուեստի Ինտախտատին (Երեսան), որ բնութիւթի վրայ խնամով տպագրուած այս գործը սրամաղրած է 4000 տպագրանակով, ուր կը փայլին բնութիւթի գոհարներու ալիս անմահ Յովհաննէս Թումանեանի արուեստին մասին ունեցած արտայայտութիւնները, հաւաքուած գիրքացան հրատարակութիւններու մէջէն՝ բոլորն ալ տշխատանքի հաստարկութեան:

Թումանեան խզճաթիտ եւ արցար գրող է, հետո ամբարձապարտիւնէ եւ ճշմարտութեան պաշտպան: Հապճեղ չի գտար: Այս իսկ պատճառաւ ցաւով կարգացի իր գրչէն «Հապա Հի անհատկանայի քմա՞յքը, որ հետապնդում է մինչեւ թաքտացները»

փշացնելու, ոչնչացնելու գեղեցիկ գործերի մնացորդները, ինչպէս որեւէ հանգ. Խրքիմեանը, փշրել տալով նկարիչ Յովհաննէսի գործերը, որ դարգարում էին էջմիածնի ստահարը» (էջ 146): Թումանեան կրնար վերահասու բլլալ նոյնիսկ էջմիածնայ մէջ թէ իրապէս Խրքիմեան նման վաճառարիւնի գործած է: Եթէ կատարէր հարկ եղած քննութիւնը, գուցէ Թումանեան հաճապարէր «սիրելի» «Չոպանեանի գեղարուեստագէտի էս սպինի պայրոյթը» Խրքիմեանի զէմ: Մենք աչաւոր վաւերաթուղթով տպագրուած ենք Խրքիմեանի զէմ անհիմն եւ անարդար ամբաստանութեան անուղիթիւնը: Ի զուր Զօրանեան, Օրմանեան, Գարեգին Կաթուղիկոս Բօփօսեանի տպանած են Խրքիմեանը, եւ կը կրկնեմ ցաւալի է որ Թումանեան ալ հետեւած է ալի հասանքին, մինչ 1911ին էջմիածնայ մէջ կրնար վերահասու բլլալ բոլոր իրականութեան:

Ամբողջ հատորը կը կարգացուի մէկ շահչով: Նամակներով եւ վերջիւսմներով ճոխացած հարստա իրական վաշիք մըն է Յովհ. Թումանեանի ցրտած նիւթերուն ալի գեղեցիկ հատորը, որ նիւթերը գրեթէ տշխատեան թարմութիւն մը ունին, հակասակ որ մեծ մասամբ կ'աւարտան եւ աւելի հնութիւն մը կը կրեն:

Յ. ՔԻՒՐՏԵԱՆ

«ԷՐԵՓ ՈՒՆԻ» ԶՐԱՏԱՐԱԿԱԿԱՆՈ

«Երեւանի քաղաքի 1969, 24 Հի: Նկար-
ները՝ Ա. Եսայանի:

«Երեւանի քաղաքի, 1969, 12 էջ: Արեւմտ-
յա Երեւանի, Բ. Կարսի, 1912, Պոլիս: Նը-
կարները՝ Ռուբեն Մանուկյանի:

«Երեւանի քաղաքի, 1969, 12 էջ: Արեւմտ-
յա Երեւանի, Բ. Կարսի, 1912, Պոլիս: Նը-
կարները՝ Ռուբեն Մանուկյանի:

«Երեւանի քաղաքի, 1969, 24 էջ: Արեւմտ-
յա Երեւանի, Բ. Կարսի, 1912, Պոլիս: Նը-
կարները՝ Ռուբեն Մանուկյանի:

Քանի որ ամբողջ առաջնությունը Փարիզի
նորահաստատ «Էրեւանի» Հրատարակչա-
կանի լուսավորչականությունը՝ որոշել է շատ
պարզապես, կարողությունները մեզ, յատկա-
կան են Շուրջանից Թուրքիայի մանկական
գրականությանը: Այնպես, եւ՝ «Երեւանի քաղաքի
1969, 24 էջ: Արեւմտ-յա Երեւանի, Բ. Կարսի, 1912, Պոլիս: Նը-
կարները՝ Ռուբեն Մանուկյանի»

Մանուկներու յատուկ դրույթներու Հը-
րատարակչությունը, պահանջները պարզապես
տարբեր ժողովուրդներու մաս, ողբալի վի-
ճակ մը կը ներկայացնէ արտասահմանի մէջ:
Յիշատակարարները ի վերջ հայ մանուկնե-
րու մը պատանիներու ընթերցանութեան հա-
մար գիրքեր պատրաստելու եւ Հրատարա-
կչու շատ քիչ ձեռնարկներ եղած են, մեծ
մասով անհատական, որոնք չեն կրցած տո-
կալ, ներթափանցողական ազդեցութիւննե-
րուն եւ շատ խեղճ արդիւնք մը ունեցած
են: Հայերէն լեզուի կամ գրականութեան
սեւեռ ուսուցիչ, մանաւանդ նախակրթարան-
ներու մէջ, ծանօթ է այն գիտարութիւն-
ներուն՝ որոնք կը յառաջանան գիրքերու
այս պակասէն: Հրատարակչութիւնները այս
կամ այն կերպով թերի են եւ երբեմն չեն
յրաշարհարար մանկավարժական տարրական պայ-
մաններ. այսպէս, նախակրթարանի փոք-

րիկներու համար պատրաստուած պատմու-
թեան գիրքեր խորթին հայերէն մը ունին,
կամ արեւմտահայերէնին հետ ունին նաեւ
արեւելահայերէն պատմութեանը, կամ
անհայերէն լեզուներու թեամբ մը գոյնը
տուրած են, կամ «վերջապէս», շատ քիչ
նկարագրողութեանը կը պարունակեն: Սա-
կայն գլխաւոր թերութիւնը նման Հրատա-
րակչութիւններու՝ որոշ ծրագրի եւ տեղեւո-
թեան լուսավորչութիւնն է, «ինչ որ կը վր-
թագործէ գիրքերն ու Հրատարակչութիւնը ի-
րենց նպատակէն: Դպրոցական ընթերցա-
նութեան գիրքերու «ինչպէս նաեւ դասա-
գիրքերու» Հրատարակչութեան գործը առեւ-
տրական հայրենիք գերծ պէտք է ըլլայ, եւ
անհրաժեշտ է որ, ծրագրուի ու գործադրու-
թեան գրաւի համապատասխան մարմին մը կող-
մէ, իւրաքանչիւր մանկական դաս-
տիարակչութիւն, անմիջական մանակցու-
թեամբ: Բազմաշախտակ նման ծրագրի մը հա-
մար անհրաժեշտ է դնենալ օժանդակու-
թիւնը հայ մեծահարուստներու, որոնց
յատկացուցած գրամալուստի տուրքով՝
կարելի պիտի ըլլայ Հրատարակչական գոր-
ծը դնել զուտ մանուկական գիտնի վը-
րայ, ապահովել գործակցութիւնը կարող
նկարչ-արուեստագէտներու, գրողներու,
մանկավարժներու, եւ տպագրել ամե-
նէն արդիական տպագրութիւններ մէջ: Հա-
մադրական այսպիսի կազմակերպութիւն մը
որովհետեւ բացակայութիւնը ամօթ մըն է մեզի
համար, գործունէութեան բազմաթիւ եւ
յնդամանէ դաշտ մը ունի իր առջեւ: Ան
պէտք է Հրատարակչութիւն:

1. Դասագիրքեր

Դասագիրքերու շարունակուող պակասը
մեծապէս միասնակար է մանուկներու իրեն-
հայ դպրոցականութեան գործին: Ինչպէս
կարելի է ակնկալել որ տառ տարեկան փոք-
րիկ մը մեր պատմութիւնը սիրելով սորվի՝

«օր մ'այ նայիս» լաւ արտայայտութիւն չէ՝ և եւրի պարզ եւ դեղեցիկ պիտի ըլլար ըսել՝ «եւ օր մըն ալ, մօտիկ գիւղէն»:

2) Զորբորդ տող՝ «Յուպը ձեռքին...»: Յուպը պարզ դաւադանն է, ընդհանրապէս ձերունինքու կողմէ գործածուող, մինչ մահակը հովիւներու հաստ ու ծանր գուռ-դանն է, աւելի հաստ ու կոր վրուտով մը՝ համբարու կամ աղուէսներու դէմ կռուելու համար: Թումանեան, Հետեւաբար, մահակ կը դործածէ հովիւին համար, մանաւանդ որ քիչ մը յետոյ այդ մահակով պիտի պան-նէ խնայութեամբ: Յուպով կարելի չէ այդ ընել...: Հետեւաբար, աւելի ճիշդ պիտի ըլլար ըսել՝ «Մահակն ուսին...»:

բ) Երկրորդ էջ

1) Վերջին տող՝ «Ընտիր մեղր առ, վառք տուր ու կեր...»: Ինչո՞ւ անիմաստ այս յաւելումը թումանեանի տողերուն վրայ: Մեղր ուտելու համար ինչո՞ւ փութք գառ, եւ մանաւանդ՝ այդ արտայայտութիւնը ի՞նչ կ'աւելցնէ թէքսթին վրայ... ոչինչ, պարզապէս խնդրի համար դրուած է:

գ) Երրորդ էջ

1) Առաջին տող՝ «Այսպէս անկեղծ...»: Ինչո՞ւ անկեղծ եւ ոչ թէ բնագիրը՝ «հանգիստ»: Հանգիստը աւելի լաւ կու տայ մրթնորարը եւ վիճակը խանութին:

դ) Զորբորդ էջ

1) Առաջին տող՝ «Բայց կատուն դուրս ելլելուն պէս...»: Թրքարանութիւն է արտայայտութեան այս 'ձեւը, որմէ պէտք է խուսափել: Կարելի էր թումանեանի տողը պատշաճեցնել՝ այսպէս՝ «Բայց կատուի ցատկելումն եես...»:

2) Զորբորդ տող՝ «Վրան կ'ելլէ...»: Այստեղ ըմբռնումի վրէպ մը կը տեսնենք. արեւելահայերէն «վր է կենում» կը նշանակէ ոտքի ելլել, քարել, շարժել, դէպի բան մը ուղղուել, եւ ոչ թէ՝ վրան ելլել, որ ինքին տղեղ արտայայտութեան ձեւ մըն է: Թումանեան կ'ըսէ. չունը ոտքի կ'ելլէ, խեղճ կատուն իր տակ կը դնէ (թաթերուն, ինչպէս պատկերը ցոյց կու տայ), թաթերով կը խեղճէ եւ մէկ կողմ կը նետէ: Մինչդեռ փոխադրութեան մէջ եղած է՝ վրան կ'ելլէ խեղճ փխիկին, որ ահագին ծանրութեան տակ կ'ըլլայ ստաակ: Իմաստի փո-

փոխութիւնը ակներեւ է: Մանաւանդ որ թումանեանի նկարագրութիւնը աւելի ճիշդ է. կատուն խեղճուած է ըսն թաթերով. մինչ փոխադրութեան մէջ կը խեղճուի ծանրութեան տակ՝ ինչ որ դրեթէ անկարելի է:

ե) Հինգերորդ էջ

1) Առաջին սիւնակ, առաջին տող, «Ոնգ-դեց, մեղաց-...»: Բնագրին մէջ «խեղ-դեց»ը կրկնուած է. պէտք էր պահել հարապատկերներ:

2) Առաջին սիւնակ, վերջին տող, «Ձայն կը փռէ քիչ մը անդին»: Այս բացատրութիւնը չի փոխանցեր մեղի պատկերացից այն գեղեցիկ արտայայտութիւնը՝ որ թումանեանինն է. «Շուռ է տալի կատուի կողքին»: Ինչպէս պատկերը ցոյց կու տայ, նախ խոստուն կը փռուի շեմին, յետոյ, անոր կողքին՝ չունը, որուն քով պիտի ինչայ խառնութեամբ, ապա՝ հովիւը. չորս 'դիակներ' քով քովի պատկած, մէկ շարքի վրայ. ըստինչէլի պատկեր: Հետեւաբար, Զորբորդ պէտք էր պահել՝ «Ձայն կը փռէ կատուի կողքին»: «Կատուի կողքին»ը նոյնքան անբնականաբան է, որքան արեւելահայերէն:

3) Երկրորդ սիւնակ, վերջին երկու տողեր. «Մարդուն ուղեղն՝ երկու բաժին կը տարածէ՝ դրան սեմին»: Բուրբուրի կը մերժեմ այս արտայայտութիւնը, որ հարազատ չէ բնագրին: Եւ յետոյ, մանուկ եղէք եւ պատկերացուցէք ուղեղը (դոր տեսած չէք...) տարածուած՝ դրան սեմին...: Հարազատ չէ, տղեղ է եւ իրականութեան անհամապատասխան:

զ) Վեցերորդ էջ

1) Երկրորդ տող, «բերնէ բերան ե տու-նէ տուն»: Բնագրին է՝ «Ու թաղէ թաղ, եւ տունէ տուն»:

է) Տօթմերորդ էջ

1) Առաջին սիւնակ, չորրորդ տող՝ «Անէձք տալով»: Բնագրին է՝ «Հարայ տալով», զոր կարելի է թարգմանել «Պողոտատալով»: Անէձք տալուն եւ պողոտաւուն միջեւ տարբերութիւնը բաւական է:

2) Առաջին սիւնակ, վարէն իններորդ տող՝ «Մարդուն կիցով բուռնցք կու տայ...»: Այստեղ հակասութիւն մը կայ: Կիցը՝ ոտքի հարուածն է, բուռնցքը՝ կռուի եղած փիի, ձեւքի հարուած: Հետեւաբար չեմ

կրնար ֆասիկայ թէ ինչպէ՞ս կիցով բռնեցք կրնայ տալ մէկը: Մանաւանդ որ՝ ինտոգրոր տնտես նկարագրութիւն չունի:

3) Առաջին սիւնակ, վարէն եօթներորդ տող. «Կատողած դա՞յլ ես թէ բորենիք»: Բըն նաղիրը այս տողը չունի:

4) Առաջին սիւնակ, վարէն հինգերորդ տող. «Թէ էր տուն մէջ մարդ սպաննել...»: Ինչո՞ւ, տուն, երբ խանութ է վայրը: Բնաւ գիրը կը գործածէ՝ սեմ:

5) Երկրորդ սիւնակ, չորրորդ տող. «Շան ստապկով դժոխք տարէ՞ք...»: Բնագրին մէջ գոյութիւն չունի այս տղեկ բացատրութիւնը՝ որ այնքան խորթ պէտք է չնչէ մանուկներու ախանջին:

6) Երկրորդ սիւնակ, վերջին չորս տողերը անկապ են երեսգրին մէջ չկան: Նախ՝ ըստին հղանուկը՝ փոխադրութեան մէջ փոխառած է սահմանական ներկայէն անցեալ կատարելով: Եւ յետո՞յ՝ բառաձեւերը տարաժառանգական չեն: Ինչ ըսել է՝ «...սոսկացին այդ Էդածէն, ըլլալիքէն»: Երբ ամբողջ մը կայ, չոն տրամաբանութիւն չկայ: Եթէ հոսկոյցին «ըլլալիքէն» ինչո՞ւ կոխի դացին...: Իսկ ի՞նչ հայերէն է՝ «չեցեալած վերջէ, տե՛ս, քէն»: Վերջով յեցեալած, քէնով լեցեալած, որով լեցեալած:

Ը) Ուրեքորդ էջ

1) 1-ի Առաջին սիւնակ, վեցերորդ տող. «Ու խաղ կանչէ»: Հոս ես, կը խորհիմ, վրէպ մը կայ: Նախ՝ Թումանեան «խաղ կանչել»-ու մասին ոչ մէկ ակնարկութիւն ունի. յետոյ, կը կարծիմ որ «խաղ կանչել» բացատրութեամբ արեւելահայերու մօտ կը հասկցուէր երգել, երգել, երգել՝ աշուղներու կողմէ կամ զիպի մը մէջ լաւ ձայն ու շնորհ ունեցող անձի մը կողմէ: Այս «խաղ կանչել»-ը տեղի կ'ունենար ուրախ հաւաքոյթներու (հարսնիք, կնուսք, նշանուսք, եւն.), ինչպէս նաեւ ձմեռանային երկար զիշերներու ընթացքին, երբ զիպոցներ կը հաւաքուէին թոնիրին շուրջ՝ «խաղ» ու հէքեաթ լսելու: Կենթադրեմ որ հրատարակութեան մէջի «խաղ կանչել»-ը կ'անկարկէ զինուորական մարտական երգերու, որոնք սակայն չմն երգուի իբրեւ «խաղ կանչել»:

2) Առաջին սիւնակ, վարէն 11րդ տող.

«Տէր ու ծառայ՝ իրարու քով»: Թումանեան իր քննարկը այս տողի՝ չունի: Ան պարզապէս զրուած է՝ խնդաւոր տող մը անցնելու համար. նախնի կարելի չէ յանգիստ բուն զոհէլ իմաստ ու զեղեցիկութիւն:

3) Առաջին սիւնակ, վարի երկու տողեր. «Երթա՛նք, ջարդենք, այրենք, հարթենք...»: Մինչդեռ, աւելի հաւատարիմ մտայով բընաղրին ու կողորին, պէտք էր բռնել. «Երթա՛նք, դարենք, ջարդենք, այրենք (կամ՝ կրակենք)»:

4) Երկրորդ սիւնակ, վարէն երկու տողեր. «Կը մոլեգինին, կը խեթենան», զիսոր կ'ուտեն, կը վերջանան»: Մինչդեռ, բնագրին համաձայն, կրնայիք գրել՝ «Ջարդենցին իրար, ջրնջցին իրար, անցան եւ գացին՝ զետնին հաւատար»: Կը խորհիմ թէ շատ դժուար պիտի ըլլայ ուսուցչի մը համար՝ մանուկին բացատրել զկը մոլեգինին, կը խեթենան՝ արտայայտութիւնը:

Բ) Իմեքորդ էջ

1) Տոններորդ տող՝ «Զինուոր, բանուոր, վաճառական»։ Պէտք էր պահել բնագրի՝ «ազնուական»:

2) Իններորդ տողին մինչեւ էջին վերջին տողը՝ պէտք է՝ փոխել համաձայն բնագրին՝ «Հրատարակութեան» փոխադրութիւնը հարապատ չէ. չոն կը գտնուին զարմեալ դժուարիմաստ բացատրութիւններ՝ օրինակ. «Ու մոլեգեով մը կատաղի»: Ահա՛ տակի թէ ինչպէ՞ս կարելի էր խնդրոյ առարկայ հաստատել փոխադրել մեր բարբառին.

«Մայտին ըլլայ մեր պետութեան,

Զինուոր, բանուոր, ազնուական»

Ամէն շարքի

Ու աշխարհքի,

Որ անօրէն ու զաւաճան

Մեր դրացի ազգը դաժան

Երբ քրնացած էինք սիրով,

Մեր սահմանը մտաւ ուժով,

Եւ կոտորեց, սուրը ձեռքը,

Մեր սիրելի գաւազները:

Արդ, սրբահար ու հրեակէջ

Մեր տղաքը կը կանչէ մեզ.

Եւ մենք, բնդէմ մեր իսկ կամբին,

Պատուէր տուինք մեր բանակին,

Թընգտնոթով մեր աւերող
Եւ Աստուծոյ մեծակարող,
Յանուն արդար եւ սուրբ Ռիփ
Մտնել Հողը մեր ոտիքի:

ժ) Տասնըրորդ էջ

1) Երկրորդ սիւնակ, վարի տողերը պէտք է ուղղել:

Ու սկսաւ կտիւն աճել,
Շոինդ, որոտ ալտեղ, ալնտեղ:
Կրրակն ինկաւ դիւղ ու քաղաք,
Արիւն, աւեր, ճիչ, աղաղակ:
Ամէն կողմէ սարսափ ու բոթ,
Ամէն կողմէ մեռելի հոտ...

Վերջընթեր տողին մէջ կը գտնուի «ծուխեր աղտոտ» արտայայտութիւնը, որ անբացատրելի է փոքրիկներուն:

ժա) Տասնմէկերորդ էջ

1) Վերին, վերջին երկու տողերը պէտք է բլրան.

Սովր եկաւ, սովին հետ՝ ցաւ,
Մազկած երկիրն ամայացաւ...

* * *

Նկարագորգումները կատարուած են ընդհանուր առմամբ ճշգրիտով եւ մատչելի

են մանուկներու հոգեբանութեան ու աշխարհը իրենց փոքր էութիւններէն ներս ընկայելու կարողութեան: Սակայն կը խորհիմ որ «Թմկարեղի առումը» նկարագորգումը չի համապատասխաներ այս հաստատումին, զլրատարար տնոր համար՝ որ ոճը բարդ է եւ հերոսները, ինչպէս նաեւ ղէպները տեսակ մը սնմանիզէ եղած են իրենց ներկայացման կերպին մէջ, ինչ որ չանցնիր մանուկներու ընկալչութենէն: Ուրբան պարզ բլրայ նկարագորգումը, ալնքան տէրի կ'օգնէ բովանդակութեան պարզարանումին եւ գիրատ հասկնալի բլրալուն:

* * *

Շատ դեղեցիկ սկիզբ մըն է «Երեւունի» հրատարակչականը ալն մեծ եւ ծաւալուն աշխատանքին՝ որուն քանի մը երեսները չառ սեղմ գիծերով ուրուագծուեցան ներկայ յօդուածին մէջ: Պէտք է ամէն միջոցով զնահատել Փարիսի այս ձեռնարկը, քանզաւրէլ, որամիտ լիանգնել, տարածել գեղարտները ղպրոցներէ եւ տուններ ու տկումներէ ներս, որպէսպի աճ հետզհետէ կարենայ իրագործել, իր ձրագիրը՝ որուն բլրորս ի սրտէ ցանկացող եւք եւ յօդուութիւն մալիկ:

ԱՐԱՅ ԳԱԼԱՅՁԵԱՆ

Ս. ՅԱՎՈՐԻ ՆԵՐՍԷՆ

ԵՎԵՂԵՑԱԿԱՆԻ - ԲԵՄԱԿԱՆԻ

* Եր. 1 Օգոստ.— Յիշատակ Տալանակին։ Ս. Գառարազը մատուցուեցաւ Մայր Տաճարին կից՝ Ս. Էփեմանին ժամարան մէջ։ Ժամարան էր Գոյնեհ չիւրարար Ս. Աթու զանուղ Արք. Տ. Բարթոլոմէոս Կրթեան։

— Այլակերպութեան մեծանշան նախատմանին ի Ս. Եակոբ նախագահէն Լուսարարապետ Գեղ. Տ. Հայրիկ Արք.։ Ապա կատարուեցաւ Տաճանցորդ զուգակցութեան տարեգործի անուգական հանդիսութիւն։

— Իրիկնաղէմին, Մայր Տաճարին մէջ պատուական եկեղեցեմի եւ Հսկման կարգեր։ Հանդիսական էր Գեղ. Տ. Նորայր Եպիսկոպոս։

* Կիր. 2 Օգոստ.— ՎԱՐՄԱԿԱՆ (Տօն Այլակերպութեան Տեսան)։ Օրուան հանդիսարար Ս. Գառարազը Մայր Տաճարի Աւագ Սնդանին վրայ մատուց Լուսարարապետ Գեղ. Տ. Հայրիկ Արքեպ. Առաւանակ։ Արարողութիւնները ձայնադրուեցան իւրաքանչիւս ուստիակայանէն։

— Կնարէ եւր, Մայր Տաճարին մէջ կատարուած Վեհապատանին նախագահէն Գեղ. Տ. Նորայր Եպ. Գողարեան։

* Բշ. 3 Օգոստ.— Յիշատակ մեծանշան։ Ս. Գառարազը մատուցուեցաւ ի Ս. Գլխաբեր։ Ժամարան էր Հոգ. Տ. Աղան Արք. Գալիօղան։ Ապա, Հոգ. Տ. Կիրեղ Մ. Վրդ. Գարիկեանի նախաձեռնութեամբ կատարուեցան հոգեւանդանան կարգեր, նախ Մայր Տաճարին մէջ, յետոյ զուգիթը՝ Երանանշուր։ Տ. Կիրեղ Բ. Գառարազը Հօր լիբրին ձուռ եւ ամենէն եւր, Թափարական զննչաւոր, Զամ-Զաղի պուրակ-դերեզմանաւան մէջ։

— Կնարէ եւր Մայր Տաճարին մէջ, իւր ժամեղութեան, կարգաւորուեցաւ Ս. Աղան Վարդապետի Այլակերպութեան ծառը։

* Ուր. 7 Օգոստ.— Նախատմանին ի Ս. Եակոբ նախագահէն Լուսարարապետ Գեղ. Տ. Հայրիկ Արքեպ. Առաւանակ։

* Եր. 8 Օգոստ.— Ս. Թաղէտի անախիլոյն մեքոյ եւ Սանդիտոյ կուսին։ Ս. Գառարազը մատուցուեցաւ Մայր Տաճարին Ս. Գլխաբերի ժամարան մէջ։ Ժամարան էր Հոգ. Տ. Նարեկ Արք. Մարֆաղէն։

* Եր. 15 Օգոստ.— Ս. Սիդակ եւ Բուզանց Ս. Գրիգոր Լուսարարին։ Այսօր սկսան Վերափոխման անհրաժեշտ հանդիսարար Թ. Գառարապետին Գեթ-սեմանի Ս. Աստուածածնայ Տաճարին մէջ, Տիրամօր Ս. Գերեզմանին վրայ։ Ժամարան էր Հոգ. Տ. Նարեկ Արք. Մարֆաղէն։

* Կիր. 16 Օգոստ.— Ս. Գառարազը մատուցուեցաւ Գեթսեմանի Ս. Աստուածածնայ Տաճարին մէջ, Տիրամօր Ս. Գերեզմանին վրայ։ Ժամարան էր Հոգ. Տ. Աղան Արք. Զարիկեան։ Ս. Գառարազին եւր, Լուսարարապետ Գեղ. Տ. Հայրիկ Արք. Առաւանակի փոխարինութեամբ կատարուեցան նախ հանդիսարար հոգեւանդանան պարտքը՝ Պէտրոսի մէջ վերլուստ վերանաշու Գեղ. Տ. Եանէ Եպ. Անճեմանի եղբոր հոգւոյն անուր, եւ տալս Վերափոխութեան տանգապան արարողութիւնը։

* Եր. 22 Օգոստ.— Նիսիսի Ս. Ժողովոյն (431)։ Ս. Գառարազը Գեթսեմանի Ս. Աստուածածնայ Տաճարին մէջ, Տիրամօր Ս. Գերեզմանին վրայ մատուց Հոգ. Տ. Սիմեոն Արք. Միսեան։

* Կիր. 28 Օգոստ.— Բաղնիկնոյն Ս. Աստուածածնի Գանդ։ Ս. Գառարազը մատուցուեցաւ Գեթսեմանի Ս. Աստուածածնայ Տաճարին մէջ, Տիրամօր Ս. Գերեզմանին վրայ։ Ժամարան էր Հոգ. Տ. Սիմեոն Արք. Միսեան։ Երբ ու զարմ Բաղնիկներուն նախագահէն Գեղ. Տ. Նորայր Եպիսկոպոս։

ժօր Ս. Գերեզմանին վրայ։ Ժամարան էր Հոգ. Տ. Գեղարք Վրդ. Նաղարեան։

* Ուր. 28 Օգոստ.— Եղապարթի տօնի նախատման պաշտուեցաւ Մայր Տաճարին կից՝ Ս. Էփեմանին ժամարան մէջ։ Հանդիսական էր Լուսարարապետ Գեղ. Տ. Հայրիկ Արքեպ. Առաւանակ։

* Եր. 29 Օգոստ.— Տօն Եղապարթի Ս. Էփեմանի։ Ս. Գառարազը՝ Գեթսեմանի Ս. Աստուածածնայ Տաճարին մէջ՝ Տիրամօր Ս. Գերեզմանին վրայ մատուց Հոգ. Տ. Աղան Արք. Գալիօղան։

— Կնարէ եւր ժամ 3։30ին, Ամեն. Գառարազ Ս. Հօր զլիսարարութեամբ, Միասնութիւնը ինքնաշարժեղով մեկնեցաւ Գեթսեմանի ժող ու Հնրաշարժաւոր ժուր զորոնց Ս. Աստուածածնայ Տաճար, ուր պաշտուեցան երկիւղեան ժամեղութիւնն ու Վերափոխման մեծանշանը նախատանակը, նախագահութեամբ Նարեկ Անճեմարարութեան։

— Գերեզմանիցներ, Նոյն Տաճարին մէջ պատուական եկեղեցեմի եւ Հսկման կարգեր։ Հանդիսական էր Հոգ. Տ. Կիրեղ Մ. Վրդ. Գարիկեան։

* Կիր. 30 Օգոստ.— ՎԵՐԱՓՈՒՆԻՈՒՄ (Տօն ԱՍՏ-ՈՒՆԱՄԻՆ)։ Աստուածան ժամ 8ին, Գեղ. Տ. Եանէ Եպ. Անճեմանի զլիսարարութեամբ, Միասնաշարժեղով մեկնեցան Գեթսեմանի ժող, ու Հնրաշարժաւոր ժուր զորոնց Ս. Աստուածածնայ Տաճար, ուր Գեղ. Տ. Հանդիսապետ Սրբազան ժամուոյ օրուան հանդիսարար Ս. Գառարազը՝ Ս. Կնարէ դերեզմանին վրայ, զարգրէ՝ «Աստուածածնի անհրաժեշտայն, յերկեք երկեք հարս ընծայեալ» ընտրանով եւ Ս. Գառարազին եւր նախագահէն Անճեմարարութեան։

* Բշ. 31 Օգոստ.— Յիշատակ մեծանշան։ Ս. Գառարազը մատուցուեցաւ ի Ս. Գլխաբեր։ Ժամարան էր Հոգ. Տ. Գեղարք Վրդ. Նաղարեան։ Ապա, Հոգ. Տ. Կիրեղ Մ. Վրդ. Գարիկեանի նախաձեռնութեամբ, կատարուեցան հոգեւանդանան կարգեր, նախ Մայր Տաճարին մէջ, յետոյ զուգիթը՝ Երանանշուր։ Տ. Կիրեղ Բ. Գառարազը Հօր լիբրին ձուռ եւ ամենէն եւր, Թափարական զննչաւոր, Զամ-Զաղի պուրակ-դերեզմանաւան մէջ։

* Եր. 5 Սեպտ.— Է. օր վերափոխման։ Ս. Գառարազը մատուցուեցաւ Մայր Տաճարի Աւագ Սնդանին ժամարան զանուղ Ս. Աստուածածնայ Տաճարին վրայ։ Ժամարան էր Հոգ. Տ. Նարեկ Արք. Մարֆաղէն։

* Կիր. 6 Սեպտ.— Ը. օր վերափոխման։ Ս. Գառարազը մատուցուեցաւ ի Ս. Եակոբին, Ս. Լուսարարին եկեղեցիին մէջ։ Ժամարան էր Հոգ. Տ. Աղան Արք. Զարիկեան։

* Բշ. 7 Սեպտ.— Նախատմանին ի Ս. Եակոբ նախագահէն Գեղ. Տ. Եանէ Եպ. Անճեման։

* Գլ. 8 Սեպտ.— Թ. Բաղնիկնոյն եւ Անճեմանի՝ ձնող Ս. Աստուածածնի եւ կոնսանդ Նաղարեան։ Ս. Գառարազը մատուցուեցաւ Գեթսեմանի Ս. Կոնստանդինայ Տաճարին մէջ, Հոգ. Թովեմի դերեզմանին վրայ։ Հոս սովորութեան պատարագէն Տաճարին Տեսուչը՝ Հոգ. Տ. Սիմեոն Արք. Միսեան։ Երբ ու զարմ Բաղնիկները զլիսարար եւ տարողութեան նախագահէն ժամարան Հոգ. Տ. Եանէ Վրդ. Մամբու։

* Եր. 12 Սեպտ.— Թ. Գալովանի, Թովեմի եւ Դմառնի առաւիղը։ Ս. Գառարազը մատուցուեցաւ ի Ս. Գլխաբեր։ Ժամարան էր Հոգ. Տ. Աղան Արք. Գալիօղան։

* Կիր. 13 Սեպտ.— Գիւր Գոլուց Ս. Աստուածածնի։ Ս. Գառարազը մատուցուեցաւ Գեթսեմանի Ս. Աստուածածնայ Տաճարին մէջ, Տիրամօր Ս. Գերեզմանին վրայ։ Ժամարան էր Հոգ. Տ. Սիմեոն Արք. Միսեան։ Երբ ու զարմ Բաղնիկներուն նախագահէն Գեղ. Տ. Նորայր Եպիսկոպոս։

* Ուր. 18 Սեպտ.— Երեկոյն ժամեղութեան տարան, Ամեն. Գառարազ Ս. Հայրը կատարա-

կուսակցական աստիճան չտրեց Ուրարտիկի Տրք Գարիբեյ Թաշեանի:

* Եր. 19 Սեպտ.— Նիկիայ Ա. Ժողովպետ Մ. Գլխավոր մատրան մէջ մատուցած Ս. Գառնարի Գլխավորի մատրան մէջ ժառանգութեան Տրք. Գարիբեյ Թաշեանի: Օրուան պատարագին էր Հայը. Տ. Նարեկ Արք. Մարթագոյնի:

* Գր. 20 Սեպտ.— Բարեկեցեան Ս. Խաչի Պաւլոս: Ս. Գառնարի մատուցած Ս. Վարդապետի, Ս. Լուսաւորի եկեղեցին մէջ: Ժամարան էր Հայը. Տ. Սեան Արք. Լաւրեան:

— Ս. Կարի Մեծեան Հանդիսարար Նախատեսարար պատուական Ս. Ասկար: Հանդիսարարն էր Խաչարիայի և Գարիբեյի Աւարտիկի Գրք. Տ. Տրքարի Եպ. Մարտիկեան:

* Բ. 21 Սեպտ.— Մնուկ Ս. Աւատաճամնի: Աւատաճամնի Ժամ Տրք. Գրք. Տ. Տրքարի Եպ. Գլխավորի մատրան, Մարան Հայրի ինքնաշարժով մեկնեցան Գլխավորի ժողովուրդը և Հայրապետով մուտք գործեցին Ս. Աւատաճամնի Տաճար, ուր Տրքարի Ս. Գլխավորի վրայ օրուան Հանդիսարար Ս. Գառնարի մատուց և քարոզեց Գրք. Հանդիսարար Մարտիկեան:

* Եր. 28 Սեպտ.— Տոն եկեղեցւոյ ի նախկին Ս. Խաչի: Ս. Գառնարի մատուցեցաւ Մարք Տաճարի Ս. Գլխավորի մատրան մէջ: Ժամարան էր Հայը. Տ. Ապրի Արք. Գալիբեյի:

— Ամեն. Գառնարի Ս. Հայր Նախարարի Մարք Տաճարի մէջ պաշտօնով ինքնաշարժով մեկնեցան Գլխավորի ժողովուրդը և Հայրապետով մուտք գործեցին Ս. Աւատաճամնի Տաճար, ուր Տրքարի Ս. Գլխավորի վրայ օրուան Հանդիսարար Ս. Գառնարի մատուց և քարոզեց Գրք. Հանդիսարար Մարտիկեան:

* Գր. 27 Սեպտ.— ՏՈՆ ՎԵՐԼԱՍՄԱՆ ՍՐՈՑ ԽԱՇԻՆ: Օրուան Հանդիսարար Ս. Գառնարի Մարք Տաճարի Աւարտիկի վրայ մատուց և քարոզեց Երազմարի Վարդապետական Գառնարի և Փարիկի

Աւարտիկի Գրք. Տ. Սերգիս Արքեպ. Մանուկեան, Խաչարի մատուցարար Խաչի Խորհրդի լուսն: Սեան քարոզի, Լուսաւորական Գրք. Տ. Հայրիկ Արքեպ. Աւանտիկ Նախարարական, տեղի ունեցան Հոգեւորական Հանդիսարար պաշտօնի Ս. Աւատաճամնի և տղայ յարարար Մարտիկեան կարգը Հոգեւորական Համար: Մուտք Գառնարի և քարոզի մատուցեցան Խաչարիկեան աստիճանով:

— Կէսրէկ Եպ. Լուսաւորական Գրք. Տ. Հայրիկ Արք. Նախարարի Մարք Տաճարի մէջ կատարեցան Խաչարիկի մեծանոցի Հանդիսարարի:

* Բ. 28 Սեպտ.— Սեպտակ Մանիկ: Ս. Գառնարի մատուցեցաւ Ս. Գլխավորի մատրան մէջ: Ժամարան էր Հայը. Տ. Սիմեան Արք. Մարտիկ: Ապրի, Ամերիկեանայ Աւարտիկի Գրք. Տ. Թորոս Արք. Մանուկեանի Գլխավորական, կատարեցան Հոգեւորական կարգը, Նախ Մարք Տաճարի մէջ, տղայ Գալիբեյ Նախարարի Տ. Գրքարի Բ. Գառնարի շօր չէրին վրայ, և տեղի ետք, Թաւորական դաշտով, Զամ-Թաւոր Նախարարի Գլխավորական:

Պ Ա Շ Տ Օ Ն Ա Կ Ա Ն Գ

* Ե. 17 Սեպտ.— Սպարտական Նախ Ընդհ. Հիւսիսարար իր տաղին այցելութիւնը տուաւ Ամեն. Գառնարի Ս. Հօր:

* Բ. 21 Սեպտ.— Բրիտանական Ընդհ. Հիւսիսարար խաչարի իր մեկնումին տալով Հրաժարի այցելութիւն մը տուաւ Ամեն. Գառնարի Ս. Հօր:

* Գ. 22 Սեպտ.— Բէլ-Ալիկի Աւարտիկի զեպարի այցելեց Ամեն. Գառնարի Ս. Հօր:

* Ե. 24 Սեպտ.— Ամեն. Գառնարի Ս. Հայրի Գլխավորով այցելութիւն տուաւ Պլեյխարիկեան Ընդհ. Հիւսիսարարի:

* Եր. 28 Սեպտ.— Գալիբեյի Նախարար Ման. Գրք. Հայի այցելեց Ամեն. Գառնարի Ս. Հօր:

ՄԻՋԱԶԳԱՑԻՆ ՀԱՄԱԺՈՂՈՎ ՄԸ

Երևանի մէջ երբայական Համալսարանի Գործադիր Կոմիտէի նախագահ Կերպուրեան, Նոյեմբեր 1էն 7 տեղի ունեցաւ միջազգային համաժողով մը՝ Երրորդ, Ժողովուրդ, Ազգութիւն և Երկիր ճիւղով:

Սոյն համաժողովին մասնակցեցան, պատրաստուած ռաւանաւորութիւններով և հետեւեալ, միջազգային համարի տէր բազմաթիւ գիտնականներ և խորհրդներ, որոնք յատկապէս երբայական հարաբերութիւն կազմակերպողներուն կողմէ:

Համաժողովը, որ գումարուեցաւ Գլխավորի նախագահի մէջ, ի միջի այլոց ունիւ հետեւեալ հարցեր իրեն խորհրդակցութեան ճիւղ. «Երրորդ աշխարհի մէջ երեւանի Զուլ Կրօնի, Ազգութեան և Երկրի Նոր Կրօնական», «Կրօնի, Ժողովուրդի, Ազգութեան և Երկրի վերաբերեալ հարցեր Ասիայ եւ», «Երուսաղէմ և Սուրբ Երկիրը Բրիտանական տաւանութեան մէջ» եւ այլն:

Ս. Արտոյս Ժառանգաւորաց Վարժարանի և Ընծայարանի բարձրագոյն կարգի վեց բարեշնորհ Սարկաւագները, գլխավորութեամբ Վերատեսուչ Գեղը. Տ. Շաքի Եպ. Ամենայնի, ներկայ եղան Հիմնադրարի, Տ. Նոյեմբերի երբայական ճիւղով:

ԼՈՅՍ ՏԵՍԱԻ ՍՐԲՈՑ ԶԱԿՈՐԵԱՆՑ ՏՊԱՐԱՆԷՆ

Գ Ա Ռ Ն Ի Կ Գ Է Ո Ր Գ Ե Ա Ն

Չ Ն Ք Ո Ւ Ժ Ա Պ Ա Տ Ո Ւ Մ

ՔՆՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ ԶՆՔՈՒՇԻ

Ա Ռ Ա Զ Ի Ն Հ Ա Տ Ո Ր

ՏԵՂԱԳՐԱԿԱՆ-ՊԱՏՄԱԳՐԱԿԱՆ-ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ
ԲԱՆԱՀԻՒՍԱԿԱՆ-ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ

Յ Ա Ռ Ա Զ Ա Բ Ա Ն

Ո Ւ Ի Լ Ի Ը Մ Ս Ա Ր Ո Ց Ե Ա Ն Ի

ԱԻԵԼԻ ՔԱՆ 600 ԷՁ, ԲԱԶՄԱԹԻՒ ԹԱՆԿԱԳԻՆ ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐ,
ԻՆԶՊԷՍ ՆԱԵԻ ՔԱՐՏԵՍԵՐ:

ԳԻՆ՝ 11 ԱՄԵՐԻԿԱՆ ՏՈԼԱՐ, ՆԵՐԱԹԵԱԼ ԱՌԱՔՄԱՆ ԾԱԽՍԸ.

ԿԱՐԵԼԻ Է ՍՏԱՆԱԼ ՀԵՂԻՆԱԿԵՆ՝

Mr. Karnik Kevorkian
1234 Concord Avenue
Drexel Hill, Pa. 19026
U. S. A.

ԿԱՄ ՏՊԱՐԱՆԷՆ՝

THE ST. JAMES PRINTING PRESS
P. O. BOX 14001 JERUSALEM - ISRAEL